

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૧.

કિંમત ૩ આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુવ્રત્તાક ૪૦૩૦ વર્ગીક

પુસ્તકનુ નામ ભૂગોળ વિદ્યાનાં પ્રાતરભ્યે.

વિષય મ/ ૩૫૩ : ૮૪૪ : ૨ : ૨

The Department of Public Instruction Bombay

OUTLINES OF GEOGRAPHY

PART I.

By

A. R. Desai,

Late First Assistant, P. R. Training College, Ahmedabad
and

A. M. Diwanji, B. A.,

First Assistant Deputy Educational Inspector,
Surat.

FOURTH EDITION

Copies 80,000

*(Registered for Copy-right under the Government
of India's Act XXV of 1867)*

PUBLISHED BY

Chimanlal, Chunilal & Co.

Proprietors,

Chimanlal Maneklal,

AND

Chunilal Khushaldas

AHMEDABAD.

1914.

(ALL RIGHTS RESERVED.)

Price Annas 3.

THE " SATYANARAYAN " PRINTING PRESS,
PRINTER MOTILAL KALIDAS PATEL
Near District Court,—*Ahmedabad.*

મુંબઈ ઇલાકારં સરકારી કેળવણીઆતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો

ભાગ ૧.

રચનાર,

અમીધર રણછોડજી દેસાઈ.

માજી ફર્સ્ટ આસિસ્ટન્ટ, પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ,
અને

આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી, બી. એ.

ફર્સ્ટ આસિસ્ટન્ટ, ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર, સુરત

ચોથી આવૃત્તિ. નકલ ૮૦,૦૦૦.

સન ૧૮૬૭ના ૨૫મા એપ્રિલ મુજબ આ પુસ્તક કાપીરાઈને માટે
રજિસ્ટર કરાવેલું છે

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ચીમનલાલ, ચુનીલાલની કંપની, અમદાવાદ.

માલીક—ચીમનલાલ માણેકલાલ

અને

ચુનીલાલ ખુશાલદાસ.

ઇ. સ. ૧૯૧૪.

સર્વ હક સ્વાધીન

કિંમત ૩ આના.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાત કૉપીરાઈટ સંગ્રહ
૫૦૩૭

શ્રી “સત્યનારાયણ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પટેલ ભાતીલાલ કાળીદાસે છાપી.
ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ પાસે—અમદાવાદ.

શિક્ષકોને સૂચના.

ત્રીજા ધોરણમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના જિલ્લાની તેમજ ગુજરાત અને ઉત્તર વિભાગની ભૂગોળ શીખી ગયા છે, તોપણ એને સાફ શિક્ષકોને માટે તૈયાર કરેલાં મોટા પુસ્તકોમાંથી વિદ્યાર્થીઓના અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાન અપાયું હશે, તેથી બધા શિષ્યોમાં તેજ જ્ઞાતનો અને તેટલોજ મસ્કાર થયો હશે, એ કહી શકાય નહિ, માટે આ ધોરણમાં ત્રીજા ધોરણ માટે આપેલી જિલ્લા ભૂગોળનો મુખ્ય ભાગ અને ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાતની સામાન્ય ભૂગોળમાં જે જે લખવામાં આવ્યું છે તે બધું વિદ્યાર્થીઓએ જાણવાની જરૂર છે, માટે તેનું સાફ પુનરાવર્તન કરાવવું (જુઓ ગુજરાત જ્ઞાણપત્ર પુ. ૪૬. પા. ૩૦૧)

આ ધોરણમાં ગુજરાતની જિલ્લા અને એજન્સિયાર વિશેષ ભૂગોળ શીખવવાની છે, માટે સામાન્ય ભૂગોળનું માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે, કારણ કે સામાન્ય ભૂગોળ તેઓ જાણે છે માત્ર પ્રાચીન અને અર્વાચીન રાજ્ય, અને લોકો વિષે સહજસાજ કહેવામાં આવ્યું છે.

પોતાના જિલ્લા કે એજન્સિની ભૂગોળનું બાળકોને જોઈએ તેટલું જ્ઞાન છે, એમ ધારીને દરેક વિદ્યાર્થીને બીજા જિલ્લાઓ અને એજન્સિઓ વિષે જેટલું જાણવાની જરૂર છે, તેટલું આ પુસ્તકમાં આપેલું છે, માટે આમાં આપેલી હકીકત દરેક બાળકે જાણવી જોઈએ આ વિશેષ માહિતીથી ગુજરાતની સામાન્ય ભૂગોળના તેમના જ્ઞાનમાં વધારો થશે.

પોતાના જિલ્લાનો કે એજન્સિનો ઉત્તર વિભાગ સાથેનો તેમજ આસપાસના જિલ્લાઓ અને એજન્સિઓ સાથેનો મર્યાદા છોકરાંઓના મન પર બરાબર ઠસાવી પછી પડોશના જિલ્લા વિષે હકીકત શીખવવી. ત્યાંની જમીન, ખેતી, ઝાડ, વેપાર, રસ્તા, અને લોકો વગેરેને પોતાના જિલ્લા કે એજન્સિ સાથે સરખાવવા. ત્યાં પછી રાજ્યપદ્ધતિ તેમજ અમલદારોનાં નામો અને તેમની ફરજો તેજ

છે તેમ સમજાવવું, અને પછી તે બધાના ઉપરી કમિશનર અને તેમના હાથ નીચેના ખાલસા મુલક “ ઉત્તર વિભાગ ” સાથે તેનો મંબંધ જોડી દેવો કમિશનર, એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર વગેરે આખા વિભાગને માટે રાખેલા અમલદારો અને તેમની ફરજો વિષે જ્ઞાન આપવું ઉત્તર વિભાગમાં આવેલા દેશી ગભરો અને એજન્સિઓના મુનકના વર્ણન સાથે રાજ્યોના અને તે ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે રાખેલા સરકારી અમલદારોનો મુબર્ક ઇલાકા અને ગવર્નર સાથે શો મંબંધ છે તેનો છાકરાઓને બરાબર ખ્યાલ આપવો.

કોઈ પણ જિલ્લો, એજન્સિ, ઇલાકા, પ્રાંત કે દેશ શીખવતી વખતે અને તો માટીના નમુના બનાવી જમીનના ઢાળ, પહાડ, નદીઓ વગેરે બતાવવાં. તેને અનુસરીને જગત, રણ, જમીનની પ્રત વગેરેનો મંબંધ જોડવો. દેશની સ્થિતિ, દરીઆથી તેનું અંતર, અને પહાડો, જગલો કે રણોને અનુમરીને વરસાદ ઓછો વધતો આવે છે તેનું પણ સહજ સકારણ જ્ઞાન આપવું. તે ઉપરથી આબોહવા શીખવવી, અને આબોહવાને અનુસરીને પેદાશ, જનનર, લોકોનો ઉદ્યોગ, વેપાર, વગેરે વિષયો મંબંધપૂર્વક વિદ્યાર્થીઓની યોગ્યતા પ્રમાણે શિક્ષકે સહજ સહજ કારણો સાથે શીખવવાં, એટલે તેમના કુદરતી ભૂગોળના પણ કંઈક જ્ઞાનનો પાયો રચાય આ ડેકાળે ખસુસ કરીને શિક્ષકોને સૂચના આપવાની જરૂર જણાય છે કે તેમણે બીજા ભાગમાં આપેલી પ્રાકૃતિક ભૂગોળ વાચીને પક્ષા માહીતગાર થવું, કે જેથી નકશામાં અક્ષાંશ, રેખાંશ વગેરે દોરેલી લીટીઓ અને તેના ઉપયોગ વિષે પણ પોતે કંઈક જ્ઞાન આપી શકે.

આજ પ્રમાણે ઇલાકા કે પ્રાંતોનો મંબંધ જોડીને હિંદના સામ્રાજ્યની ભૂગોળ શીખવવાની છે પ્રાતવાર જમીનનો અને લોકોનો ભેદ શો છે તે, તેમજ આખા હિંદી રાજ્યનું ઐક્ય શા માટે ગણવામાં આવે છે તે પણ શીખવવું આખા દેશનો સામાન્ય ચિતાર આપ્યા પછી ઇલાકા કે પ્રાતવાર તેની વિશેષ માહીતી આપવી.

નકશા વગર કોઈ પણ ભૂગોળનો ખાક આપવો નહિ, તેમજ જે ભાગ પોતે છોડરાઓને કલાસમાં પરસ્પર સંબંધ દર્શાવીને શીખવ્યા નથી તે ભાગ ચોપડીમાંથી તૈયાર કરી લાવવાનું કહેવું નહિ. પર્વતો, નદીઓ વગેરેના નામની ડીપો ગોખી જવાથી કંઈ ફાયદો નથી. પણ તેમની રચના, તેના દેશની આબોહવા, વનસ્પતિ, લોકો, ખેતી, વેપાર, વગેરે ઉપર તેથી થતી અમગ એન વિદ્યાર્થીને શક્તિ પ્રમાણે આપેલું જ્ઞાન તેમને વધારે કામગુ થઈ પડવાનો સંભવ છે.

જે જે ભાગની ભૂગોળ ચાલતી જાય તે તે ભાગોનો પાટી-આ ઉપર નકશો દોરી એક વખત તેનું (કચ્ચ, નીચ પ્રદેશ, પહાડો, નદીઓ, ઢોળાવો વગેરે) કુદરતી સ્વરૂપ બતાવવું બીજી વખત ખતીજ, ખેતી, ઉદ્યોગ વગેરેથી થતી પેદાશ, અને રેલવે, નદીઓ વગેરે વ્યવહારના રસ્તાઓ, લખીને કે ચીતરીને બતાવવા ત્રીજી વખત વનસ્પતિ, જાનવર, અને લોકોની વહેચણી. વળી એક વખત રાજકીય વિભાગો, અને મોટા શહેરો દર્શાવી દેખાડવા. એક નકશામાં આ બધું માનદુ બતાવવાથી ગુચવાડો થાય છે, અને છોકરાઓના મનમાં બધી હકીકત સાથે સારી ઠસતી નથી.

હિંદુસ્તાનની પેદાશ, વેપાર (આયાત અને નિકામ), અને જુદે જુદે દેશ માલ લઈ જવા લાવવાના જમીનના કે દરિઆઈ રસ્તા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાનું છે રાજકીય ભૂગોળ કરતા વ્યાવહારિક ભૂગોળ ઉપર ઓછું ધ્યાન આપવાનું નથી હિંદુસ્તાનની અદરના રેલવેના મુખ્ય રસ્તાઓથી પણ બાળકને વાકેફ કરવાં ભૂગોળની સાથે સહજ ઇતિહાસ પણ શીખવવાની જરૂર છે. દેશી રાજ્યોના ઉપર દેખરેખ રાખવાને સરકારે શી ગોઠવણ કરી છે તે શીખવતાં દેશી રાજ્યોને તથા તેની વસ્તીને ખ્રિષ્ટિય રાજ્યની દેખરેખથી થતી સારી અસર વિષે પણ કહેવું હિંદુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિ શીખવ્યા પછી “ ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્ય ” ની સાથે આપણે શા સંબંધ છે તે શીખવવું.

ભૂગોળના પારિભાષિક શબ્દો (ભૂશિર, અખાત વગેરે) જેમ જેમ આવતા જાય તેમ તેમ પ્રમંથાનુસાર માટીના નમૂનાની અને નકશાની મદદથી શીખવવા. તેની વ્યાખ્યાઓ ગોખાવવી નહિ.

શહેરની પાસે વસ્તીના કે પહાડ પાસે ઉંચાઈના આંકડા આપ્યા છે તે ગોખાવવા માટે નથી. શિક્ષકે તેની મદદથી જાણીતાં શહેરો કે પહાડો સાથે ઝૂળ રીતે સરખાવવા સારૂ આપેલા છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

કેળવણીખાતાએ આગળ આપેલી સૂચનાઓનું શિક્ષકોએ વારંવાર મનન કરી તે શિક્ષણપદ્ધતિને અનુસરી શીખવવું કે ભૂગોળનો અભ્યાસ અરસિક કે શુષ્ક થઈ જાય નહિ (જુઓ ગુજરાત શાળા પત્ર પુસ્તક ૪૧ પા. ૨૦૦, ૩૦૩ તથા પુસ્તક ૪૬ પાનુ ૨૯૮)

અંગ્રેજી શબ્દોના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતા શિક્ષકો અંગ્રેજી જાણનાર પાસેથી શીખે એ ઇચ્છવા લાયક છે.

અનુક્રમણિકા.

મુંબઈ इलाको	૧—૭૦
ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાત	૧૧
ઉત્તર વિભાગ	૧૫
અમદાવાદ જિલ્લો	૧૫
ખેડા જિલ્લો	૧૬
પચમહાલ જિલ્લો	૧૮
ભરૂચ જિલ્લો	૧૯
સુરત જિલ્લો	૨૧
થાણા જિલ્લો	૨૨
દેશી રાજ્યો	૨૪
પાતણપુર એજન્સિ	૨૪
મહીકાઠા એજન્સિ	૨૫
રેવાકાઠા એજન્સિ	૨૬
ખભાતનુ રાજ્ય	૨૮
સુરત એજન્સિ	૨૯
જવાર સરથાન	૩૦
કાઠિઆવાડ	૩૦
ગાયકવાડી રાજ્ય	૩૬
કચ્છ	૩૯
સિંધ	૪૦
મુખર્જી	૪૬
મધ્ય વિભાગ	૫૦
દક્ષિણ વિભાગ	૬૦
હિંદનું સામ્રાજ્ય	૭૦—૧૩૫
મદ્રાસ પ્રેસીડેન્સી	૬૭
કુર્ગ	૧૦૧

અંદામાન અને નિકોબાર...	૧૦૧
બ્રહ્મદેશ	૧૦૧
આસામ	૧૦૪
બંગાળા ઇલાકા	૧૦૬
બહાર અને ઓરીસા	૧૦૮
આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાન્તો	૧૧૧
પંજાબ	૧૧૫
વાયવ્ય સરહદનો પ્રાન્ત	૧૧૬
બલુચિસ્તાન	૧૨૦
અજમેર-મહેરવાડા	૧૨૧
મધ્ય પ્રાન્તો અને વરાડ	૧૨૧
દેશી રાજ્યો	૧૨૪
કાશ્મીર	૧૨૪
રજપુતાના એજન્સિ	૧૨૬
મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ	૧૨૮
નિઝામનું રાજ્ય	૧૩૧
મહૈસુર	૧૩૨
સ્વનત્ર રાજ્યો	૧૩૩
નેપાળ	૧૩૩
બુતાન	૧૩૪
ફ્રેંચ સંસ્થાનો	૧૩૪
ફિરંગી સંસ્થાનો	૧૩૫
સિલોન	૧૩૫

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૧લો.

મુંબઈ ઇલાકો.

તમે ઉત્તર વિભાગ, કાઠિઆવાડ અને ગાયકવાડી રાજ્યની ભૂગોળ શીખી ગયા, પણ એ ઉત્તર વિભાગ મુખર્ષ ઇલાકાનો એક ભાગ છે. જે પ્રાતનો ઉપરી અધિકારી ગવર્નર હોય છે, તે પ્રાત ઇલાકો કહેવાય છે આપણા કમિશનર સાહેબનો ઉપરી એ ગવર્નર છે. આ મુખર્ષ ઇલાકો અરબી સમુદ્ર પર લાખો, સાકડો, પટ્ટી જેવો પ્રદેશ છે, અને એની રાજધાની મુખર્ષ શહેર છે, તેથી એનું નામ મુખર્ષ ઇલાકો પડ્યું છે.

સીમા:—આ ઇલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઇશાની સરહદ પર જોશો તો બલુચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપુતસ્તાન છે, પૂર્વની સરહદ પર મધ્ય હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ્યો, મધ્ય પ્રાંતો, અને નિઝામનું રાજ્ય છે, દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકો અને મલેસુર છે, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

વિસ્તાર:—આપણા ઉત્તર વિભાગના ખાલસા મુલક સાથે મુખર્ષ ઇલાકાને સરખાવીએ, તો માલમ પડશે, કે આ ઇલાકો લગભગ તેનાથી સાડાચૌદગણો મોટો છે *

મુખર્ષ ઇલાકાના ખાલસા ભાગનું ક્ષેત્રફળ ૧,૨૨,૯૮૪ ચો. માઈલ અને મુખર્ષ ઇલાકાના દેશી રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ ૬૫,૭૬૧ ચો માઈલ એટલે કુલ મુખર્ષ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૮૮,૭૪૫ ચો માઈલ છે ગાયકવાડી રાજ્ય મુખર્ષ ઇલાકાનો વિભાગ નથી, પણ આપણી પાસેનું રાજ્ય છે, માટે જો તેને દાખલ કરીએ તો ક્ષેત્રફળ ૧,૯૬,૮૩૨ ચો માઈલ થાય છે

કુદરતી વિભાગો:—કુદરતી વખતે કુદરતી રીતેજ લાખા ઉપરથી ચા તો લોકાના રિવાજ ઉપરથી અથવા દેશની રચના

* શિક્ષકે ચોક્કાના જિલ્લાના ક્ષેત્રફળ સાથે સરખાવવું.

ઉપરથી દેશના વિભાગ થાય છે. આ બધી બાબત લક્ષમાં રાખીને જો આપણે આપણો ધલાકો તપાસીશું, તો માલમ પડશે કે કાઠિઆવાડની ઉત્તરે આવેલા નવા દેશના લોક કચ્છી ભાષા બોલે છે. તેમ તે કચ્છના અખાત અને રણને લીધે ગુજરાતથી કુદરતી રીતે છુટો પડેલો છે આ દેશને કચ્છ કહે છે. કચ્છની ઉત્તરે લોકો સિંધી ભાષા બોલે છે, અને તે દેશ સિંધ કહેવાય છે. તે પણ કચ્છના રણને લીધે ગુજરાત અને કચ્છથી છુટો પડે છે. આપણા વિભાગમાં છેક દક્ષિણનો જિલ્લો થાણા છે, અને ત્યાંના લોક મરાઠી ભાષા બોલે છે એ થાણા જિલ્લો દમણગંગા નદીથી શરૂ થાય છે, એટલે દમણગંગાની દક્ષિણનો બધો પહાડી મુઝક મહારાષ્ટ્રનામે ઝોળખાય છે એ મહારાષ્ટ્ર પરથી “મરાઠી” શબ્દ નીકળેલો છે. મહારાષ્ટ્રની છેક દક્ષિણમાં જઈશું તો તે જરા નિચાણનો પ્રદેશ છે ત્યાં કાનડી ભાષા બોલાય છે અને તે ભાગ કાનડા કહેવાય છે આ પ્રમાણે આ ધલાકાના કુદરતી રીતે પાંચ ભાગ થઈ શકે છે--૧ ગુજરાત, ૨ કચ્છ, ૩ સિંધ, ૪ મહારાષ્ટ્ર અને ૫ કાનડા.

રાજકીય વિભાગો:—કુદરતી વિભાગો પ્રમાણે હમેશ રાજકીય વિભાગો હોતા નથી. રાજકીય વિભાગો તપાસતાં એક વાત યાદ રાખવાની છે, અને તે એ છે કે ખાલસા મુલક દેશી રાજ્યોથી તદ્દન અળગો છે. દેશી રાજ્યો ધ્યાનમાં ન લેતાં ઉત્તર તરફ સિંધ વિભાગ છે આપણી દક્ષિણે મુઝઈ શહેર છે, તે એક જુદોજ વિભાગ ગણાય છે. આપણા વિભાગની અને મુઝઈનો પૂર્વનો ભાગ મધ્ય વિભાગ ગણાય છે મધ્ય વિભાગની દક્ષિણે જઈએ તો દક્ષિણ વિભાગ આવે છે. આ પ્રમાણે મુખ્ય ચાર રાજકીય વિભાગો છે.--ઉત્તર વિભાગ, સિંધ, મધ્ય વિભાગ અને દક્ષિણ વિભાગ.

કુદરતી રચના:—મુઝઈ ધલાકો અરબી સમુદ્રના પૂર્વ કિનારા પર આવેલો છે. તેની ઉત્તરનો સિંધ વિભાગ રણનો પ્રદેશ

છે, અને તેમાં રેતીના ડુંગર છે, ઉત્તર વિભાગ ચગાનો સપાટ વિશાળ પ્રદેશ છે, અને તેમાં પૂર્વ સરહદ પર ડુંગરો છે. મધ્ય વિભાગ ‡ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને એમાં પુષ્કળ કાળી જમીન આવેલી છે. એ વિભાગમાં ધણા ડુંગરો છે. દક્ષિણ વિભાગમાં કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે નીચો પ્રદેશ આવે છે, અને પશ્ચિમ તરફના બે જિલ્લા રત્નાગિરિ અને કોલાબા દરીઆની સપાટી પર દરીઆ અને પહાડ વચ્ચે આવેલા છે.*

પહાડો:—સિંધ દેશની પશ્ચિમની સરહદ પર હાલ્લા પર્વત છે. ઉત્તર વિભાગમાં નાના ડુંગરોઓ છે, અને એની પૂર્વની સરહદ પર જે ડુંગરો આવેલા છે તે વિંધ્યાચલ અને સાતપુડાના ડાટાઓ છે. દક્ષિણમાં ઉત્તર દક્ષિણ સહ્યાદ્રિ આવેલો છે. એ પર્વત પશ્ચિમઘાટને નામે પણ ઓળખાય છે.

સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમે આવેલા રત્નાગિરિ, કોલાબા, અને થાણા જિલ્લા “કોંકણ” નામે ઓળખાય છે. એમાં મેથેરાન અને મહાબલેશ્વર નામના ઉંચાં શિખરો છે.

નદીઓ:—સિંધની અદર જમીનનો ઢાળ દક્ષિણ તરફનો હોવાથી સિંધુ નદી સિંધ પ્રાંતમાં દાખલ થઈ દક્ષિણ તરફ વહે છે. ગુજરાતની જમીનનો ઢાળ પશ્ચિમ તરફનો હોવાને લીધે નર્મદા અને તાપી નદી અરબી સમુદ્રમાં પડે છે. સહ્યાદ્રિની પૂર્વમાં ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે. તેથી ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદી પૂર્વ તરફ વહે છે. આ છેલ્લી બે નદીનો થોડો ભાગ આપણા ઇલાકામાં છે.

ગોદાવરી નદી નાશક પાસેથી અને કૃષ્ણા મહાબલેશ્વરના ડુંગરમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહે છે.

ઘોષ:—નદીનું પાણી પહાડ ઉપરથી અથવા ખડક ઉપરથી

‡ શિક્ષકે ઉચ્ચ પ્રદેશ શું છે, તે સમજાવવું

* શિક્ષકે માટીનો નમુનો કરી આ પ્રમાણે મુંબઈ ઇલાકાની રચનાને ખ્યાલ સારી રીતે આપવો.

ધોધની માફક પડે છે ત્યારે તેને ધોધ કહે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં જવા લાયક ધોધ બે છે, એક નર્મદા નદીનો સુરપાળનો અને બીજો દક્ષિણમાં ગરસપાળનો છે *

રણ:—મુંબઈ ઇલાકામાં કચ્છની ઉત્તરે એક મોટું રણ છે. રણમાં વનસ્પતિ હોતી નથી, અને મુસાફરોને ઊંટ પર મુસાફરી કરવી પડે છે. આ રણ લગભગ આપણા સુરત જિલ્લાથી પાંચ-ગણું મોટું છે. સમુદ્રનો અસલ એ કાંટો હતો કે સરોવર હતું તે નક્કી કહી શકાતું નથી. ચોમાસામાં રણનાં જ્યારે પાણી ફરી વળે છે, ત્યારે કચ્છ એક ટાપુ બની જાય છે.

કિનારો:—હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાનો લગભગ પોણા ભાગ આ ઇલાકામાં છે સિંધમાં કરાંચી મોટું બંદર છે દક્ષિણમાં આવતાં આપણે કચ્છની દક્ષિણે કચ્છનો અસ્વાત જોઈશું ત્યારપછી કાઠિઆવાડના કિનારા પર આવતાં ત્યાં ઘણા બંદરો જેવામાં આવે છે; પણ આ બંદરોમાં ચોમાસામાં વહાણ રહી શકતાં નથી કાઠિઆવાડની પૂર્વે સંભાતનો અખાત છે ત્યાંથી દક્ષિણમાં આવતાં મુંબઈ મોટામાં મોટું બંદર છે, અને દુનીઆના સારાં અને મોટા બંદરોમાંનું એક છે છેક દક્ષિણમાં કારવાર નામનું મોટું બંદર છે

આબોહવા:—સિંધમાં રણ હોવાને લીધે તથા કોઈ પહાડ ન હોવાને લીધે વરસાદ ઘણાજ ઓછો પડે છે, અને ઉનાળામાં રેતાળ જમીનને લીધે તથા વનસ્પતિની તાણને લીધે તાપ વધારે લાગે છે ગુજરાતમાં સિંધ કરતાં વરસાદ વધારે પડે છે, પણ તાપ ઓછો છે. નૈર્ઋત્યનો ભેજવાળો પવન સદ્વાદિથી ઠંડો પડે છે, અને તે ગુજરાતમાં ફરી વળે છે. સદ્વાદિના પશ્ચિમ ભાગ પર નૈર્ઋત્યનો પવન બરાબર કાટખુણે આવવાથી વરસાદ રતનાગિરિ અને કોલાબા જિલ્લા અને મુંબઈ તરફ વધારે પડે છે મધ્ય વિભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે અને વરસાદ સદ્વાદિ પર પડી જવાથી મધ્ય વિભા-

* શિક્ષકે ધોધ આગળના કુદરતી દેખાવનું વર્ણન આપ્યું. (પાઠ ૧૬, પાંચમી ચોપડી.)

મને માટે બહુ રહેતો નથી, અને એજ કારણને લીધે તે ભાગમાં હવા કોરી રહે છે. પશ્ચિમ ખાણુએ દરીઆ પરના પ્રદેશની હવા બિનાશવાળી (ભેજવાળી) છે. યુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં દરીઓ પાસે ન હોવાથી તેમજ રણના જેવી ભૂમિને લીધે હવા સુકી છે.

વનસ્પતિ:—ન્યા ન્યા ડુંગરો હોય છે, ત્યા ત્યા નંગલો વિશેષ હોય છે. કાઠિઆવાડના ગીરનાર ડુંગરમાં, પંચમહાલ અને પૂર્વના ડુંગરો તરફ મહુડા, સીસમ, રાયણ, સાગ, અને વાસ પુષ્કળ થાય છે. ઘાટ પર સાગ અને ખેરનું લાકડું અને વાસ થાય છે. કાનડા તરફ સુખડના ઝાડ નંગલોમાં જોવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત આખા, ફૂલસ, લીમડા, પીપળા, વડ, આમલી, વગેરે ઝાડ આ ઇલાકામાં ઘણું ખરે ઈલાણે જોવામાં આવે છે. સિંધમાં મુખ્ય ઝાડ બાવળ છે.*

જાનવર:—દેશની હવા અને દેશની રચના પર જનાવરોનો આધાર છે. ગાય, ભેંસ, બકરા, ઘેટા વગેરે સર્વ જગામાં જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત સિંધમાં રૈતાળ પ્રદેશને લીધે જીંટ અને ગધેડા જોવામાં આવે છે. ગીરનારના જંગલમાં સિંહ છે. ડુંગરો પર અને નંગલોમાં વાઘ, દીપડા, ચિત્તા, રીંછ, સાબર, ડુક્કર, અને હરણ ઘણા જોવામાં આવે છે. ડુંગરો પર પાંડા પાસે, સિંધમાં જીંટ પાસે, અને ખીજ ભાગોમાં બળદ પાસે ખેતી કરાવવામાં આવે છે. કાઠિઆવાડના ઘેટા વખણાય છે.

વસ્તી:—મુખર્ષ ઇલાકાની કુલ વસ્તી આસરે પોણાચાર કરોડ છે. તેમાં નાના દેશી રાજ્યોમાં ૭૪ લાખ, ગાયકવાડી રાજ્યમાં ૨૦ લાખ ને ૩૨ હજાર, અને ખાલસા મુલકમાં ૧ કરોડ ૯૬ લાખ છે. ૧

આપણા ઇલાકાની મુખ્ય વસ્તી હિંદુ, મુસલમાન, તથા પારસી છે. વસ્તીનો પોણો ભાગ હિંદુ છે, મુસલમાનો હિંદુઓનો ચોથો ભાગ છે, અને પારસીની વસ્તી ઘણીજ થોડી છે (૮૦,૦૦૦); ૨

* શિક્ષકે આ બધા ઝાડ બનતા લગી બતાવવા.

૧. શિક્ષકે પોતાના તાલુકા અને જિલ્લાની વસ્તી સાથે આ આકડા સરખાવવા આ આકડા 'લગભગ' કે 'આસરે' સમજવા.

૨. મુખ્ય પ્રાંતો, તેમાંના મુખ્ય શહેરો, તથા મુખર્ષ ઇલાકાના જિલ્લા,

પણ તેઓ ચતુર, સાહસિક, અને હોશિયાર છે. મુખ્યમાં પારસીની વસ્તી વધારે છે. આ ઉપરાંત ખ્રિસ્તી, યાહુદી વગેરે જોવામાં આવે છે. જગલના ભાગોમાં ભીલ, કોળી, નાયકા વગેરે અનાર્ય જાત રહે છે ?

ધર્મ:—મુખ્ય ધર્મ પાંચ છે. હિંદુ ધર્મમાં સ્માર્ત^૨ અને વૈષ્ણવ^૩ એવા બે મોટા મપ્રદાય છે. સ્માર્ત ધર્મવાળા શ્રીમદ્ભગ્વદ્ગીતાના અનુયાયી છે. વૈષ્ણવ ધર્મવાળા વિષ્ણુના ભક્ત છે

ખીજો ધર્મ મુસલમાની છે. એ લોકો મહમદ પેગમ્બર સાહેબના અનુયાયી છે.

પારસીઓ જરથોસ્ત પેગમ્બરના અનુયાયી છે અને તેઓ અગ્નિને પૂજે છે.

કેટલાક લોકો જૈન ધર્મ પણ માને છે. એ જૈન ધર્મના બે મુખ્ય વિભાગ છે:—દિગંબરી અને શ્વેતાંબરી

દિગંબરી પારસનાથને આંગી ચઢાવતા નથી, પણ શ્વેતાંબરી આંગી^૪ ચઢાવે છે

ખ્રિસ્તી ધર્મ માનનારાની સંખ્યા આ ઇલાકામાં બે લાખ ઉપર છે તેમાં ૨૦ હજાર યુરોપીઅનો છે, અને બાકીના દેશી ખ્રિસ્તી છે. એ ધર્મવાળા લોર્ડ* ઇસસ ક્રાઇસ્ટના અનુયાયી છે

ભાષાઓ:—આગળ બતાવ્યું છે તેમ સિંધમાં સિંધી, કચ્છમાં કચ્છી, ગુજરાતમાં ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી, અને છેક દક્ષિણમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે

વિભાગ તથા શહેરો વગેરેની વસ્તીના આકડા સને ૧૯૧૧ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે દાખલ કરેલા છે

૧ શિક્ષકે ગ્રાંથી આપડીના ઉપમાં પાઠનો ઉપયોગ શીખવતી વખતે કરવો, અને પોતાને જ્ઞાન હોય તે ઉપરથી આ જાતો વિષે કંઈ કંઈ રસિક રીતે કહેવું

૨, ૩, ૪. આ શબ્દો સમજાવવા

* લોર્ડનો અર્થ અહીં શ્રી જોવા થાય છે. ખ્રિસ્તી લોકો લોર્ડનો અર્થ આ જગાએ પ્રજ્ઞ કરે છે.

કચ્છની અંદર અને કાઠિઆવાડના દરીઆકિનારા પરના ભાગમા કચ્છી ભાષા બોલાય છે. તે ગુજરાતી અને સિંધીનું મિશ્રણ છે, અને તે માત્ર બોલવાનાજ કામમા આવે છે.

મુસલમાનોની સામાન્ય ભાષા ઉર્દુ છે.

ગુજરાતમાંના કેટલાક મુસલમાનો ગુજરાતી અને દક્ષિણના કેટલાક મરાઠી બોલે છે.

ધંધાઓ:—મુખર્ધ ઇલાકાના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે, અને તેમા વસ્તીનો અડધા ઉપરાત (૫૯ ટકા) ભાગ કામે લાગેલો છે. એ ઉપરાત બીજા મુખ્ય ધંધા કારીગરી કે મજૂરી, વેપાર અને ખાનગી નોકરી છે.

ગામડામા કેટલાક જાડુ સુતરાઉ કાપડ વણીને, કેટલાક નોકરી કરીને, અને કેટલાક સાધારણ ઉપયોગની વસ્તુ બનાવીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. મોટા શહેરોમા વણવા, કાતવા વગેરેનાં સાચા-કામ ઉધડ્યા જાય છે, અને તેમા પણ લાખો લોકોને રોજ મળે છે. ખાલસા મુલકમા ૬ લાખ ૩૫ હજાર, અને દેશી રાજ્યોમા આસરે પોણાબે લાખ માણસ રેશમ, ૩ વગેરેના વણાટકામમા રોકાયેલા રહે છે. કિનારાના લોક ખલાસીનો ધંધો કરે છે.

સ્થાનિક:—કાઠિઆવાડના ડુંગરોમાથી ઘર બાંધવા લાયક પુષ્કળ પથ્થર નીકળે છે, તેથી પોરઅંદર તરફ આવા પથરોનો વેપાર વધારે છે. ધારવાડમા લોઢાની કાંચી ધાતુ નીકળે છે, પણ બળતણના તોટાને લીધે મોટા પાયા પર તે ગાળવામા આવતી નથી. ધારવાડમાંથી સોનું પણ નીકળે છે, અને હાલ તે ખોદી કાઢવામાં આવે છે. સિંધની પશ્ચિમમા પહાડમાંથી ફટકડી, ત્રાવું, સીસું, અને ગંધક નીકળે છે; પણ તે મોટા જથ્થામા ન નીકળવાથી ખોદી કાઢવામા આવતું નથી. માત્ર ફટકડીનોજ વેપાર છે. રાજપીપળાના ડુંગરમાંથી અક્ષીકના પથ્થર નીકળે છે, અને તે ખભાતમાં પકવવામાં આવે છે, અને તેના બોરીઆ, એરીંગ વગેરે બને છે. આરાસુરી વગેરે કેટલીક જગાએથી આરસ નીકળે છે. પંચમહાલમાંથી લોહું તથા મેંગેનીઝ નીકળે છે. દરીઆના અથવા કુવાના પાણીમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે.

ચેતી વગેરે:—મુખ્ય ધલાકાનો ઉત્તર દક્ષિણ વિસ્તાર ઘણો હોવાથી તે ઘણા અક્ષાંશ રોકે છે, તેથી જુદી જુદી જાતની હવા તથા જમીનને લીધે પાક જુદો જુદો થાય છે સામાન્ય રીતે ઘણેખરે ઠંડાણે ઘઉં, ડાગર, બાજરી, કઠોળ, જુવાર, તલ, સરસવ, એરડી, શેરડી વગેરે યોગ્ય ધણા જથ્થામાં જોવામાં આવે છે. સિંધમાં તૂલની આબાદાનીનો આધાર નદીના પૂર અને નહેર પર છે ત્યાં મુખ્ય પાક ઘઉં, બાજરી, જુવાર, અને ડાગર છે. ઉત્તર વિભાગમાં ભરૂચ જિલ્લો કપાસનો, ખેડા જિલ્લો તમાકુનો અને પચમહાલ મર્કાઈનો મહાલ છે કપાસ અને ઘઉં કાળી જમીનમાં સારા થાય છે, તેથી ભરૂચ જિલ્લો, સુરત જિલ્લો અને મધ્ય વિભાગના અને દક્ષિણ વિભાગના જિલ્લાઓમાં કાળી જમીન છે, ત્યાં કપાસ અને ઘઉં એ મુખ્ય પાક છે કોકણની પહાડી અને વરમાદવાળી ધરતીમાં મુખ્ય પાક ડાંગરનો છે બાગાયત જમીનમાં પાન, સોપારી, પીંપર, કેળાં વગેરે થાય છે. ખાસ દરીઆકિનારા તરફ નાળિયેર અને સોપારીનો પાક વિશેષ છે, કારણ કે આ બે ચીજને દરીઆ પાસેની જમીન ઘણી માફક આવે છે

નહેરો:—સિંધ સિવાય બીજા ભાગોમાં મોટા પાયા પર નહેરોથી ખેતરને પાણી પહોંચાડવામાં આવતું નથી કેટલેક ઠંડાણે નાની નહેરો જોવામાં આવે છે (અમદાવાદના પ્રાંતીજ તાલુકામાં હાથમતીની નહેર છે.)

હુન્નરો:—સુતરાઉ કાપડ, રેશમી કાપડ, અને મીઠું એ ત્રણ ઉદ્યોગની મોટી ચીજો છે મુખ્ય અને અમદાવાદમાં ઘણી મિલો હોવાને લીધે પુષ્કળ સુતરાઉ કાપડ અને છે. સુરત, અમદાવાદ, નાશક, અને પુનામાં રેશમી કાપડ વણાય છે આ જિલ્લાઓમાં રેશમ થતું નથી. પણ બહાર દેશથી આવે છે તે વણવાના કામમાં આવે છે. વળી અમદાવાદમાં અને સુરતમાં સારો કસબ અને છે, તેથી ત્યાં સોનેરી કીત અને કીનખાખ સારાં અને છે. સુરત હજી હાથી-દાતનાં રમકડાં અને સુખડનાં નકશી કામો માટે પ્રખ્યાત છે. કચ્છ

અને સિંધ રૂપા અને સોના પરના કોતરકામ માટે પ્રખ્યાત છે. નાશક અને પુનાનાં ત્રાણાપિત્તળના વાસણ વખણાય છે. આ ઉપરાંત લકઝ અને ધાતુની કોતરણી, કુભારકામ, કાચનું કામ વગેરે બીજા ધણા હુનરો કેટલાક શહેરમાં છે. પણ ને ચીજો જથાબંધ નહિ થતાથી પરદેશ મોકલાતી નથી.

વેપારના માર્ગો:—અગાઉના વખતમાં જ્યારે આગગાડી નહોતી, ત્યારે વેપારને બહુ અગવડ હતી. માલ એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જવ્વહી મોકલી શકાતો નહિ હાલ મોટી મોટી રેલવેને લીધે લોકોને અગવડ વેઠવી પડતી નથી. ઉત્તર વિભાગમાં મોટી રેલવે બોમ્બે બરોડા ઇન્ડ સેન્ટ્રલ ઈન્ડિયા રેલવે છે મધ્ય વિભાગમાં ગ્રેટ ઇન્ડિયન પેનિનસ્યુલર રેલવે છે, અને દક્ષિણ વિભાગમાં સ્વર્ણ મરાઠા રેલવે છે કાઠિયાવાડમાં નાના માપની ગાડીઓ છે, અને સિંધમાં કરાચી બંદરેથી ઉત્તરે મુલતાન તરફ ગાડી જાય છે. આગગાડીને રસ્તે કરાચી જવું હોય તો હાલ ફેરો ખાઈ રજપુતસ્તાનમાં થઈને જવાય છે.

મોટા મોટા શહેરો અને ગામોને આગગાડીને લીધે વેપારની ધણી સગવડ છે વળી નાનાં ગામોથી મોટાં ગામ અથવા શહેરોમાં આવવા પાકી અને કાચી સડકો બાંધેલી છે. આવા રસ્તા અગાઉ નહોતા, અને વળી રસ્તે ભય પણ બહુ હતો, તેથી લોકોને અગવડ પડતી હતી. હાલ અંગ્રેજી રાજ્યમાં કોઈ પણ જાતનો ભય નથી, એટલે વેપારીઓ ગમે તે સડકો ઉપરથી માલ લઈ રેલવે સ્ટેશને લાવે છે.

દરીઆકિનારા પરનાં શહેરો વચ્ચે જળમાર્ગે વહાણોથી વેપાર ચાલે છે. આ ઇલાકામાં નદીઓ બહુ મોટી નથી, એટલે નદીમાર્ગે વેપાર ચાલતો નથી માત્ર નર્મદા, તાપી, અને મહીમાં મુખથી થોડે દૂર સુધી હોડીઓ ફરે છે.

વેપાર:—નિકાસ—આપણા દેશમાં જે વધારાની ચીજ હોય છે તે આપણે પરદેશ મોકલીએ છીએ. મિલોમાં સુતરાઉ કાપડ અને છે, તે અને અનાજ આપણે જથાબંધ પરદેશ ચઢાવીએ છીએ.

એ ઉપરાંત તેલી બીઆ, ચામડાં, શણ, અને ગળી પણ આપણા મુલકમાંથી પરદેશ જાય છે.

આયાત:—આપણા દેશમાં લોખંડનાં કારખાના નથી, તેથી લોખંડનો સામાન પરદેશથી પુષ્કળ આવે છે આ ઉપરાંત ખાડ, સુતરાઉ, ગરમ અને રેશમી કાપડ, કેરોસીન, કાલસા, કાચ, દવાઓ વગેરે પરદેશથી આવે છે. આપણા ઇલાકામાં કાલસા નથી, તેથી ધણા મોટા કારખાના કાઢવા મુશ્કેલ છે

રાજ્યતંત્ર:—પટેલ, તલાટી, મામલતદારો, અને કલેક્ટરો વિશે તથા તેમની ફરજો વિશે તમે જાણો છો, એક વિભાગમાં કલેક્ટરોના ઉપરી કમિશનર છે. આ ઇલાકામાં પાંચ વિભાગ છે, અને તે દરેકના ઉપરી કમિશનર છે. એ બધા કમિશનરના ઉપરી અધિકારી ગવર્નર માહેન છે, અને તે આખા ઇલાકાની દેખરેખ રાખે છે. તેની નીમણૂક નામદાર શહેનશાહના હુકમથી થાય છે, અને તે પાંચ પાંચ વર્ષ સુધી ચાલે છે. એમને રાજ્યકારભારમાં મદદ કરવા એ મડળ છે તેમજ એક ઇલાકાનો કારભાર ચલાવનાર (એગ્રીકલ્ચર) અને બીજી કાયદાકાનુન બાધનાર (લેજિસ્લેટિવ) છે. કારભાર ચલાવનાર મંડળમાં ગવર્નર સાહેબ અને ત્રણ બીજા સભાસદો મળી ચાર જણ છે, અને એ મડળ મુખ્ય સરકારને નામે ઓળખાય છે આ મુખ્ય સરકારને તાબે ખાતાના વડાઓ પણ છે.^૧

બીજી મડળ માત્ર કાયદાજ બાધે છે, અને તેમાં ઉપલા ચાર સભાસદ ઉપરાંત ૨૧ લોકોના ચૂંટી કાઢેલા સભાસદો, ૨ સરકારે નીમેલા (એક્સ્પર્ટ) ખાસ માહિતી ધરાવનારા સભાસદો, અને ૨૧ સરકારે નીમેલા સભાસદો હોય છે. સરકારે નીમેલા સભાસદો પૈકી સરકારી અમલદારની સંખ્યા ૧૪થી વધારે હોતી નથી, તેમજ એ એક્સ્પર્ટ સભાસદો સરકારી નોકર અથવા તે સિવાય બીજા પણ હોઈ શકે છે.

૧ શિક્ષકે ગ્રાંથી ગ્રાંપડીના ૭૧મા પાઠનો, આ ભાગ શીખવતી વખતે સબધ રાખી શીખવવું.

આ સભામાં ફૂલ ૪૮થી વધારે સભાસદ હોતા નથી. સરકારી બધું કામકાજ સેક્રેટરિ તૈયાર કરી કારભારીમડળ પર મોકલી આપે છે.

ન્યાયખાતાનો વહીવટ મુખર્ધીની ૧૬ાઇ કોર્ટના હાથમાં છે. તે ગવર્નરથી સ્વતંત્ર છે, અને મુનસફો વગેરે ન્યાયખાતાના તમામ અધિકારીઓ ઉપર તેની સત્તા છે.

દેશી રાજ્યો:—દેશી રાજ્યોના બે વિભાગ છે. એક હિંદી સરકારના તાબા હેઠળ અને બીજાને મુખર્ધી સરકારની દેખરેખ નીચે છે આ ઇલાકામાં આવેલાં દેશી રાજ્યોના ઉપર દેખરેખ રાખવાની નીચે પ્રમાણે ગોઠવણ છે.

ગાયકવાડી રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ મુખર્ધી સરકાર પાસેથી લઈ ઇ. સ. ૧૮૭૫માં હિંદી સરકારને સોંપવામાં આવ્યું, અને ત્યારથી ત્યાં વાઘસરોય તરફથી નીમેલો રેસિડન્ટ રહે છે.

મુખર્ધી સરકારની દેખરેખ નીચેના દેશી રાજ્યોના પાછા બે ભાગ છે એક ભાગ મુખર્ધી સરકારની ખુદ દેખરેખ નીચે અને બીજાને કમિશનરની દેખરેખ નીચેનો છે કાઠિયાવાડ, કચ્છ, અને કોલ્હાપુર મુખર્ધી સરકારની દેખરેખ નીચે છે. કમિશનરની દેખરેખ નીચેના રાજ્યોમાં જો †એન્જનિસ મોટી હોય છે, તો જુદો પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે, અને જો એન્જનિસ નાની હોય છે તો પાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર તે એન્જનિસના પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે આ એજન્ટો રાજ્યોને સલાહ આપે છે, અને રાજ્યો રાજ્યમાં સારો બંદોબસ્ત રાખે છે કે નહિ તેની દેખરેખ રાખે છે એ ઉપરાંત તેઓ રાજરજવાડામાંથી ખડણી વસુલ કરી ગાયકવાડ અથવા બીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય છે તેને ભરે છે કોઈ રાજ, ઠાકોર, નવાબ, વગેરે બાળકુંવરને મૂકીને મરી જાય છે, ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજન્ટ લે છે, અને સંસ્થાનનું કામ સલામતી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયો હોય તે અદા કરે છે.

ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાત.

ઉત્તર વિભાગમાં (૩૬,૮૫,૦૦૦) નીચેના જિલ્લાઓ (ખાલસા મુલક) અને એન્જનિસઓ આવેલાં છે.

૧ મોટી અદાલત. † નાના રાજ્યના સમૂહને એન્જનિસ કહે છે.

લાલસા મુલક.

૧ અમદાવાદ જિલ્લો.

૨ લેહા જિલ્લો.

૩ મરુચ જિલ્લો.

૪ પંચમહાલ જિલ્લો.

૫ સુરત જિલ્લો

૬ થાણા જિલ્લો.

પજન્સિઓ.

૧ પાલણપુર પજન્સિ.

૨ મહીકાંઠા પજન્સિ.

૩ રેવાકાંઠા પજન્સિ.

ઉત્તર વિભાગના કમિશનરના હાથ નીચે જિલ્લા દીક્રા અકેક કલેક્ટર છે. એજન્સિઓમાં દેશી રાજ્યોના ઉપર દેખરેખ રાખવાને પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે, અને તેઓ પણ ઘણી બાબતમાં કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે રેવાકાંઠા અને સુરત એ બે નાની એજન્સિઓ હોવાથી ત્યાંના એજન્ટ તરીકેનું કામ અનુક્રમે પચમહાલ અને સુરત જિલ્લાના કલેક્ટરોને સોપેલું છે. ખેડાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે સ્વંમાત્ત, અને થાણાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે જવાર મસ્થાનો છે. આમાંના થાણા જિલ્લા ગુજરાતને લગતો નથી પણ દક્ષિણને લગતો છે.

આ ઉત્તર વિભાગની સાથે ગાયકવાડી રાજ્યનો મુલક ચાર કડકામાં વહેંચાયેલો સેળભેળ થઈ ગયેલો છે તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ કમિશનરને હાથ રાખેલું નથી, પણ આખા હિંદુસ્તાનના ઉપરી (વાઇસરોય) ના હાથમાં રાખેલું છે

કાઠિઆવાડ એજન્સિના ઉપરી પોલિટિકલ એજન્ટ મુખ્ય ધણાકાના ગવર્નરને તાબે છે, અને તે એજન્ટ દુ ધ ગવર્નર કહેવાય છે.

થાણા જિલ્લા બાદ કરતાં આખો ઉત્તર વિભાગ, ગાયકવાડનો મુલક અને કાઠિઆવાડ એજન્સિ, એટલો મુલક મળીને ગુજરાત પ્રાત થાય છે, એ તમે આગળ શીખી ગયા છો.

ગુજરાત પ્રાતમાં મૂળ રજપુત રાજ્ય હવે તેમની પાસેથી અક્ષાઉદ્દીન ખીલજ એટલે મુસલમાન લોકોએ લીધું. ત્યારબાદ દિલ્હી સરકાર તરફથી સુબા નિમાતા, અને તેઓ પાટણમાં રહીને રાજ્યવહીવટ

ચલાવતા. દિલ્હીના રાજાઓનું રાજ્ય નબળું પડવાથી આ સુબાઓ રાજ્ય ચલાવતા ચલાવતા સ્વતંત્ર થયા, અને ત્યારથી ગુજરાતમાં સત્તાનત સ્થાપન થઈ અને અહમદશાહ નામના એક સુલતાને અમદાવાદ વસાવી તેને રાજનગર ઠરાવ્યું આ બાદશાહી ધણી વરસ ચાલ્યા પછી અકબર બાદશાહે ઇ સ ૧૫૭૩માં અમદાવાદના સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજાને હરાવી ગુજરાત દિલ્હીના રાજ્યમાં ભેડી દીધું. વળી પાછા દિલ્હીમાંથી સુબાઓ આવી અમદાવાદમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા એટલામાં મરાઠી રાજ્યનું જોર વધી પડ્યું, અને વડોદરા, સોનગઢ અને પાવાગઢમાં ગાયકવાડે રાજ્ય જમાવ્યું. દિલ્હીના રાજાઓ પાછા નબળા પડ્યા, ત્યારે ગુજરાતમાં અંધાધુધી ચાલી. ગાયકવાડે આખા ગુજરાતના રાજાઓને સત્તાવી ખડછી ઠરાવી, અને સુબાઓને નસાડી આખું ગુજરાત તાબે કર્યું પેશ્વાએ તેમની પાસેથી ભાગ લીધો. આખરે અંગ્રેજ સરકારે પેશ્વાઈ (ઇ સ ૧૮૧૮માં) છત્તી લઈ ગુજરાત કબજે કર્યું, અને ગાયકવાડ સાથે કરાર કરી કટલોક ખાલસા મુલકનો બદલો કરી હાલની સ્થિતિમાં ગુજરાતને આણ્યુ ગાયકવાડની ખડછીની અમુક રકમ ઠરાવી અંગ્રેજ સરકારે દેશી રાજાઓને પછી તાબામાં લીધા, અને તે પર હેખરેખ રાખવા પોલિટિકલ એજંટો નીમી એજન્ટસઓની ગોઠવણ કરી છેવટે ગાયકવાડનું એજન્ટસમાં રહેલું લશ્કર પણ કમી કરી તેજ પૈસામાંથી અંગ્રેજ સરકારે એજન્ટસઓમાં પોલીસ ફોજ રાખી

ગુજરાતની પૂર્વે આવેલા વિંધ્યાચળના ફાંટાને આરાસુરના ડુંગરોમાંથી નીકળેલા ફાટા દક્ષિણ તરફ જઈ મળે છે. આ ઉચ્ચ પ્રદેશના નૈઋત્ય તરફના ઢાળમાં થઈને બનાસ, રાણપુરા, જાંબરમાં, મહી વગેરે નદીઓ રણુમાં કે ખભાતના અખાતમાં જાય છે. ગુજરાતની પૂર્વે પણ વિંધ્યાચળ, સાતપુડા, અને સહ્યાદ્રિના છેડા મળી જાય છે. આ બીજા ઉચ્ચ પ્રદેશને ચીરીને નર્મદા અને તાપી એ બે મોટી નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે. નર્મદાના પ્રદેશથી ઉત્તરનાં પહાડી જંગલોમાં મહુડો, સાગ, ખાખરો, લીમડો એ મુખ્ય ઝાડ છે. તાપીના પ્રદેશમાં વડ, સાગ, ખેર, અને આમલી એ મુખ્ય ઝાડ છે. પશ્ચિમ તરફનો ઢાળાવ હિંદુસ્તાનમાંની સારામાં સારી જમીન જેવો ફળદ્રુપ છે, અને ત્યાં દરેક જાતની ખેતી થાય છે ઉત્તર તરફનો નિયાણુનો પ્રદેશ ખભાતના અખાત અને રણ વચ્ચે આવીને કાઠિઆવાડને

સાધે છે. એ ભાગ ખારવાળો તથા વનસ્પતિ વિનાનો છે આ ઠેકાણે આગળ દરીઓ હશે અને તે ઉપરથી કાઠિઆવાડખેટ હશે એવું ધરાય છે. ઉત્તર ગુજરાતનો પશ્ચિમ ભાગ પણ રણને લગતો હોવાથી ખેતી અને ખીજ વનસ્પતિની પેદાશમાં તે ઉતરતો છે. કાઠિઆવાડનો ચારે તરફથી ચઢતો ઢાળ બર્ડા અને થાન સુધી ૭૦૦ ફુટ ઉંચો થાય છે ત્યાંથી નદીઓ નીકળી ચારે તરફ સમુદ્રમાં જાય છે. તેમાં પશ્ચિમ તરફ જનારી માદર અને પૂર્વમાં જનારી શેત્રુંજી મુખ્ય છે આ નદીઓના પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે. તેમાં ગીરનાર જેવા જંગલોમાં ખીંચી થએલા પણ કોઈ કોઈ ડુંગરા છે

ગુજરાતના નિચાણના ભાગોમાં મુખ્ય ઝાડ આળો, મહુડો, લીમડો, આમલી વગેરે છે. ગુજરાતમાં મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે, તેમાં પણ ધણા લોકો મજૂરી, વેપાર, ખાનગી કારીગરી કે નોકરી ઉપર પણ આધાર રાખે છે સુતર અને સુતરાઉ કાપડની, કપાસ લોઢવાની, વહેરવાની, ફળવાની, પીલવાની, ચોખા કાઢવાની, વગેરે મિથો ગુજરાતમાં ધણી છે, અને તેથી બે ત્રણ લાખ કરતા વધારે માણસને રોજ મળે છે પહાડોમાંથી સારા પથ્થર નીકળે છે. તેમજ લોહ, મેંગેનીઝ, વગેરે પણ કોઈ કોઈ જગાએ નીકળે છે, અને તેમાં પણ ધણા માણસોને રોજ મળે છે. ગુજરાતમાંથી સુતરાઉ કાપડ, સુતર, કપાસ, તેલી બીઆ અને બીજી કેટલીક કારીગરીની ચીજો બહાર ગામ મોકલવામાં આવે છે લોકોના વ્યવહાર માટે સરકારે આખા ગુજરાતમાં રેલ્વે તેમજ કાચી પાકી સડકો કરી છે લોકો ઉદ્યોગી, પૈસાદાર, અને વેપારમાં કુશળ છે, અને તેઓ કાયદાને અનુસરીને તેમજ સરકાર તરફ ધણું માનપૂર્વક જોઈ વર્તે છે, તેથી તેમને શાંતિનો લાભ મળે છે.

આ ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાત આપણો મુલક છે, અને તેને વિષે ખારીક જ્ઞાનની જરૂર છે, માટે તે આપણે ભાગવાર તપાસીએ.

ઉત્તર વિભાગ. અમદાવાદ જિલ્લો.

ઉત્તર વિભાગમા સૌથી ઉત્તરમા આવેલો જિલ્લો અમદાવાદ છે, અને તે આ વિભાગમા બધા જિલ્લાઓમા સૌથી મોટો છે. (૩,૮૦૦ ચો. મા.) આ જિલ્લો બધો એક જથ્થે નથી, પણ ઈશ્વાનમા મોડાસા પેટામહાલ અને પ્રાંતીજ તાલુકો, ગાયકવાડી મુલક તથા મહીકાઠા એજન્સિના મુલકથી જુદા પડ્યા છે, અને દક્ષિણમાં ઘોઘા પેટામહાલ ભાવનગરનું રાજ્ય વચ્ચે આવવાથી જુદો પડ્યો છે. આ જિલ્લામા સાબરમતી મોટી નદી છે, અને તે અંખાણના નામીયા ધામથી થોડેક છેટે અરવલ્લીના ડુગરમાથી નીકળી ખભાતના અખાતને મળે છે ઉત્તર વિભાગના ખીજા જિલ્લા કરતા અહીં દરીઓ પાસે ન હોવાને લીધે તાપ તેમ ટાઢ અતિશય પડે છે. ઘોઘા તરફ દરીઓ નજીક હોવાથી તાપ ઓછો લાગે છે આ જિલ્લામા વસ્તી લગભગ સવાઆઠ લાખની છે લોકોનો મુખ્ય ધર્મ ખેતીનો છે અમદાવાદમા સુતરાઉ, રેશમી અને કસબી કાપડ (કીનખાખ) વણી ઘણા લોકો ગુજરાન ચલાવે છે અમદાવાદ જિલ્લામા છ તાલુકા —ઉત્તર દશકોઈ, દક્ષિણ દશકોઈ, વીરમગામ, પ્રાંતીજ, ઘોળકા, અને ધધુકા, અને ત્રણ પેટામહાલ મોડાસા, સાણંદ, અને ઘોઘા છે પેટામહાલમા સૌથી ઉપરી અમલદારને મહાલકરી કહે છે, અને તાલુકાના ઉપરી અમલદારને મામલતદાર કહે છે. પેટામહાલનું ક્ષેત્રફળ નાનું હોવાને લીધે મામલતદારથી ઉતરતી પકિતનો અમલદાર મહાલકરી ત્યાં રાખવામા આવે છે

જાળવા લાયક સ્થળો:—અમદાવાદ (૨,૧૭,૦૦૦)*

શહેર ઇ. સ. ૧૪૧૨માં ગુજરાતના સુલતાન અહમદશાહે વસાવ્યું હતું, અને પોતાના નામ પરથી એનું નામ અમદાવાદ

* શહેરની પાસે કૌંસમા આકડા મૂકેલા છે તે વસ્તીના છે. આ આકડા ગોખાવવાની જરૂર નથી. માત્ર શહેર કેવડું મોટું છે તે જાણવા આપ્યા છે

(અહમદાબાદ) રાખ્યું હતું. શહેર સુલતાનોના વખતમાં ગુજરાતની રાજધાનીનું નગર હતું, અને હાલ ઉત્તર વિભાગના કમિશનરનું તથા જિલ્લાના કલેક્ટરનું સદર સ્ટેશન છે અહીં જુના વખતનાં ઘણાં જોવાલાયક મકાનો છે.—જુમામસજિદ, શાહઆલમનો રોઝો, કાંકરીઢિં તળાવ, હડીસી ગતુ દહેરૂં વગેરે. આ શહેરમા ૫૦ કરતાં વધારે મિલો છે, અને દીવાસળી બનાવવાની પશુ એક મિલ છે. શહેર કીનખાખ, રેશમી કાપડ, રેશમી કારના ધોતીઆં અને મિલના સુતરાઉ કાપડના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે અમદાવાદ રેલવેનું મોટું જંકશન^૧ છે, ત્યાથી દિલ્હી, મુબઈ, ઘોળકા, પ્રાતીજ, અને વઢવાણ તરફ ગાડી જાય છે

વીરમગામ (૨૦,૭૦૦) તાલુકા ગામ છે એની પડોશમાં સિદ્ધરાજની મા મીનલદેવીનું બધાવેલું મુનસર તળાવ છે. ગામમા મુખ્ય વેપાર રૂનો છે.

સ્વારાઘોઢારમા વરાગડુ મીડું પકવવામાં આવે છે. ત્યાથી મીડું લાવવાને ખાસ વીરમગામથી ખારાઘોડા સુધી રેલવે બનાવેલી છે

ધોલકા (૧૩,૬૦૦) તાલુકા ગામ સુઢ અને દાડમને માટે વખણાય છે. મહાભારતમા આવેલા વિરાટનગરની જગાએ આ ગામ વસ્યું છે, એમ કહેવાય છે ગામ ઘણું પ્રાચીન જણાય છે. અહીં મીનલદેવીનું બધાવેલું મલાવ તળાવ છે.

ઘોઘા (૨,૯૦૦) અગાઉ તાલુકા ગામ હતું. અહીંની હવા દરીઓ પાસે હોવાથી સારી ગણાય છે, તેથી ગરમીની ઋતુમા ઘણા લોકો ત્યા જઈને રહે છે ઘોઘા નામીયુ બદર હતું, પણ ખજાતના અખાતનો આ ભાગ પુરાઈ જવાથી વેપાર ભાંગી પડયો છે.

ચેડા જિલ્લો.

અમદાવાદ જિલ્લાની દક્ષિણે અને પૂર્વે આવેલો ખેડા જિલ્લો અમદાવાદ જિલ્લાથી લગભગ અડધો છે. એનો મધ્ય ભાગ ચરોતર

૧ જ્યા આગગાડીના રસ્તા મળે છે તે જગા જંકશન કહેવાય છે

૨. જે ગામ મુબઈ ઇલાકાના નકશામા ન આવ્યા હોય તે જિલ્લાના નકશામાથી બતાવવા.

નામે ઝોળખાય છે, અને તે ધણોજ ફળદ્રુપ છે આ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી મહી અને સાબરમતી છે. મહી નદી સાબરમતી કરતાં દોઢી લાંબી છે, અને એ ખેડા જિલ્લાને પચમહાલ અને ગાયકવાડી રાજ્યથી જુદો પાડે છે. આખા મુખર્ષ ઇલાકામાં (૬,૯૨,૦૦૦) ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમાં ધાડામા ધાડી વસ્તીવાળો આ જિલ્લો છે. લોકોનો મુખ્ય ધર્મ ખેતી છે જમીન સારી હોવાને લીધે જુદો જુદો પાક—બાજરી, ડાંગર, તુવર, કોદરા, બાવટા, તમાકુ, વરિઆળી, જીંડ વગેરે થાય છે ખાસ કરીને આ જિલ્લો તમાકુને માટે ધણો વખણાય છે. કપડવજમાં સાણુ બનાવવાનાં તથા કાચ બનાવવાનાં કારખાનાં ઘણાં છે. આ બની શકવાનું કારણ એ છે કે ત્યાં ઊંસ અને સાજીખાર પુરુષ મળી આવે છે. કપડવંજથી ૧૫ માઈલ પર આવેલી માન્જ નદીમાથી અકીકના પથ્થર નીકળે છે. એ પથ્થર ખબાત મોકલવામાં આવે છે અને ત્યાં તેને પકવી સાફ કરવામાં આવે છે.

આ જિલ્લાના સાત તાલુકા કપડવજ, ઠાસરા, આણંદ, નડિઆદ, મેમદાવાદ, માતર, અને ખોરસદ પાડવામાં આવ્યા છે.

જાળવા લાયક સ્થળો:—કપડવંજ (૧૩,૧૦૦) તાલુકા ગામ મોહર નદી પર આવેલું છે, અને કાચની ચીજો તથા સાણુને માટે પ્રખ્યાત છે લસુંદ્રા કપડવજ તાલુકામાં ઉના પાણીના કુડને માટે પ્રખ્યાત છે

ડાકોર (૭,૭૦૦) ઠાસરા તાલુકામાં જત્રાનું ધામ છે. ત્યાં શ્રીરણુછોડજીની મૂર્તિ છે, અને દર માણેકકારી પુનમે મોટો મેળો બરાય છે

નડિઆદ (૨૭,૧૦૦) આખા જિલ્લામાં મોટું ગામ છે. ત્યાંથી એક ગાડી કપડવંજ તરફ જાય છે

ઘડતાલ નડિઆદ તાલુકામાં ખોરીઆની સ્ટેશનથી દોઢ માઈલ પર સ્વામીનારાયણ ધર્મવાળાનું જત્રાનું મુખ્ય ધામ છે.

લેડા (૭,૪૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય કિલ્લેબંધી ગામ વાત્રક અને શેઠીના સંગમ પર આવેલું છે. મેમદાવાદ સ્ટેશનથી ખેડા જવાની પાકી સડક છે.

મેમદાવાદ (૬,૩૦૦) નું અસલ નામ મહમુદાબાદ હતું અને એ ઇ. સ. ૧૪૭૮ માં મહમુદ બેગડાએ વસાવ્યું હતું.

આણંદ (૧૦,૧૦૦) રેલવેનું ઠંકશન હોવાને લીધે અગત્યનું ગામ છે. ત્યાંથી એક ગાડી ખનાત તરફ અને બીજી ગોધરા તરફ થઈ રતલામ જાય છે.

પંચમહાલ.

ખેડા જિલ્લાની પૂર્વે આવેલો જિલ્લો પચમહાલ નામે ઓળખાય છે. એની અદર આવતા પાંચ મહાલ ગોધરા, કાલોલ, હાલોલ, ઝાલોલ, અને દાહોદ ઉપરથી એનું નામ પચમહાલ પાડ્યું છે. રેવાકાંઠા એજન્સિના જગલવાળા અને ડુંગરવાળા ખારીઆના રાજ્યથી એના બે ભાગ પડ્યા છે. પૂર્વ ભાગમાં ઝાલોલ અને દાહોદ, અને પશ્ચિમ ભાગમાં ગોધરા, કાલોલ, અને હાલોલ આવેલા છે. આ જિલ્લામાં નૈઋત્ય તરફના ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાણ લાયક છે. ગોધરાની દક્ષિણે ૨૫ માઈલ ગર પાવાગઢ નામે ૨,૫૦૦ ફૂટ ઉંચો ડુંગર આવેલો છે. એ ડુંગર પરનો કિલ્લો તાબે કરવાને અહીં ધણી વખત હિંદુ રાજા અને ગુજરાતના મુમત્તમાન રાજાઓ વચ્ચે લડાઈઓ થઈ હતી. હાલ તે કિલ્લો ખડિએર સ્થિતિમાં જંગલમાં આવે છે. ઉપર કાળીકા માતાજીનું દહેઝ છે, અને ઉનાળામાં કેટલાકો ત્યાં ઉપર જઈને રહે છે. જગલોને લીધે પચમહાલની હવા સારી નથી. પચમહાલમાં જગલો ધણા છે. મહુડાના ઝાડ એટલા બધા છે કે આખા કાંઠિઆવાડ, ગુજરાત, અને દક્ષિણમાં મહુડા પુર્ણ પડે છે. અહીં ઇ. સ.ની ૧૭મી સદીમાં જગલોમાં હાથી જોવામાં આવતા હતા. પંચમહાલ લગભગ ખેડા જિલ્લા જેવો છે, પણ વસ્તી (૩,૨૩,૦૦૦) ખેડાની વસ્તીથી અડધીએ નથી. આ જિલ્લામાં બીજાની વગતી વધારે છે, અને તેઓ જગલમાંથી લાખ એકી કરી વેચી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. અહીં મુખ્ય પાક મકાઈનો છે. ડુંગરોમાંથી સીસું, લોખંડ, અને મેંગેનીઝ નીકળે છે.

આ જિલ્લામાં ગોધરા, દાહોદ, અને કાલોલ ત્રણ તાલુકા અને હાલોલ અને ઝાસોદ બે પેટામહાલ છે.

જાળવા લાયક સ્થળો:—ગોધરા (૨૨,૧૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ છે. એની પાસે ગોધરક નામે તળાવ છે

હાલોલ પાવાગઢની વાયવ્યમાં આવેલું છે મહમુદ બેગડાના વખતમાં આ જગાએ હાલુર નામના સુથારે મુદર બાગ બનાવ્યો હતો એ ઉપરથી મહમુદ બેગડાએ આ જગાનું નામ હાલોર રાખ્યું હતું

દાહોદ (૯૩૦૦) ઔરંગઝેબની જન્મભૂમિ છે પાસે છાપ તળાવ નામે જુનું તળાવ છે સિદ્ધરાજના વખતમાં જસમા ઓડણીની સરદારી નામે ઓડ લાકોએ આ તળાવ બાંધ્યું હતું. આ લોકોની એટલી મોટી સમ્યા હતી કે અકેક જણે છાપડી ભરી મટાકુ કાઢ્યું કે તળાવ ખોદાઈ ગયું એવી દત્તકથા છે.

ચાંપાનેર વનરાજના વખતમાં વસ્યું હતું, અને ચાપા નામના મત્રી પરથી વનરાજે તેનું નામ ચાપાનેર રાખ્યું હતું હાલ તે ખડિએર છે.

મરુચ જિલ્લો.

ખેડા જિલ્લાની દક્ષિણે ખભાતના અખાત પર આવેલો જિલ્લો ભરૂચ જિલ્લાને નામે ઓળખાય છે આ જિલ્લો પચમહાલ કરતા સહેજ નાનો છે, પણ વસ્તી (૩,૦૬,૦૦૦) લગભગ તેટલીજ છે. આ જિલ્લાની લગભગ $\frac{૧}{૮}$ જમીન કાળી છે, અને તેમાં રેનો પાક ઘણો સારો ઉતરે છે આ જિલ્લામાં મોટામાં મોટી નદી નર્મદા છે એ નદી સાબરમતી કરતા ચારગણી લાંબી છે, અને એ પણ સાબરમતીની માફક ખભાતના અખાતને મળે છે નર્મદા નદી પર ભરૂચ મોટું શહેર છે, અને ત્યાંમુઘી વગણો આવી શકે છે. ગુજરાતમાં જેમ ખેડા જિલ્લા તમાકુનો મહાલ ગણાય છે, તેમ આ જિલ્લો કપાસનો મહાલ ગણાય છે રેલવે સ્ટેશનો પાસે કપાસ લોઢવાના કારખાના ધુન્કળ છે. તેથી રેની મોસમ વખતે ટ્રેનમાંથી

પસાર થતી વખતે ૩ સિવાય બીજી કાઈ ભરૂચ જિલ્લાના સ્ટેશન આગળ નજરે પડતું નથી આ જિલ્લાના ભરૂચ અને અંકલેશ્વર તાલુકામાં થઈને રેલવે જાય છે બાકીના ત્રણ તાલુકા વાગરા, આમોદ અને જંબુસરમાં જવા આવવા મટે પાકી સડકો બાંધેલી છે. હાંસોટ પેટામહાલ છે. ભરૂચથી જંબુસર સુધી રેલવેનો એક ફાટો તૈયાર થાય છે

જાળવા લાયક સ્થળો:—મરુચ (૪૩,૪૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર નર્મદા નદીને દક્ષિણ કિનારે પાધડી પને આવેલું છે. એ શહેરમાં ભૂગુ ઋષિનો આશ્રમ હતો, અને તેમના નામથી એનું નામ ભરૂચ પડ્યું છે ભરૂચના બાર્ગવ બ્રાહ્મણો ભૂગુ ઋષિના કુળમાંથી ઉતરી આવેલા છે. શહેરની પૂર્વમાં બલિ રાજાએ કરેલા યજ્ઞની જગા અને ભૂગુ ઋષિનું દહેરૂ જોવા લાયક છે.

અંકલેશ્વર (૧૧,૩૦૦) તાલુકા ગામ અને રેલવે સ્ટેશન છે અહીંથી નાદોદ જવાની નાના માપની ગાડી છે. નાદોદથી લાકડા, વાસ, મીણુ, ગંધ, વગેરે જંગલની પેદાશ તથા કપાસ અહીં આવે છે

માહમુત નર્મદા નદી પર ભરૂચથી ૮ માઈલ પર આવેલું નાનું ગામડું છે ત્યાં ભાડભૂતેશ્વર મહાદેવનું દહેરૂ છે, તેથી ગામનું નામ ભાડભૂત પડ્યું છે જ્યારે અધિક માસ ભાદરવા મહીનામાં આવે છે ત્યારે ત્યાં મોટી જત્રા ભરાય છે.

શુક્લતીર્થ ભરૂચથી પૂર્વે દશ માઈલ પર નર્મદાના કિનારા પર આવેલું નાનું ગામડું છે અહીં દર કાર્તિકી પુનમે મેળો ભરાય છે, અને તે પાંચ દિવસ રહે છે ત્યાં ઝંકારેશ્વરની મોટી મૂર્તિ છે.

શુક્લતીર્થ પાસે કબીરવડ નામનો એક મોટો વડ છે. તે એટલો મોટો હતો કે ૭,૦૦૦ માણસનું લશ્કર નીચે ખુશીથી રહી શકતું હતું પણ ગુજરાતમાં એક જોવા લાયક એ ઝાડ છે. કબીરે દાતણ કરી જે ચીરી નાખી હતી તેમાંથી આ વડ ઊગ્યો છે એમ કહેવાય છે, અને તેથી એ કબીરવડ નામે ઓળખાય છે.

સુરત જિલ્લો.

ગુજરાતનો છેક દક્ષિણમાં આવેલો જિલ્લો, સુરત જિલ્લો નામે ઓળખાય છે. જેમ બારીઆનું રાજ્ય પચમહાલના એ વિભાગ કરે છે તેમ ગાયકવાડી મુઝક પણ સુરત જિલ્લાના એ વિભાગ કરે છે. એટલે માંડવી અને બારડોલી તાલુકાને સુરત જિલ્લાના ખીજ તાલુકાથી ગાયકવાડી મુઝક જુદા પાડે છે એમાં જાણવા જેવો ડુગર માત્ર પારનેરાનો છે, અને તે વલસાડની પાસે આવેલો છે. એ ડુગર પર દિંદુ રાજાનો કિલ્લો હતો. હાલ ત્યાં માત્ર માતાનું દહેઝ અને કિલ્લાના ખડિએર ભાગ જેવામાં આવે છે. આ જિલ્લામાં ઘણી નદીઓ છે પણ તે સર્વમાં તાપી નદી મોટી છે તાપી સાબરમતીથી બમણી લાંબી છે એ નદી મધ્ય પ્રાંતમાં અવેલા ખીટલ અચરા બેતુલ જિલ્લામાંથી નીકળી ખભાતના અખાતમાં પડે છે એ નદીમાં ઘણી વખત મોટી રેત આવે છે, ત્રીજી અબુયાબુના ગામડામાં નુકસાન થાય છે એ નદીના મુખ આગળ સુરત મોટું રાહેર છે, અને ત્યાંથી વહાણો ચાલી શકે છે સુરત જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ભરૂચ જિલ્લાથી સહજ મોટું છે, પણ નરતી (૬,૫૮,૦૦૦) ભરૂચ જિલ્લાથી લગભગ બમણી છે આ જિલ્લાના ૫ તાલુકા ઓરપાડ, ચોર્યાસી, જલાલપોર, વલસાડ, અને પારડી દરીઆ પર આવેલા છે, તેથી ત્યાં તાપ વિશેષ લાગતો નથી અદરના ત્રણ તાલુકા માંડવી, બારડોલી, અને ચીકલી છે, તેમાં માંડવીની હવા જગલોને લીધે ખરાબ ગણાય છે. ઇ સ ના ૧૬માં મૈકાથી તે ઇ સ ના ૧૮માં સૈકા સુધી સુરત એ ઘણુંજ મોટું બંદર ગણાતું અને પશ્ચિમ કિનારા પર વેપારનું મુખ્ય મથક હતું તેથી યુરોપની જુદી જુદી પ્રજાઓએ વેપારને માટે અહીં કોડી રાખી હતી

જાણવા લાયક સ્થળો:—સુરત—(૧,૧૪,૮૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર તાપી નદીના કિનારા પર આવેલું છે ઇ સ ૧૬૮૭માં કંપની સરકારે મરાઠાઓના હુમલા તથા હુટફાટને લીધે

સુરત બહલી મુખર્ધી મુખ્ય રથળ રાખ્યુ, ત્યામુધી એ ધણુંજ આખાદ શહેર હતું એના નામ વિષે ધણી દતકથા છે કેટલાક કહે છે કે સુરતા નામની રામજણી પરથી એ શહેરનું નામ સુરત પડ્યું છે. એ શહેર હજુ એના રેશમી કાપડ તથા કસબકામને માટે પ્રખ્યાત છે શહેરમા ત્રણ મિલો છે રીતભાતમાં સુરતની વસ્તી ધણી સુધડ છે.

વલસાડ (૧૬,૦૦૦) બદર છે અહીંથી ઇમારતી અને બાળવાના લાકડા, અનાજ, ગોળ અને ઇંટ બહાર ગામ મોકલવામા આવે છે વલસાડની પાસે તીચલ દરીઆકિનારા પર હવા ખાવાનું રથળ છે

કુમસ સુરતથી આસરે દશ માધલિ પર સચીન રાજ્યના તાખાનું ગામ દરીઆકિનારા પર આવેલું છે, અને ત્યા ઉનાળામા શ્રીમત લોકો જઈ રહે છે

ઉદવાડા પારડી તાલુકામા પારમીઓનું જત્રાનું ધામ છે.

હજીરા તાપી નદીના મુખ ઉપર જમણે કિનારે ઓરપાડ તાલુકામા હવા ખાવાનું મથક છે. ગામનું નામ ઢઢ છે પણ વેકસ સાહેબની ત્યા કબર (હજીરા) છે તેથી એ જગા હજીરા નામે ઓળખાય છે ત્યા દીવાદાડી પણ છે

બહુધાન માડવી તાલુકામા તાપી નદીને તીરે આવેલું જત્રાનું ધામ છે દર બાર વર્ષે સિંહસ્થ* વર્ષમા ત્યા જત્રા ભરાય છે.

આ ઉપરાંત, સુરત પાસે આવેલું જુનું ગામ રાંદેર જાણવા લાયક રથળ છે

થાળા જિલ્લો.

ઉત્તર વિભાગનો સાંથી દક્ષિણનો જિલ્લો થાણા છે. આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ લગભગ અમદાવાદ જિલ્લા જેવડું છે, પણ અમદાવાદ જિલ્લા કરતા અહીં વસ્તી વધારે છે. પશ્ચિમ તરફનો દરીઆકિનારાનો પ્રદેશ નીચો અને ફળદ્રુપ છે. પૂર્વ તરફ સહ્યાદ્રિ આવેલો છે, અને તે ઉપરના જંગલોમા બીલ જેવી અનાર્થ જાત

* ગુરુ દર બાર વર્ષે સિંહ રાશિમા આવે છે, અને તે વર્ષે સિંહસ્થ (સપ્ત) કહેવાય છે

વસે છે. આખા જિલ્લામાં વસ્તી ૮,૮૨,૦૦૦ માણસની છે. આ ભાગના બ્રાહ્મણ ગુજરાતની પેઠે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ કહેવાતા નથી, પણ તેઓ ચિત્રપાવન અથવા કોકણરથ કહેવાય છે. લોકો ગુજરાતી ભાષાને બદલે મરાઠી ભાષા બોલે છે, તેથી આપણા જિલ્લાઓ કરતા આ જિલ્લો જુદો પડે છે. આ ભાગમાં ડાંગરનો પાક વધારે છે, કારણ કે વધારે વરસાદ અને પથરાવાળી જમીન એટલે તેમાં ડાંગર સિવાય બીજો પાક થઈ શકતો નથી. કિનારા તરફના તાલુકા ફળદ્રુપ છે, અને તેમાં શેરડી, કેળા, પાન, આદુ, નાળિયેર વગેરે થાય છે. આગાશીમાં સુકા કેળાં થાય છે, એવા બીજા કોઈ પણ જગાએ થતા નથી. ભાયદર અને વસઈ ગામ આગળ સુરત જિલ્લાના ધરાસણાની* માફક મીઠું પકવવામાં આવે છે.

આ જિલ્લાના નવ તાલુકા કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંના ડાહ્યાણું, માહીમ, વસઈ, સાષ્ટી અને ભાંવડી દરીઆકિનારે આવેલા છે, અને બાકીના ચાર, વાડે, શાહપુર, સુરવાડ, અને કદયાણુ અદરના ભાગમાં આવેલા છે.

જાળવા લાયક સ્થળો:—ચાળા (૧૫,૬૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ સાલસેટ (સાષ્ટી) બેટમાં આવેલું છે. મુખર્ધની પાસે હોવાને લીધે કેટલાક લોક ત્યાં રહી દર રોજ મુખર્ધ જાવ આવ કરે છે.

વાંદરા (૨૪,૦૦૦) મુખર્ધથી નવ માઈલ પર આવેલું છે. એ થાણા જિલ્લાનું નાકું છે વાંદરા મુકયા પછી માહીમ આવે છે, તે મુખર્ધનો ભાગ છે.

વમ્મઈ (૯,૬૦૦) તાલુકા ગામ છે. એ વસઈ સ્ટેશનથી પાંચ માઈલ પર આવેલું છે, ત્યાં પાન, શેરડી, કેળા વગેરે થાય છે.

બોરીવલી સ્ટેશનથી દોઢ માઈલ પર કેનેરી ગુફા જોવા લાયક છે.

કલ્યાણ (૧૨,૬૦૦) ઘણું જુનું શહેર છે. ઇ. સ. ની ૧૪મી સદીમાં મુસલમાનોએ એનું નામ ઇમ્લ માબાદ રાખ્યું હતું. આ

* વલ્લસાડની પાસે ગામ છે.

ગામથી જી. આ. પી. રેલવેનો એક ફાંટો નાથક તરફ જાય છે.

દેશી રાજ્યો.

ઉત્તર વિભાગની પડોશમાં ત્રણ તરેહના દેશી રાજ્યો છે. ફેટલાક દેશી રાજ્યો અવધ એન્જનિસ (પાલણપુર, મહીકાઠા વગેરે) આપણા ઉત્તર વિભાગના કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે કાઠિઆવાડની મોટી એન્જનિસ ગવર્નરની તરફથી નિમાયલા અમલદાર એન્જન્ટ ટુ ધ ગવર્નરની દેખરેખ નીચે છે, અને એ અમલદારને આપણા ઉત્તર વિભાગના કમિશનર જોડે કાર્થ મળ્યું નથી ત્રીજા પ્રકારનું રાજ્ય ગાયકવાડી છે, અને તે રાજ્ય હિંદુસ્તાનના સર્વથી ઉપરી અમલદાર વાઈસરોયની દેખરેખ નીચે છે, અને તેમની તરફથી રેસિડન્ટ નામનો અમલદાર વડોદરે રહે છે

એજનિસઓ.

પાલણપુર એજનિસ

ગુજરાતમાં મોટામાં મોટી એજનિસ પાલણપુર છે, અને તે ગુજરાતના છેક ઉત્તર ભાગમાં આવેલી છે એ મૂકીને આગળ જતા રજપુતાના આવે છે આ એજનિસમાં નાના મોટા ૧૩ રાજ્યો છે, અને તેમાં પાલણપુર અને રાધનપુર એ બે મુખ્ય છે આ એજનિસ અમદાવાદ જિલ્લાથી જમણી મોટી છે, પણ ઘણો ભાગ રેતીનું મેદાન હોવાને લીધે તેમાં સ્ત્રી ધણી યોડી (૫,૧૫,૦૦૦) છે આ ભાગમાં વનાસ અને સરસ્વતી બે નદીઓ છે તેમાં સરસ્વતી પવિત્ર નદી મનાય છે કુનાળાની ઋતુમાં અહીં તાપ સખત પડે છે, તેથી દિવસે મુસાફરી કરવી ઘણી મુશ્કેલ થઈ પડે છે ફળદ્રુપ જમીનમાં મુખ્ય પાક કપાસ, ડાંગર, શેરડી, બાજરી જુવાર, ઘઉં, અને કડોળ છે આ ભાગના લોકો મારવાડ પાસે આવ્યાને લીધે કાષ્ઠિક અશે મારવાડીને મળતા આવે છે વેપારમાં મુખ્ય નિકાસ રુરોખાર, અનાજ, સરસવ, તલ, કપાસ, ચપા, અને કવડાનું અત્તર

છે. વેપારના સ્થળો પાલણપુર, રાધનપુર, અને મુંજપુર છે. આ એજન્સિનો સર્વથી ઉપરી અમલદાર પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે, અને તેનું સદર સ્ટેશન પાલણપુર છે. એજન્સિનું કેટલુંક કામકાજ ઉત્તર વિભાગના કમિશનરની મારફતે ચાલે છે, અને બાકીનું કામકાજ ગવર્નર સાહેબ જોડે બારોબાર ચાલે છે.

રાજ્યો:-

પાલણપુરનું મુસલમાની રાજ્ય સૌથી ઉત્તરમાં આવેલું છે, અને તે લગભગ અમદાવાદ જિલ્લા જેવડું મોટું છે ત્યાંના રાજા દિવાન તરીકે ઓળખાય છે, અને તેની રાજધાનીનું શહેર પાલણપુર (૧૭,૨૦૦) છે. ડીસા (૭,૧૦૦) પાલણપુરમાં અંગ્રેજી લશ્કરનું સ્થળ પાલણપુર ગામની પશ્ચિમે ૧૮ માઈલ પર આવેલું છે.

રાધનપુર એ પાલણપુર એજન્સિમાં બીજું મોટું રાજ્ય છે. અને ક્ષેત્રફળમાં તે અમદાવાદ જિલ્લાનો ત્રીજો ભાગ છે. રાધનપુરના રાજા નવાબ કહેવાય છે, અને તેની રાજધાની રાધનપુર (૧૧,૫૦૦) છે એની મુખ્ય નિકાસ સુરોખાર છે.

આ ઉપરાંત ઘાઘ, ઘરાદ વગેરે બીજાં નાનાં રાજ્યો છે.

મહીકાંઠા એજન્સિ.

શુજરાતના ઇશાન ભાગની સરહદ પર આવેલા ૬૩ રાજ્યોનો સમૂહ મહીકાંઠા એજન્સિ નામે ઓળખાય છે આ રાજ્યોમાં કુલ ઇંડરનું રાજ્ય મોટું છે અમદાવાદ જિલ્લા જેવડી આ એજન્સિનો ઉત્તર તરફનો અને પૂર્વનો ભાગ ડુગરાળ ને જંગલવાળો છે. આ ભાગમાં થઈને સાબરમતી, વાત્રક, હાથમતી, સરસ્વતી વગેરે નદી નૈર્ઋત્ય તરફ વહે છે હાથમતીનું પાણી અમનગરની ઉત્તરે બધ બાધી ખેતીવાડીને પુર પાડવામાં આવે છે. ડુગરા અને જંગલોને લીધે આ એજન્સિમાં વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી અડધી છે લોકોનો ધણો ભાગ કાળી અને બીલ છે, અને તેઓ જંગલી અવસ્થામાં રહે છે આ એજન્સિની મુખ્ય પેદાશ બાજરી, મકાઈ,

ધર્મ, યજ્ઞા, તલ, અને ૩ છે. આ એન્જનિસનો વહીવટ ચલાવવા એક પોલિટિકલ એન્જન્ટ સાદરામાં રહે છે તેનું થોડું કામકાજ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મારફત અને બાકીનું કામ ગવર્નરની જોડે બારેબાર કરવામાં આવે છે

ઈંડરનું રાજ્ય લગભગ ભરૂચ જિલ્લા જેવડું છે, પણ વસ્તી ભરૂચ જિલ્લાથી અડધી છે. એનો ઉત્તર અને ઈશાન તરફનો ભાગ ડુગરાળ છે ડુગરાની તળેટીમાં મહુડા, આબા, રાયણ વગેરે ઝાડોનાં જંગલ આવેલા છે એની મુખ્ય પેદાશ અનાજ, તલ, સાણુ, અરીણુ અને શેરડી છે અમનગર પામે પથરાની ખાણ છે. આ રાજ્યમાં ઈંડર અને અમનગર બે મોટા ગામે છે ઈંડર (૪,૮૦૦) રાજધાની છે, અને ત્યાં રાડાડ રજપુત રાજ રહે છે. અમનગર (૪,૨૦૦) અમદાવાદના સુલતાન અહમદશાહે ઈંડરના રાજાને દાખમાં રાખવાને ઇ. સ ૧૪૨૮માં વસાવ્યું હતું એનું અસલ નામ અહમદશાહના નામ ઉપરથી અહમદનગર છે

દાંતાનું નાનું રાજ્ય અંબા માતાના દહેરા તથા એમાં આવેલા આરાસુર પહાડને લીધે પ્રખ્યાત છે દહેરાની આવક રાજ્યમાં જમાં થાય છે ત્યાંનો રાજા પરમાર રજપુત છે

આ બે ઉપરાત પેથાપુર, વડાઢી, માલુસણા વગેરે બીજા નાના રાજ્યો છે

રેવાકાંઠા એજન્સિ.

આ એજન્સિ ગુજરાતની પૂર્વે છે અને એમાં ૬૨ નાના રાજ્યો છે. એમાંના કેટલાંક રાજ્યો રેવા (નર્મદા) નદી પર આવેલા છે, તેથી એ રેવાકાંઠા એજન્સિ નામથી ઓળખાય છે આ એજન્સિ મહીકાંઠા એજન્સિ કરતાં મોટી છે, અને એમાં પાંચ મોટા રાજ્યો આવેલા છે આ એજન્સિમાં ડુગરાની બે મોટી હાર આવેલી છે એક દક્ષિણમાં રાજપીપળાના ડુગરનામે ઓળખાય છે, અને તે સાતપુરાના પશ્ચિમ તરફના હડાના ભાગે છે, અને બીજી હાર એજન્સિના મધ્ય ભાગમાં આવેલી છે, અને તે ચિત્રાવળના હડા છે

મહી અને નર્મદા એ બે મોટી નદી આ એજન્સિમાં વહે છે. રેવાકાંઠાના ઘણાખરા ભાગમાં મોટા જંગલો આવેલા છે,

અને તેમાં મુખ્ય ઝાડો મહુડા, સાગ, સીસમ, આમલી, આંબા, રાપણુ, સાદડ, ખીલી, હળદરવો, વાસ, અને ખેર છે. જગલોમાં શિકાર કરવા લાયક જંગલી જનાવરો વાઘ, ચિત્તા, રીંછ, હુમ્મર વગેરે નજરે પડે છે. આ ભાગમાં વસ્તી સાડા છ લાખ માણસની એટલે મહીકાંઠા એજન્સિસ કરતા વધારે છે. આ ભાગમાં પણ બીલની વસ્તી વધારે છે. ખેતીનો મુખ્ય પાક ડાંગર, જુવાર, રૂ, મકાઈ, અને ચણા છે. ડુંગરોમાંથી અડીક, આરસ, અને લાલ, સફેદ વગેરે જુદા રંગના પથ્થરો નીકળે છે. આ એજન્સિસમાંથી ગુજરાતના ખીજા ભાગમાં મહુડા, સાગ, અને તેલી ખીઆ (ખરસાણી કે રામતલી) મોકલવામાં આવે છે. પચમહાલ જિલ્લાનો કલેક્ટર આ એજન્સિસનો પોલિટિકલ એજન્ટ છે, અને એ કલેક્ટરનું સદર રેશન મોઘરા છે, એટલે પોલિટિકલ એજન્ટનું પણ સદર રેશન મોઘરા છે.

રાજ્યો:-

રાજપીપલાનું રાજ્ય બધા રાજ્યમાં મોટું છે, અને તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ખેડા જિલ્લા જેવું છે, પણ વસ્તી ખેડા જિલ્લાની વસ્તીથી છટું ભાગે છે. આ સંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જગલો ધણા છે અને તેમાં ઇમારતી લાકડા પુષ્કળ થાય છે નર્મદાની ખીણનો પ્રદેશ ધ્રુવ છે, અને તે ભાગમાં બાજરી, જુવાર તેમજ ખીજા અનાજ થાય છે રાજધાનીનું નગર નાંદોદ (૧૧,૧૦૦) કરજેણ નદી પર આવેલું છે રાજા ગોહીલ રજપુત જાતનો છે, અને તેણે પોતાના રાજ્ય માટે રેલવે બાંધી છે અકલેશ્વરથી અથવા ત્રિયા-ગામથી નદોદ જવાય છે નદોદ ગામમાં એક લાઘ સ્કૂલ છે.

છોટાઉદેપુર અને વારીઆ:-એ બે રાજ્યો ચોલાણ રજપુતોનાં છે, અને બંને રાજાઓ એકજ કુળના છે છોટાઉદેપુરના રાજ્યમાં રાજપીપળાથી અડધી અને વારીઆના રાજ્યમાં રાજ-પીપળાથી પોણી વસ્તી છે. બંને ભાગની હવા જગલોને લીધે ખરાબ ગણાય છે છોટાઉદેપુર સાડાત્રણ હજાર અને વારીઆ ચાર હજાર માણસની વસ્તીનાં ગામ છે.

લુનાવાડાનું રાજ્ય સોલકી રજપુત રાજના તાબામાં છે. આ રાજ્યમાં વસ્તી છોટાઉદેપુરના રાજ્ય જેટલી છે. આ ભાગમાં ડુંગરા છે, પણ ખીજા રાજ્યોની માફક તે પર જગલો નથી. એની રાજધાની લુનાવાડા દશ હજાર માણસની વસ્તીનું ગામ છે

આ ઉપરાંત સુંથ અને વાડાશિનોર એ બે રાજ્યો છે. બાકીના ખીજાં તો ઘણાજ નાના છે વાડાશિનોરનો નવાબ મુસલમાન છે, અને તે બાબી કુટુંબનો છે. વાડાશિનોર આઠ હજાર માણસની વસ્તીનું ગામ છે સુંથનું રાજ્ય પરમાર જાતના રજપુતના તાબામાં છે. વાડાશિનોરના રાજ્યમાં ૩૩,૦૦૦ અને સુંથના રાજ્યમાં ૪૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે

સ્વંભાતનું રાજ્ય.

ખેડા જિલ્લાની પશ્ચિમે અને મહી નદીની ઉત્તરે આવેલું નાનું મુસલમાની રાજ્ય ખભાતના રાજ્ય નામે ઓળખાય છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચો. મા. છે આ રાજ્ય સપાટ મુલક છે, પણ જમીનમાં એટલો બધો ખાર છે કે દર પાંચ વર્ષે નવા કુવા ખોદવા પડે છે એનો પૂર્વનો ભાગ ફળદ્રુપ છે. તેમાં જીવાર, બાજરી, તુવેર, ધઉં, કપાસ, ગળી, તમાકુ વગેરે થાય છે. એ રાજ્યમાં જગલ નથી, તેમજ ખતીજ પણ નથી. છતાં રાજપીપળા વગેરે ભાગો તરફથી અકીકના પથ્થર આવે છે, તે પકવી તેના બોરીઆ, એરીગ વગેરે બનાવવાનો ત્યાં મોટો હુન્નર છે ખભાતના રાજ્યમાં વસ્તી ૭૨,૬૦૦ માણસની છે રાજ્ય મોગલ જાતનો મુસલમાન છે અને તે નવાબ કહેવાય છે. ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટર આ રાજ્યના પોલિટિકલ એજન્ટ છે રાજધાનીનું નગર સ્વંભાત (૨૮,૦૦૦)નું જીનું નામ સ્તંભાવતી છે. આગળ તે ઘણુંજ માતબર શહેર હતું. હાલ તો ખભાત શહેરથી દરીઓ પાંચ માઈલ દૂર છે, અને બધો વેપાર ભાગી ગયો છે. ખભાતના અખાતના આ ભાગમાં ભરતી ઘણી જોરથી આવે છે, એટલે વહાણો છેક નાકા સુધી આવવા હિંમત કરતા નથી.

સુરત એજન્સિ.

સુરત જિલ્લા પાસે આવેલાં સચીન, વાંસદા, અને ધરમપુર એ ત્રણ નાનાં રાજ્યો સુરત એજન્સિ નામે ઓળખાય છે, અને સુરત જિલ્લાના કલેક્ટર આ ત્રણ રાજ્યોના પોલિટિકલ એજન્ટ ગણાય છે. હાલ ડાંગના જંગલનું રાજ્ય પણ આ કલેક્ટરને સોંપવામાં આવ્યું છે. આ ચારે રાજ્યનું કુલ ક્ષેત્રફળ સુરત જિલ્લા જેવડું છે, અને તેની વસ્તી ૨,૦૮,૦૦૦ છે.

સચીનનું રાજ્ય મુસલમાની રાજ્ય છે, અને ત્યાંના રાજા નવાબ કહેવાય છે. એ નવાબ જંજીરાના નવાબના કુળના છે. સચીન તાખાના ગામે ચોરાસી તાતુકામા વિખરાએલા છે. એ સંસ્થાનમાં મુખ્ય પેદાશ જીવાર, કપાસ, ડાંગર, અને શેરડી છે. સચીન તાખાનું **ડુમસ** ગામ ફરીઆકિનારા પર આવેલું છે, અને એ હવા ખાવાનું સ્થાન છે. એ રાજ્યની રાજધાની સચીન છે. આ રાજ્યમાં વસ્તી ૨૧,૦૦૦ છે.

ધરમપુરનું રાજ્ય જીના વખતમાં રામનગર નામે ઓળખાતું હતું. એ રાજ્યમાં ઘણો ભાગ જંગલ હોવાથી હવા ખરાબ ગણાય છે ધરમપુરના રાજ્યમાં સચીનથી વસ્તી પાંચગણી છે. વલસાડથી ધરમપુર જવાની ૧૮ માઈલની પાકી સડક છે. ધરમપુરના રાજ્યમાંથી નાશક જવાનો પણ એક રસ્તો છે. મુખ્ય નિકાસ કઠોળ, શેરડી, ડાંગર, અને નાગલી છે. રાજ્યમાં જંગલ હોવાને લીધે ધમારતી લાકડાનો મોટો વેપાર છે રાજધાની ધરમપુર ચાર હજાર માણસની વસ્તીનું ગામ છે રાજા સિસોદીઆ જાતના રજપૂત છે.

વાંસદાના રાજ્યનો ઘણો ભાગ ડુંગરા અને જંગલવાળો છે. એની રાજધાનીનું નગર **વાંસદા** ત્રણ હજાર માણસની વસ્તીનું ગામ છે તે બિલીમોરાથી પૂર્વ ૨૯ માઈલ પર આવેલું છે. આ રાજ્યની વસ્તી સચીનના રાજ્યની વસ્તીથી બમણી છે. બિલીમોરાથી વાસદા જવા માટે પાકી સડક છે એની મુખ્ય હિપજ ડાંગર, નાગલી, કઠોળ, કેદરા, તલ, અને જીવાર છે એમાં જંગલ હોવાને

લીધે ઇમારતી લાકડુ પશુ થાય છે. એ રાજ્યની સરહદ પર વાંસ-
દાની ઉત્તરે છ માઈલ પર ઉનાઈ નામનો ઉના પાણીનો કુડ છે.
દર વર્ષે ચૈત્રી પુનમે અહીં જત્રા ભરાય છે આખું વર્ષ એ કુડમા
ઉનું પાણી રહે છે, પશુ ફક્ત જત્રાને દિવસે પાણી દુડુ નાહવા
જવું હોય છે. આ કુડ આગળ ખ્રિષ્ટિય, ગાયકવાડી, અને વાસદા
એ ત્રણે રાજ્યોની સરહદ મળે છે, તેથી મેળા વખતે ત્રણે રાજ્યો
તરફથી ત્યાં બહોબસ્ત રાખવામાં આવે છે. વાસદાના રાજ સોલંકી
રજપુત છે.

હાંગનું રાજ્ય તત્ત્વ જગલનો પ્રદેશ છે. એનું ક્ષેત્રફળ
ખખાતના રાજ્યથી અમરું છે, પશુ વસ્તી ખખાત શહેરથી અડધી છે.
મુખ્ય પેદાશ જગલની છે. ભીલો પોતાને સાર કુગરો પર જુવાર,
બાજરી, બટાટા, અને ઘઉં વાવે છે.

જવાર સંસ્થાન.

થાણા જિલ્લામાં આવેલા આ નાના મસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૩૦૦
ચો. મા છે. વાસદાના રાજ્યની માફક તેમાં જગલો અને કુગરો
આવેલા છે એની મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, નાગલી, બાવટો અને
કઠોળ છે રાજ કોળી જાતનો છે આ મસ્થાનના પોલિટિકલ
એજન્ટ થાણાના કલેક્ટર છે

કાઠિઆવાડ.

અરબી મુદ્રની અંદર બહાર પડતો દ્વીપકલ્પ હાત કાઠિઆવાડ
એજન્સિ નામે જાણખાય છે એનું જુનું નામ સૌનાપ્ર અથવા
સોરઠ છે જુનાગઢ, દીવ, અને કોડિનારનો મુલક આજે પણ
સોરઠ નામે જાણખાય છે કાઠિઆવાડ નામ કાઠી નામના રજપુતો
પરથી પડ્યું છે. અને તેઓના મસ્થાનો જાણાવાડના મધ્ય ભાગથી
તે જુનાગઢની દક્ષિણ સીમા સુધી આવેલા છે. આ દ્વીપકલ્પમાં
ગાયકવાડી અમરેલી પ્રાંત અને જાણખામડળ, ફિરગીનું દીવ, અને
અજેજી ધધુકા તાલુકો, અને ઘોરા પેટામહાલ છે તે ઉપરાંત
તેમાં ૧૯૩ નાનાં રાજ્યો છે. એમાંનાં ભાવનગર, પોરબંદર, ગોડળ,

કાંગ્રા, મોરબી, નવાનગર, જુનાગઢ, અને જામનગર પહેલા વર્ગના છે છ બીજા વર્ગના છે, અને બાકીના બધા નાના છે. બધા રાજ્યોની હેખરેખ સાથે ગવર્નર તરફનો ખાસ અમલદાર રાજકોટમાં રહે છે, અને તે અમલદાર એજન્ટ દુ ધ ગવર્નર કહેવાય છે. એના હાથ નીચે બીજા ચાર અમલદાર છે, અને તે દરેકને પોલિટિકલ એજન્ટ કહે છે દરેકના ચાર્જમાં કાઠિઆવાડનો અકેક પ્રાંત આપવામાં આવ્યો છે. કાઠિઆવાડના ચાર પ્રાંતના નામ હાલાર, ઝાલાવાડ, જોહીજવાડ, અને મોરક છે, અને રાજકોટ, વઢવાણ, સોનગઢ, અને જેતલસર એ પ્રાંતોના પોલિટિકલ એજન્ટના સહર રેશનો છે કાઠિઆવાડ વગેરે બધી એજન્સિઓના રાજ ગાયકવાડ અને અગ્રેજ સરકારને ખડણી આપે છે. ગાયકવાડની ખડણી અગ્રેજ સરકાર ઉધરાવી તેને રવાના કરે છે એનું ક્ષેત્રફળ ૨૧,૦૦૦ ચો. માઈલ છે, એટલે આપણા ઉત્તર વિભાગના ક્ષેત્રફળથી ઘટ છે

એની રચના પરથી માલમ પડે છે કે આ દ્વીપકલ્પ એક વખત ટાપુ, અથવા જવાળામુખીના નાના નાના ટાપુઓનો સમૂહ હોવો જોઈએ એની આખી સપાટી ડુંગરાવાળી અને કિનારાવાળો ભાગ રેનાળ છે એમાં મુખ્ય પર્વતો ગીર, ગીરનાર, શેત્રુંજી, અને ચર્ડા છે. ગીરનાર જુનાગઢની પાસે દિડુ જૈન દહેરા માટે પ્રખ્યાત છે, અને શેત્રુંજી પાલીતાણા પાસે જૈન દહેરા માટે તથા જૈન લોકોના જાતના સ્થળ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ગીરનાર ડુંગરો, સોરઠના દક્ષિણ ભાગમાં છે, અને ત્યાં સિંહ નજરે પડે છે હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત ગીરના ડુંગરમાં જ સિંહ છે બહાર પર્વત, હાલાર અને બહારની વચ્ચે આવેલો છે, અને તેમાંથી લોખંડ નીકળે છે. કાઠિઆવાડની નદીઓ નાની છે તેમાં માદર (૧૧૫ માઈલ) અને શેત્રુંજી (૧૦૦ માઈલ) મોટી છે બાદર જસદણ પાસેના ડુંગરમાંથી નીકળી નવીબદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે. અને શેત્રુંજી ગીરમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહી, પાલીતાણા પાસે થઈ, ખભાતના અખાતમાં પડે છે. કાઠિઆવાડને ઉત્તર કિનારે એક મોટો બેટ

આવેલો છે, તેનું નામ શખોદ્ધાર છે, પણ તે એટલે નામે ઝાળખામ છે. એટ ગાયકવાડને તામે છે, અને હિંદુઓનું જત્રાનું ધામ છે. કિનારા પર દારકા, પોરબદર, વેરાવળ, દીવ, જાફરાબાદ, અને બાવનગર એ મુખ્ય બદરો છે.

અહીં ગુજરાત જેવો વરસાદ પડતો નથી. ફરીઆના પવનને લીધે તાપ કિનારા પર વધારે લાગતો નથી, પણ મધ્યમા ઉનાળામાં તાપ વધારે લાગે છે. ત્યાં ખેતીની મુખ્ય પેદાશ બાજરી, જુવાર, ધઉ, કઠોળ, અને તેલી બીયાં છે કાઠિઆવાડમાં વસ્તી ૨૫,૦૦,૦૦૦ એટલે ઉત્તર વિભાગથી પોણી છે. તેમાં આવડા, સોલકી, જાડેજા પરમાર, કાડી વગેરે રજપુત જાતો, અને મેમણ, મિઆંના વગેરે મુસલમાન જાતો જોવામાં આવે છે લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે, પણ કેટલીક જગાએ સોનેરી કસબનું કામ અતલસ, કીનખાખ, ચુલાલ, કકુ, મીઠું વગેરે લોકો બનાવે છે, અને તે ઉપર તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે પોરબદરી પત્થર, ધી, રૂ, અને તેલી બીયા કાઠિઆવાડની મુખ્ય નિકાસ છે દેશી રાજાઓએ પોતાની સગવડને માટે રેલવે બાંધેલી છે રેલવે વઢવાણથી ધોળે થઈ બાવનગર જાય છે, અને એક ફાટો ધોળેથી પત્રિમે છેક પોરબદર સુધી જાય છે એક રેલવે વેરાવળથી જોતનસર તથા રાજકોટ થઈ જામનગર સુધી પણ જાય છે મોરબી લાઇન વઢવાણથી રાજકોટ જાય છે હાલ શેત્રુજી જવા માટે બાવનગર દરબારે સિહોરથી પાલિતાણા સુધી એક ફાટો કાઢેલો છે

હાલાર માંત.

હાલાર પ્રાત કાઠિઆવાડની વાયવ્યમાં આવેલો છે, અને એમાં નવાનગર, મોરબી, અને ગોંડલ એ ત્રણ પહેલા વર્ગના મોટા રાજ્યો છે.

નવાનગર રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૦૦ ચો. માઈલ એટલે લગભગ અમદાવાદ જિલ્લા જેવું છે, અને વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી અડધી છે. એની અદરબડા પર્વત છે, તેમાંથી આરસ તથા લોખંડ નીકળે છે, ખખાળીઆમાંથી તાંબુ નીકળે છે. એની રાજધાની

નવાનગર (૫૪,૦૦૦) કકુ તથા રેશમી અને કસબના ભરતકામને માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાંના રાજ કાઠિઆવાડના જાડેજ રજપુતોના શિરોમણિ ગણાય છે, અને જામને નામે ઓળખાય છે. નવાનગરના રાજ્યની હદના દરીઆમાંથી મોતી નીકળે છે. નવાનગર એના રાજના નામ પરથી જામનગર નામે પણ ઓળખાય છે.

મોરબીના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮૦૦ ચો માઈલ એટલે ખખાતના રાજ્યથી અઢીગણું છે, પણ વસ્તી ખખાતના રાજ્યથી સહેજ વધારે છે. એની રાજધાની મોરબી (૧૪,૬૦૦) મચ્છુ નદી પર આવેલું શહેર છે. એનો રાજ જાડેજ રજપુત છે.

ગોંડલના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૦૦ ચો માઈલ એટલે ખખાતના રાજ્યથી ત્રણગણું મોટું છે, અને એની વસ્તી ખખાતના રાજ્યથી ખમણી છે એના રાજ પણ જાડેજ રજપુત છે એની રાજધાની ગોંડલમાં (૧૫,૧૦૦) ગરાસીઆઓને માટે એક સ્કૂલ તથા એક હાઇ સ્કૂલ છે.

વાંકાનેર, ધોલ, અને રાજકોટ એ ત્રણ ખીજા વર્ગના રાજ્ય છે તેમાં રાજકોટ વધારે અગત્યનું છે, કારણ કે ત્યાંની હવા સારી છે, અને એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર રાજકોટમાં રહે છે * રાજકોટ (૨૬,૪૦૦) મા રાજકુમારોને ભણવા સારું એક શાળા, એક હાઇ સ્કૂલ, એ ટ્રેનિંગ કોલેજ, અને એક ઉદ્યોગશાળા છે.

જાલાવાડ.

આ પ્રાંત હાલારની પૂર્વે આવેલો છે, અને જાલા રજપુતો ઉપરથી એનું નામ જાલાવાડ પડ્યું છે એમાં ધ્રાંગધ્રા પહેલા વર્ગનું, અને વઢવાણ અને લીમડી એ બે રાજ્યો ખીજા વર્ગનાં છે.

ધ્રાંગધ્રા રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ગોંડળ જેટલું છે, અને એ રાજ્યમાં વસ્તી ગોંડળના રાજ્યથી અડધી છે. એનો રાજ જાલા

* રાજકોટ રાજના તાખાનું જામ છે અને તેની પાસેજ રાજકોટ કેમ્પ છે, ત્યાં એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર રહે છે

રજપુત છે લીમડી, વઢવાણ, અને વાંકાનેર એ ત્રણ રાજ્યો ધ્રાગધ્રાની શાખા છે વઢવાણ (૧૫,૫૦૦) ધ્રાગધ્રા (૧૪,૯૦૦) ને લીમડી (૧૧,૦૦૦) એ ત્રણ આ પ્રાંતમાં મોટા ગામો છે વઢવાણ ૧કુંમ્પમાં તાલુકદારી ગરાસીઆ સ્કૂલ છે.

વઢવાણ રાજના તાળાનું ગામ છે, અને વઢવાણ કુંમ્પ વઢવાણ પાસે પોલિટિકલ એજન્ટનું સ્થાન છે

ગોહીલવાડ પ્રાંત.

આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના અગ્નિ ખુણા તરફ આવેલો છે, અને ગોહીલ રજપુતો ઉપરથી તેનું નામ ગોહીલવાડ પડ્યું છે. તેમાં ભાવનગર પહેલા વર્ગનું અને પાલિતાણા બીજા વર્ગનું એમ બે મોટાં રાજ્યો છે.

ભાવનગરનું રાજ્ય ગોહીલના રાજ્યથી ત્રણગણું છે, અને વસ્તી અઢીગણી છે એ રાજ્યમાં ઘણું ભાગે જમીન કાળી છે તેથી કપાસ થાય છે એની રાજધાનીનું નગર ભાવનગર (૬૦,૦૦૦) ઇ સ. ૧૭૪૨માં બાવસિંગે વસાવ્યું હતું. એ એક મોટું અને શાહીનું શહેર છે હાલમાં દરીઓ ત્યાંથી વેગળા ગયો છે તેથી ખાડી ખોદી નાના નાના વહાણોને માટે માર્ગ કરેલો છે આ રાજ્યનો ઘણો વેપાર ફરીઆમાર્ગે ચાલે છે ભાવનગર શહેરમાં એક મહાવિદ્યાલય (આર્ટ્સ કોલેજ), એક હાઇ સ્કૂલ, અને એક મિલ છે બીજું રાજ્ય પાલિતાણા શેત્રુજના હુગરને લીધે પ્રખ્યાત છે.

સોરઠ પ્રાંત.

કાઠિઆવાડના નૈઋત્ય ખુણા તરફ જે પ્રાંત આવેલો છે, તે સોરઠ કહેવાય છે એની અંદર જુનાગઢ, પોરબંદર, અને જાફરાબાદ એ ત્રણ પહેલા વર્ગના રાજ્યો છે

જુનાગઢના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ અમદાવાદ જિલ્લા કરતાં સહેજ નાનું છે, અને વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી અડધી છે આ મુસલમાની રાજ્ય છે, અને રાજા બાબી કુટુંબનો નવાજ છે એની રાજ-

ધાની જુનાગઢ (૩૫,૪૦૦) માં હાથ સ્કૂલ, મહાવિદ્યાલય (આર્ટ્સ કોલેજ), નવાબ સાહેબનો મહેલ વગેરે જોવા લાયક મકાનો છે એની પાસે ગીરનાર પર્વત છે, તે હિંદુ તથા જૈન લોકોનું જાત્રાનું ધામ છે મોમનાથ પાટણ જુનાગઢના રાજ્યમાં દરીઆ પર આવેલું જુનું શહેર છે અહીં મોમનાથ મહાદેવનું દહેડું છે તે મુસલમાન રાજાઓએ ધણી વખત ભાગી નાખ્યું હતું હાલ તેનો ઘણો ભાગ ખડિયેર છે.

પોરબંદરના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૬૦૦ ચો. માઈલ અને તેની વસ્તી ૮૩,૦૦૦ છે. રાજા જેઠવા રજપુત જાતના છે એની રાજ-ધાની પોરબંદર (૨૪,૮૦૦) દરીઆકિનારા પર બંદર છે. કેટલાક કહે છે કે આ જગ્યાએ સુનામાપુરી હતી અહીંથી મુખર્ષી, સુરત, અમદાવાદ વગેરે જગ્યાએ પથરો મોકલવામાં આવે છે

જાફરાબાદનું નાનું મુસલમાની રાજ્ય જજીરાના નવાબને તાબે છે

ગાયકવાડી રાજ્ય.

આ રાજ્યનો અમરેલી પ્રાંત કાઠિઆવાડમાં આવેલો છે, અને તે ત્રણ કડકે વહેંચાયેલો છે મોટો ભાગ સોરઠની પૂર્વે છે, અને બાકીના બે કડકા એક ઓખામડળ વાયવ્ય ખુણા પર અને બીજો કાડિનાર સોરઠની દક્ષિણે દીવની પાસે છે. અમરેલી પ્રાંતની મુખ્ય પેદાશ રૂ છે ઓખામડળમાં દારકા બંદર છે અને હિંદુઓનું જાત્રાનું ધામ છે બેટ નામનો ટાપુ કચ્છના અખાતમાં આવેલો છે અને તે શમોદાર નામે ઓળખાય છે. બેટ પર ઘણું જુના મંદિર છે, અને એ પણ જાત્રાનું ધામ છે

દીવ અને દમણ.

દીવ નામનો નાનો ૨૫ ચો. માઈલનો બેટ કાઠિઆવાડના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલો છે અને તે ફિરગીઓને તાબે છે. દીવના બાવસારો છાપવાનું કામ સાડ જાણે છે. દીવ ઉપરથી તેનું નામ દીવ પડ્યું હશે. જ્યારે એ વેપારનું મોટું મથક હતું, તે વખતે ત્યાં ૫૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી હતી.

દમણ સુરત જિલ્લાની દક્ષિણે ફિરગીનું ખીજી મસ્થાન છે, અને તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ખલાતના રાજ્ય જેવડું છે. દમણ તાબાનો નગર હવેલી તાલુકો ધણો ફળદ્રુપ છે, અને તેમાં મુખ્ય પેદાશ, ડાંગર, ધઉ, નાગલી, કઠોળ, અને તમાકુ છે.

ગાયકવાડી રાજ્ય.

મુખર્ષી ધલાકાના ગવર્નરની સત્તા નીચે નહિ એવું ગુજરાતમાં મોટું દેશી રાજ્ય ગાયકવાડી છે, અને તે આપણી પડોશમાં છે, માટે ઉત્તર વિભાગની ભૂગોળ શીખી રહ્યા પછી તેની ભૂગોળ જાણવી એ અવશ્યનું છે. એ રાજ્ય ઇ સ ૧૮૭૫ સુધી મુખર્ષી સરકારના તાબા હેઠળ હતું અને ત્યારપછીથી વાઇસરોયની સત્તા નીચે છે હિંદુસ્તાનના જે ચાર રાજ્યો (૧) નિઝામનું રાજ્ય, (૨) મહેસુરનું રાજ્ય, (૩) ગાયકવાડી રાજ્ય અને (૪) કાશ્મીર પહેલા વર્ગના ગણાય છે તેમાંનું આ એક છે રાજ સુવરેલા હોવાથી રાજ્ય સુધરેલી પદ્ધતિ પર ચાલે છે એ રાજ્ય એક જથ્થે નથી પણ ચાર ભાગમાં ગુજરાતમાં વહેંચાઈ ગયેલું છે વડોદરા પ્રાંત એ ભરૂચ જિલ્લાની પૂર્વે, કડી પ્રાંત અમદાવાદ જિલ્લાની ઉત્તરે, નવસારી પ્રાંત સુરત જિલ્લાની પૂર્વે, અને અમરેલી પ્રાંત કાઠિયાવાડમાં જુદે જુદે ઠેકાણે વહેંચાયેલો છે અમરેલી પ્રાંતનો એક પેટામહાલ ઓખામડળ છેક દરીઆકિનારા પર કાઠિયાવાડની વાયવ્યમાં આવેલો છે આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮,૧૦૦ ચો માઈલ છે એનો કડી પ્રાંત સૌથી મોટામાં મોટો પ્રાંત છે

આ રાજ્ય જુદા જુદા ભાગમાં વહેંચાયેલું છે, એટલે કુદરતી રીતે જુદા જુદા પ્રાંતની કુદરતી રચના જુદીજ માલુમ પડ્યા વગર રહેતી નથી. ઓખામડળ રેતીનું રણ છે, અમરેલી તરફ ગીરના ડુંગરો આવેલા છે, વડોદરા અને કડી પ્રાંત સપાટ મેદાનો છે અને નવસારી પ્રાંતમાં સોનગઢ અને વ્યારા એ ડુંગરના અને જંગલના પ્રદેશ છે. આ રાજ્યમાં ગુજરાતમાં વહેતી ઘણી નદીઓ આવેલી છે કડી પ્રાંતમાં બનાસ અને સરસ્વતીએ બે નદીઓ વહે છે. વિશ્વામિત્રી નદી પર વડોદરા શહેર આવેલું છે, અને તે પાવાગઢના પશ્ચિમના ઢોળાવ ઉપરથી નીકળી ઢાઢર નામે ખીજી નદીને મળે છે.

બધા પ્રાતોમા કડી પ્રાતની હવા સારી ગણાય છે નવસારી પ્રા-
તમા જંગલવાળા ભાગોની હવા ખરાબ છે નવસારી પ્રાતમા બીજા
પ્રાતો કરતા વરસાદ વધારે પડે છે અમરેલી અને નવસારી પ્રાત દરીઆ-
કિનારા ઉપર આવવાથી તેમા શિઆળામા કડી પ્રાત જેટલી કડી
રહેતી નથી કડી પ્રાત, વડોદરા પ્રાતનો પશ્ચિમ ભાગ, અને નવસારી
પ્રાતના દરીઆ તરફના તાલુકા જણાજ ફળદ્રુપ છે કડી પ્રાતમા અજસી,
તેલી બીઆ, અને અડીણ, અમરેલીમા રૂ, નવસારીમા રોરડી, અને વડો-
દરા પ્રાતમા રૂ અને તેમાકુ મુખ્ય પેદારી છે આ ઉપરાંત દરેક જાતનું
અનાજ આ રાજ્યમા થાય છે નવસારી પ્રાતમા બાગાયત પેદાશ
પુષ્કળ છે, અને ત્યાં આબા, અનનાસ, ફલુસ વગેરે મેવા પણ થાય
છે હાલ ગાયકવાડી મુલકમાથી કેટલીક જગાએથી આરસનો પથર
નીકળે છે

આ રાજ્યની વસ્તી ૨૦,૩૨,૦૦૦ છે આ રાજ્ય જુદા જુદા ભા-
ગમા વહે ચાર્જ જએલુ છે, એટલે કુદરતી રીતે એમા વસ્તી પણ જુદી
જુદી જાતની છે વડોદરામા દક્ષિણી બ્રાહ્મણો અને મરાઠાઓ, આબા-
મંડળમા વાઘેર રજપુતો, અમરેલી પ્રાતમા કાઠી રજપુતો, સિદ્ધપુરમા
ઐઠીય બ્રાહ્મણો અને વહોરાઓ, પેટલાદમા પાટીદારો, નવસારીમા
પારસી અને અનાવલા બ્રાહ્મણો, અને સોનગઢ વ્યારા તરફ અનાર્ય
જાતના ગ્રામીણ વગેરે જોવામા આવે છે લોકોનો મુખ્ય ધર્મો ખ્રીસ્તીનો
છે, અને રાજ્ય તરફથી ખાનગી કારીગરી, કારખાના, વેપાર વગેરેને
પણ ઉત્તેજન મળેછે અમરેલી સિવાય ત્રણે પ્રાતોમા રેલવે બાધવા-
મા આવેલી છે

રાજ્યમા વાઇસરોય તરફનો એક અમલદાર રેસિડન્ટ રહે છે. રાજ્ય-
વ્યવસ્થા લગભગ અંગ્રેજી રાજ્યની માફક છે, પણ અમલદારોના
નામ જુદા છે તાલુકાના ઉપરીને મામલતદારને બદલે વહીવટદાર,
પ્રાત તેજ જિલ્લો, અને તેના ઉપરી અમલદારને કલેક્ટરને બદલે સુબો
કહે છે તેવા ચારે સુબાઓના ઉપરીને સરસુબો કહે છે તેના ઉપરી
તરીકે દિવાન અને માથે રાજ છે કાઠિઆવાડ, પાલનપુર, મહીકાઠા
અને રેવાકાઠા વગેરે એન્જિનિયરના રાજ્યો તથા તાલુકદારો પાસે ગા-
યકવાડની લેણી ખડણી અંગ્રેજ સરકાર વસુલ કરી ગાયકવાડને
પહોંચાડે છે

જાળવા લાયક સ્થળો:-

વડોદરા (૯૯,૩૦૦) ગાયકવાડી રાજ્યની રાજધાનીનું નગર

છે રાજ્ય ચઢતે આ નગર વસાવ્યું હતું. અને પોતાના નામ પરથી એનું નામ ચઢનાવતી રાખ્યું હતું શહેરમાં કોલેજ, ન્યાયમંદિર, રાજાના મહેલો, મંત્રસ્થાન, બાગ વગેરે ધણા જોવા લાયક સ્થળો છે. આ શહેર રેલવેનું જંકશન છે અને રેલવેનો એક ફાટો ગોધરા મથુરા તરફ જાય છે.

ડભોઈ (૧૪,૦૦૦) વડોદરાથી ૧૮ માઈલ ઉપર જુના કિલ્લાને માટે પ્રસિદ્ધ છે ડુભોઈ નામના એક ઇંજનેરના નામ ઉપરથી એનું નામ ડુભોઈ પડ્યું છે ડુભોઈ રેલવે જંકશન છે, અને ત્યાંથી નાદોદ જવાય છે

પાટણ (૩૧,૦૦૦) કડી પ્રાતમાં આવેલું શહેર છે તે વનરાજે ઇ સ ૭૪૫માં વસાવ્યું હતું. પ્રાચીન કાળમાં એ ધણું પ્રસિદ્ધ શહેર હતું અને જુના વખતના ખડેરા હજી જોવામાં આવે છે. રાણીવાવ અને વનરાજની મૂર્તિ એ એ જુના વખતના કામો હજી મોજુદ છે મિદ્ધરાજનું સહસ્ત્રલિંગ તળાવ તદ્દન પુરાઈ ગયેલું છે, અને તે પર ખેતી કરવામાં આવે છે એ શહેર તગવાર, સુડી, પટોળાં, અને માટીના વાસણને માટે હજી પ્રખ્યાત છે

વડનગર (૧૪,૦૦૦) જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે એક વખતે એમાં ઘણો પૈસો હતો આ ગામ વડનગરા નાગરનું મૂળ સ્થાન છે અને અહીંથી તેઓ ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં જઈને વસ્યા છે તાજીબની વાત એ છે કે વડનગર વડનગરા નાગરનું મૂળ સ્થાન છે, પણ ત્યાં માત્ર તેઓના હાલ એક કે બે જ ઘર છે.

સિદ્ધપુર (૧૫૦,૦૦) સરસ્વતી નદી પર જાત્રાનું ધામ છે. આ સ્થળ પર માતૃશ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે અહીં રત્નમાળ નામના પ્રસિદ્ધ દહેરાના ખડિએરા જોવામાં આવે છે

નવસારી (૨૧,૦૦૦) જુનું શહેર નવસારી પ્રાતમાં આવેલું છે ત્યાં પારસીઓની વસ્તી વધારે છે અને ત્યાંની હવા સારી ગણાય છે.

સોનગઢ નવસારી પ્રાતમા તાપટી વેલી રેલવે પર રેલવે સ્ટેશન છે. એ ગુજરાતમા ગાયકવાડનુ પહેલુ રાજધાનીનુ શહેર હતું હાલ માત્ર તેના જુના કિલ્લાને માટે પ્રસિદ્ધ છે

કર્નાઠી નર્મદાને તીરે મોડુ યાત્રાનું ધામ ગણાય છે.

આ ઉપરાંત મહેસાણા (૯,૦૦૦) એ રેલવેનુ જકશન છે. બહુચરાજીઽ યાત્રાનુ સ્થળ છે અને ડંજામાઽ કડવા કણખીની કુળદેવીનું સ્થાન છે. કઢી (૧૩,૦૦૦)અને વીસનગર (૧૭,૦૦૦) જાણુવા લાયક જગાઓ છે.

—o—

કચ્છ.

તમે ઉત્તર વિભાગની, કાઠિઆવાડની, ગાયકવાડી રાજ્યની અને મુખર્ષી ધલાકાની સામાન્ય ભૂગોળ શીખી ગયા હવે મુખર્ષી ધલાકાના બાકીના વિભાગો અને દેશી રાજ્યની તમારે ભૂગોળ શીખવાની છે. ગુજરાતની ઉત્તરે કચ્છનું રણ અને અખાત આવેલા છે. એ ઓળગીને ઉત્તરમા જઈએ તો પહેલો મુલક કચ્છ આવશે. એ દેશી રાજ્ય છે, અને એનુ ક્ષેત્રફળ અમદાવાદ નિદલાથી બમણુ છે

(કચ્છ એ શબ્દનો અર્થ દરીઆકિનારાની ભૂમિ થાય છે)

કુદરતી રચના:—એનો દક્ષિણ કાંઠો તદ્દન સપાટ છે, અને ત્યાની ભૂમિ રસાળ છે. બાકીની બીજી દિશામા કુગરા અને પથરાવાળી જમીન છે અહીં ધણી વખત ધરતીકંપ થાય છે ઇ સ ૧૮૧૯ની અંદર જે ધરતીકંપ થયો હતો, તેને લીધે ભુજની અંદર ૭,૦૦૦ ધરો (કચ્છના રાવના મહેલ સુદ્ધા) નાશ થયા હતા અને રણુની કેટલીક જમીન બેમી ગઈ હતી.

‡ શિવકે આ બે જગાના સ્થાન નક્શા પર બતાવ્યા

“ આ શબ્દ સારી રીતે સમજવવો. એથી શુ નુકસાન થાય છે, અને જમીનમા શા ફેરફાર થાય છે તે કહેવા

વસ્તી:—કચ્છની વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાની અડધી વસ્તી કરતા પણ ઓછી છે લોકો ઘણા મજબુત અને વેપારમાં સાહસિક છે, અને વેપારને અર્થે દર દેશમાં જઈને વસેલા જોવામાં આવે છે. મુખ્યમાં ભાટીઆ લક્ષાધિપતિ અને કરોડાધિપતિ છે, તે કચ્છના રહેવાસી છે

વેપાર અને ઉદ્યોગ:—ભુજનું કસબી અને હીરનું ભરતકામ બહુ વખણાય છે ફટકડી, સુરોખાર, અને સોનારૂપાના નકસીના વાસણો અહીંથી પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે.

રાજ્ય:—એ રાજ્ય જડેજ રજપુતનું છે, અને રાજાને, રાવ કહે છે. એમાં મુજ અને માંડવી એ બે મોટા શહેર છે, અને કંથકોટ જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે. ભુજમાં રાજાને સલાહ આપવા એક પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે

મુજ* (૨૧,૬૦૦) કચ્છની મધ્યમાં રાજધાનીનું નગર છે. ઇ સ ૧૬૦૫ માં રાવ શ્રી ખેંગારજીએ આ શહેર વસાવ્યું હતું, એમાં ભુજગ નામના સાપનું દહેડ હતું, તેથી એનું નામ મુજ પડેલું છે એમ કહેવાય છે. શહેરમાં રાવ શ્રી પ્રાગમલજીનો નવો મહેલ જોવા લાયક છે અગ્રેજ ફેગવણી આપવા એક હાથ રફૂલ પણ ત્યાં છે

માંડવી (૨૪,૨૦૦) દક્ષિણ કિનારે બંદર છે અહીં આગખોટ આવે છે, અને ખલાસીઓની સગવડ માટે દીવાદાડી બાંધેલી છે.

સિંધ.

કચ્છની ઉત્તરમાં રણ ઝોળાગીને આપણે જઈએ તો સિંધ વિભાગ આવે છે એ મુખર્ષિ ઇત્તાકાનો છેક ઉત્તરનો વિભાગ છે આ વિભાગની સરહદ ઝોળાગીને ઉત્તરમાં જઈએ તો બલુચિસ્તાન

* ગામની પાસે જે કૌસમાં આખડા છે તે ત્યાંની વસ્તીના છે, માટે શિક્ષકે પોતાના ગામની અથવા જાણીતા શહેરની વસ્તી સાથે સરખાવવા, અને વસ્તી વધારે અથવા ઓછી છે તેનું કારણ સમજાવવું. આ આકડા છોકરા પાસે ગોખાવવાના નથી

અને પન્નબ આવે છે. આપણા ઉત્તર વિભાગથી આ વિભાગ લગભગ સાડાત્રણગણો છે એ વિભાગને લગતું **સૈરપુરનું રાજ્ય** છે અને તેના પોલિટિકલ એજન્ટ સફરના કલેક્ટર છે.

આ વિભાગનું નામ **સિંધ** મિધુ નદી પરથી પડ્યું છે (હિંદુ અને હિંદુસ્તાન નામ પણ સિંધુ નદી પરથી પડ્યા છે.)

કુદરતી દેસ્તાવઃ—આ ફેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે એના પશ્ચિમ ભાગમા ડુંગરા છે, અને તેમા ચારો પુષ્કળ ઊગે છે, તેથી ભરવાડો ત્યાં ઘેટા ચરાવે છે એના પૂર્વ ભાગમા મોટું રણ છે, અને તેમાં રેતીના મેદાન અને ટેકરા છે એનો દક્ષિણ ભાગ નીચો અને ખારવાળો છે, તેથી ત્યાંની હવા રોગી છે. જે ભાગ પર મિધુ નદીનો કાપ ઠરે છે તે ભાગ ફળદ્રુપ છે ફળદ્રુપ જમીન પર પણ જે નદીનો કાપ ઠરતો નથી તો તે ઉજડ થઈ જાય છે, કારણ કે અહીં વરસાદ ઘણોજ ઓછો પડે છે

નદી:—મિધુ નદી (જુઓ હિંદુસ્તાન, નદીઓ) એ નદી પર કરાચી, કોટ્ટી, હૈદ્રાબાદ, સફર અને રોહરી શહેરો આવેલા છે આ નદી પોતાનો માર્ગ બદલ્યા કરે છે, તેથી એક વખતે એના પર જે આબાદ શહેરો હતા, તે પાણી જતું રહેવાને લીધે ઉજડ થએલા છે (જે ત્રણ દાખલા આપવા) એ નદીનો મુખ આગળનો તેના કાપથી બનેલો ત્રિકોણ પ્રદેશ (ડેલ્ટા)* ખેડ જિલ્લાથી બમણો મોટો છે.

આબોહવા:—સિંધમા વરસાદ ઘણોજ ઓછો પડે છે, અને રેતી તપે છે, તેથી ગરમી વધારે પડે છે જેકોબાબાદમાં અનિશ્ચય ગરમી પડે છે. કિનારા પરની હવા ફગીઆને લીધે સારી છે. ઉત્તર વિભાગ કરતા આ વિભાગમા વરસાદ ઓછો અને તાપ વિશેષ છે

વનસ્પતિ.—આ વિભાગમા ઉત્તર વિભાગ, મધ્ય વિભાગ,

* આ શબ્દ સારી રીતે સમજાવવો, તેની ઉત્પત્તિ વિષે પણ જન પ્રમાણે જ્ઞાન આપવું

અને દલિણુ વિભાગના જેવા ઇમારતી લાકડાના જગલ નથી, પણ જે જગલો છે, તેમા બાવળના ઝાડ પુષ્કળ છે અહી બાવળના બીઆ દારને ખવડાવવામા આવે છે, એની છાત્ર ચામડુ કમાવવાના કામમા આવે છે, એના પાંદડા ઊંટ અને બકરા ખાય છે, અને એનું લાકડુ બાળવાના કામમા આવે છે

ખારેક, કેળા, કેરી, નારંગી, દાડમ, અજર, શેતુર, ખડમુચાં, અને તડમુચ વગેરે ગરમ પ્રદેશને માફક એવો મેવો અહીં ઉત્પન્ન થાય છે

લોકો, ધર્મ, અને ભાષા:—સિંધ વિભાગ ક્ષેત્રદ્વયમા આપણા વિભાગથી સાડાત્રણગણો છે, તોપણ વસ્તી તો આપણા વિભાગથી સહેજ ઓછી છે સિંધી અને બુચી એ બે મુખ્ય ભાષા છે વસ્તીનો પોણો ભાગ મુસલમાન છે અહીંના હિંદુઓ મુસલમાન જેવા કપડા પહેરે છે

ચેતીવાડી, ધંધો, અને વેપાર:—આ વિભાગનો મુખ્ય પાક ડામર, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, કપાસ તથા તેલી બીઆ છે સિંધમા ઉચી જતના ૩ (મજ્જિશયન) ની વાવણી અજમાવી છે ને તે ફતેલમંદ થઈ છે શેતરજી, ચામડાની વસ્તુઓ, અને માટીના વાસણો માટે આ પ્રદેશ પ્રખ્યાત છે વેપારનું મુખ્ય મથક કરાચી છે, અને તેનો મુખ્ય વેપાર અનાજ બહાર ગામ મોકલવાનો છે ચોખા, ઘઉં, રૂ, બિન, ચામડા, અને હાડકા અહીંથી બહાર ગામ મોકલવામા આવે છે અમદાવાદથી કરાચી જતાં હાલ રજપુતસ્તાનમા થઈને જવુ પડે છે, પણ તે રસ્તો લાંબો હોવાને લાધે કચ્છના રણમા થઈને ટુકે રસ્તે આગગાડી લઈ જવાની હાલ યોજના ચાલે છે

ઇતિહાસ:—હિંદુસ્તાન ઉપર મુસલમાનોએ ઇ સ ૭૧૨ મા પહેલી ચઢાઈ દરીઆમાર્ગે કરી હતી, અને ત્યાંપછી જે જે ચઢાઈઓ થઈ છે, તે બધી જમીનમાર્ગે ખાઈબરઘાટને રસ્તે તેઓએ કરી છે આ પ્રાત ઇ સ ૧૮૪૨મા ખાલસા કરવામા આવ્યો હતો

સિંધના વિભાગો:--મિધ એ “ નોન રેગ્યુલેશન ” (નુઓ હિંદુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થા પા ૬૫) પ્રાત છે, અને એમા કરાંચી, હૈદરાબાદ, થર અને પારકર, સક્કર, લારખાના, અને સિંધનો ઉપલો સરહદનો મુલક એ પ્રમાણે છ જિલ્લા છે, અને એક દેશી રાજ્ય ચૈરપુર છે

મિધનો ઉપલો સરહદનો મુલક અને થર અને પારકર, આ બે જિલ્લામા ઉપરી અધિકારી ડેપ્યુટી કમિશનર છે બીજા ચાર જિલ્લામા ઉપરી અધિકારી આપણા જિલ્લાઓની માફક કલેક્ટર છે મિધના કમિશનરનું સદર સ્ટેશન કરાચી છે

કરાંચી જિલ્લો:--મિધુ નદીના મુખવાળો મિધનો પશ્ચિમ ભાગ ૧ કરાંચી જિલ્લા નામે ઓળખાય છે આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાતગણો મોટો છે, પણ વસ્તી લગભગ તેનાથી પોણી છે આ વસ્તી ઓછી છે તેનું કારણ એ છે કે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખગ્ગચડો અને વેરાન છે, અને નદીના મુખ આગળનો પ્રદેશ નીચો અને ભેજવાળો છે

મુખ્ય શહેરો:--

કરાંચી (૧,૫૨,૦૦૦) આ ધલાડામા બીજા નંબરનું બ દર છે. ધ સ ૧૭૨૫ અગાઉ આ જગા પર શહેરજ નહોતું ધ સ. ૧૮૪૨ મા અંગ્રેજ સરકારના હાથમા આ શહેર આવ્યું ત્યારથી એની આબાદાની વધતી ગઈ છે

ઠટ્ટા (૧૧,૧૦૦) જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે.^૨

હૈદરાબાદ જિલ્લો:--કરાચી જિલ્લો મૂકી પૂર્વમા જઈએ તો હૈદરાબાદ જિલ્લો આવે છે આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ પાંચગણો છે, પણ વસ્તી સુગત જિલ્લાથી લગભગ દોઢી છે આ ભાગ સપાટ પ્રદેશ છે, અને તેમા ઘણી નહેરો આવેલી છે

૧ શિક્ષક હમેશા પોતાના જિલ્લા જોડે સરખાવવા

૨ આ શહેરનો ઇતિહાસ જોડે શો સંબંધ છે તે શિક્ષકે કહેવું

હારીગરી માટે મિથમા હૈદ્રાબાદ જિલ્લો પ્રખ્યાત છે. એની શેત-રંજી, રેશમી અને સુતગઉ કાપડ, માટીના વાસણ અને ચામડાની વસ્તુ વખણાય છે.

મુખ્ય શહેર:--

હેદ્રાબાદ (૭૬,૦૦૦). ઇ. સ. ૧૭૬૮માં આ શહેર વસાવવામાં આવ્યું હતું, અને ઇ સ ૧૮૪૩માં અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યું, ત્યાંસુધી એ મિથની રાજધાની ગણાતું હતું. ત્યાં શપાનું અને લાખનું કામ ઉત્તમ થાય છે.

થર અને પારકર જિલ્લો:--હેદ્રાબાદ જિલ્લાની પૂર્વે થર અને પારકર જિલ્લો આવે છે આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાડાઆઠગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાની અડધી કરતાં વધારે છે આ જિલ્લાના મધ્ય અને પૂર્વ ભાગમાં થર એટલે રણનો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, અને તેમાં રેતીના ટેકરા છે એમાં ધાબળી, શેતરંજી અને ચામડાની જાણીએ અને છે

મુખ્ય શહેરો:--

ઉમરકોટ (૪,૦૦૦) મા ઇ સ. ૧૫૪૨માં અકબરનો જન્મ થયો હતો.

સકર જિલ્લો:--થર અને પારકરની ઉત્તરે ખેરપુર સરથાન છે, અને તેની ઉત્તરે સકર જિલ્લો છે. અસલ આ ભાગનું નામ શિકારપુર જિલ્લો હતું ઇ સ ૧૯૦૧માં શિકારપુર જિલ્લામાંથી સાત તાલુકા અને કરાચી જિલ્લામાંથી ત્રણ તાલુકા લઈ, નવે લારખાના જિલ્લો કરવામાં આવ્યો છે, અને શિકારપુરના આકીના તાલુકાને જે જિલ્લો બનાવવામાં આવ્યો છે તેનું નામ સકર રાખવામાં આવ્યું છે

આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાડાત્રણગણો છે, પણ વસ્તી સહેજ ઓછી છે. એનો મુખ્ય પાક ડાંગર, ઘઉં, જીવાર, સરસવ, તલ, ને રૂ છે.

મુખ્ય શહેરો:-

સકર (૩૫,૩૦૦) જિલ્લાનું સદર સ્ટેશન છે

શિકારપુર (૫૪,૦૦૦) શહેરને પહેલા ખોરાસાનની ભાગીજ કહેતા એ વેપારનું મથક . શેતરજી અને ગામદી કાપડ અહીં બને છે

સકર, સકર અને રોહરી વચ્ચે સિધુ નદીમા બેટ છે, અને તે પર એક મોટા કિલ્લો છે.

લારવાના જિલ્લો:-આ જિલ્લો મુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણો છે, પણ વસ્તી લગભગ મુરત જિલ્લા જેટલી છે અહીં ખેતીવાડીનો આધાર સિધુ નદીની નહેરો પર રહેલો છે એનો મુખ્ય પાક ડાંગર ધઉ, જુવાર, સરસવ, ઝ, અને તમાકુ છે

મુખ્ય શહેરો:-લારવાના (૧૬,૦૦૦) મા ખાગખ-ગીયા પુષ્કળ છે ગરબસુતરક કાપડ અને પિત્તળના વાસણુ અહીં બને છે

સેવાન (૪,૭૦૦)મા સિદ્ધરના વખતનો એક જુનો કિલ્લો જોવામા આવે છે

સિંધનો ઉપલો સરહદનો મુલક:-આ જિલ્લો સિંધની છેક ઉત્તરનો છે, અને મુખર્ધ ઇલાકાનું ઉત્તર નાકુ છે જેકોબાબાદ એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે, અને તેની રેતાળ જમીનમા તડખુચ અને ખડખુચા ધણું થાય છે આ જિલ્લો મુરત જિલ્લાથી લગભગ દોઢો છે, પણ વસ્તી લગભગ ૬ છે.

મુખ્ય શહેર:-જેકોબાબાદ શહેર (૧૧,૪૦૦) ખાનધર નામે જુના શહેરની જગા પર જેકબ સાહેબે ઇ સ. ૧૮૪૭માં વસાવ્યું હતું અહીં તાપ ધણીજ પડે છે.

સૈરપુર સંસ્થાન:-આ નાનું મુસલમાની દેશી રાજ્ય મુરત જિલ્લાથી લગભગ ચારગણું છે, પણ વસ્તી લગભગ મુરતથી ૬

છે. તેનો જે ભાગ સિંધુ પર આવેલો છે, તે રસાળ છે, પણ ખાકીના ભાગમાં રેતીના કુગર છે એના રાજકર્તા બહુચ જાતના સુમલમાન છે. એ રાજ્યના પોલિટિકલ એજન્ટ સફરના કલેક્ટર છે એની મુખ્ય પેદાશ સોડાખાર, રૂ, જાન, અનાજ, તેલી બીઆ, ધી, તમાકુ, અને ગળી છે. વળી હાથીદાંતનું કામ, તરવાર, લાખના રમકડા, શેતરંજી વગેરે પણ અહીં બને છે રાજધાનીનું શહેર લૈરપુર (૧૫,૦૦૦) છે

મુંબઈ.

ઉત્તર વિભાગની છેક દક્ષિણમાં દરીઆકિનારે મુંબઈ શહેર છે. એ શહેર મુખર્ષિ ઇલાકાની રાજધાની છે, અને તે શહેર પરથીજ ઇલાકાનું નામ મુખર્ષિ પડ્યું છે મુખર્ષિ શહેર ખેટ પર વસેલું છે, અને તે ખેટ એકલાને જુદો વિભાગ ગણ્યો છે

આ ખેટ ઇ. સ. ૧૬૬૧માં પોર્ટુગલના રાજાએ ઇંગ્લાંડના બીજા ચાર્લ્સ રાજાને તેની રાણી કેથેરાઈનના કન્યાદાન સાથે પહે-રામણીમાં આપ્યો હતો. તે વખતે એ ખેટમાં માત્ર દશ હજાર માછીની વસ્તી હતી અને તે સાત જુદા જુદા ખેટ હતા. આ ખેટની કાંઈ ઉપજ ન હોવાને લીધે ઇ. સ. ૧૬૬૮માં ઇંગ્લાંડના રાજાએ વરસ દહાડે દશ પૌડ* (તે વખતે ૧૦૦ રૂ.) માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનને એ બાંડે આપ્યો હતો ઇસ ૧૬૮૭માં કંપની બહાદુરે તેમનું મુખ્ય સ્થાન સુરત બદલી મુખર્ષિ રાખ્યું, ત્યારથી એ શહેરની વૃદ્ધિ થવા લાગી, અને આજે દુનીઆના મોટામાં મોટા શહેરોમાંનું અને પહેલા વર્ગના બંદરોમાંનું એક છે. મામાદેરી અથવા મુમ્બાદેવી પરથી શહેરનું નામ મુખર્ષિ પડ્યું છે કંપની બહાદુરે પોતાના તાબામાં આ ખેટ લીધા પછી આજુબાજુના ખેટો પૂરી એક મોટો ટાપુ અને શહેર એને બનાવી દીધું છે વેપારની સગવડને લીધે અને મુખર્ષિ ઇલાકાની રાજધાનીને લીધે ધીમે ધીમે આ શહેર વધતું ગયું, અને આજે વેપારમાં એ પહેલું શહેર છે. આ ખેટમાં આવજા કરવા સાડ દરીઆની ખાડી ઉપર

* પૌડ તથા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની શું છે તે શિક્ષકે સમજાવવું

પૂલો બાધ્યા છે, અને તે ઉપર ખી. ખી. એન્ડ સી આર્થ. રેલવે અને ૭ આર્થ. પી. રેલવે દોડે છે

આ બેટ સાડાંઅગિઆર માઈલ લાંબો અને ચાર માઈલ પહોળો લગભગ ત્રિકોણાકાર છે, અને તેની આસપાસ નીચા ડુંગરો છે આ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોંકણના કિનારા વચ્ચેનો પ થી ૭ ચોરસ માઈલનો પાણીનો ભાગ ખાડ* છે આસપાસ આવેલી પહાડી જમીન પવનના જીરુસાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ ખારાનું સંરક્ષણ કરે છે ખારામા વહાણો અને આગ-બોટા હમણે જથાબંધ રહે છે, અને તેઓ દુનીઆના જીરુ જીરુ ભાગમાથી માલ લઈ આવે છે એ ખારામા કેટલાક નાના બેટ છે, અને તેમાનો ઘાગપુરી નામે બેટ ડુંગરમાથી કોરી કાઢેલા દહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે. એ દહેરા હાલ ખડિત સ્થિતિમા છે. ખારાનું રક્ષણ કરવાને કોઈ કોઈ બેટો પર લશ્કર તેમજ ખારામા મનવારો^૧ રાખેલી છે.

બેટની પશ્ચિમે એક પહોળો અખાત છે તેને “ બેક બે ” કહે છે. એ બેક બે અને ખારાની વચ્ચે આવેલી ઉંચી જમીન કોટ (કિલ્લો) નામે ઓળખાય છે એ ભાગમા મોટા મોટા વેપારીઓની ને શાહુકારોની જોવા લાયક દુકાનો છે, અને સરકારી વસુલાત, ન્યાય, ટપાલ, તાર અને ખીજ ખાતાની ઓફિસો માટે સરકારે લાખો રૂપિયા ખર્ચીને ત્યાં સુદર અને લવ્ય મકાનો બાધ્યા છે. કોટમાથી ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ એટલે દેશીઓથી વસાએલો ભાગ આવે છે, અને તેને બહારકોટ કહે છે.

મુબર્કની વસ્તી ૯,૭૯,૪૦૦ છે આ વસ્તી આખા સુરત જિલ્લાની વસ્તીથી દોઢી છે. શહેર જેમ આખા દેશ છે, તેમ ત્યાં વસ્તી વધારે હોય છે આ શહેર ધણુંજ આખા છે, અને ત્યાં હુન્નર-ઉદ્યોગ પણ પુષ્કળ છે.

*વહાણો સહીસલામત રહી શકે એવો પાણીનો ભાગ તે ખાડ કહેવાય છે

૧. મનવાર શું છે તે શિક્ષકે કહેવું

૨ બેક=પાછળનું ને બે=અખાત.

પૃથ્વી પરના ધણા દેશોના લોક આ શહેરમાં વસેલા છે ચીન, જપાન, સિલોન (લડા) અફઘાનિસ્તાન વગેરેના લોકો તેમજ બંગાળા, મદ્રાસ, પંજાબ, સિંધ, મારવાડ વગેરેના લોકો અહીં જોવામાં આવે છે. આ બધી જાતના લોકોને આવવાનું મુખ્ય કારણ વેપાર છે તેઓ પોતાના દેશનાથી માલ મુઠાવી વેચે છે અથવા તો પોતાના દેશને માટે માલ વેચાતો લઈ રવાના કરે છે.

મુખ્યત્વે કરીને મુખર્મી મરાઠી અને ગુજરાતી બાપા બોલાય છે, પણ જુદા જુદા દેશના લોકો આવીને વસેલા છે, તેથી સૌ પોતપોતાની બાપા વાપરે છે બાષાઓના આવા શબ્દમેળામાં એક દેશના લોક બીજા દેશના લોકની જોડે અંગ્રેજી અથવા હિંદુસ્તાની બાષામાં વાત કરે છે.

પરદેશ જોડે મુખર્મીનો ફૂલ વેપાર ૮૭ કરોડ રૂપિયાનો છે, તે ઉપરથી એ કેટલું અગત્યનું સ્થાન છે, તેનો ખ્યાલ આવશે. દેશદેશાવસ્થી માલ અહીં આવે છે, અને દેશદેશાવર જાય છે આ ખેટમાં વરાળયત્રથી ચાલતા કાતવાના અને વણવાના મચા ૮૫ કરતા વધારે છે રેશમી અને ગરમ કાપડ પણ મિલમાં અડધો વણાય છે મિલોમાં ૧૬ લાખ કરતા વધારે માણુસોને રોજ મળે છે ગોદીમાં? મખ્યાબધ મજુરોને રોજ મળે છે. રેલવેની મોટી ઓફિસો, સરકારી મોટી ઓફિસો, અને વેપારીની મોટી ઓફિસો મુખર્મીમાં છે, તેમાં પણ ધણા માણુસોને રોજ મળે છે. જેમ મુખર્મી અને અમદાવાદ વચ્ચે જલદીથી મદેશો મોકલવા તારના દોરડા નાખેલા જોવામાં આવે છે, તેમ મુખર્મી અને દૂરનાં શહેરો જેવા કે લડન વગેરે, ત્યાં સદેશો મોકલવા સાંઈ દરીઆમાં તારનાં દોરડાં નાખેલા છે.

શહેરમાં ત્રણ મહાવિદ્યાલયો (૩મી વિદ્યાનું જ્ઞાન આપવા), એક કાયદાનું મહાવિદ્યાલય, એક વૈદક મહા વિદ્યાલય, એક પશુ-વૈદક-મહા-

૧ આગભોટા ડિનારા પાસે આવી માલ લઈ શકે અથવા ઉતારી શકે તેવી સગવડ સારા બાસમાં જે બાવકામ કરેલું છે, તેને ગોઠી મહે છે

વિદ્યાલય, એક હુન્નરશાળા, એક ચિત્ર વગેરે ઉદ્યોગની શાળા અને ઘણી હાઇ સ્કૂલો છે સાર્વજનિક હિત ખાતર ઉચ્ચ કેળવણીની પરીક્ષા લેવા, એ પરીક્ષાઓમા કયા કયા વિષયોનો અભ્યાસ કરવો તેનો નિર્ણય કરવા તથા મહાવિદ્યાલયોની સામાન્ય દેખરેખ રાખવા, સરકારે અહીં વિશ્વવિદ્યાલય (યુનિવર્સિટી) સ્થાપી છે આ ઇલાકામા ઉચ્ચ કેળવણીનું મુખ્ય સ્થાન મુખર્ધ છે, અને ઇલાકાના જુદા જુદા ભાગમાંથી છોકરાંઓ કેળવણીને માટે અહીં આવે છે.

મુખર્ધના કલેક્ટરના તાબામાં બીજા જિલ્લાના કલેક્ટરોની માફક મહેસુલી ખાતું છે અને તે ઉપરાંત જકાતખાતું પણ છે. એનો ઉપરી કમિશનર તે પણ મુખર્ધમા રહે છે એ કમિશનર આખા મુખર્ધ ઇલાકા માટેના જકાતના અરીજીના, અને આબકારીના કમિશનર છે ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબ ડિસેમ્બરથી માર્ચ સુધી મુખર્ધમા રહે છે, અને એમનું રહેવાનું મકાન મલમાર હિલ (કુગર) પર છે. વળી મુખર્ધ ઇલાકામા સૌથી મોટી જ ન્યાયની અદાલત (હાઇ કોર્ટ) છે તે પણ મુખર્ધમાંજ છે બીજા વિભાગોની માફક અહીં પણ પોલીસ વગેરે જુદા જુદા ખાતાં છે મુખર્ધની મ્યુનિસિપાલિટી આખા ઇલાકામા સૌથી મોટામા મોટી છે તેની વાર્ષિક ઉપજ આસરે ૮૦ લાખ રૂપિયાની છે લોકોને ચોકખું પીવાનું પાણી પહોંચાડવા સારૂ વિહાર, તુળસી, અને તાંસા તળાવો દૂર બાંધવામા આવ્યા છે, અને નજી વતી શહેરમા પાણી પુર પાડવામાં આવે છે.

શહેરમા વીજળીના બળથી ટ્રામ ચાલે છે, અને *કાલ-જેસના દીવા કરવામા આવે છે મુખર્ધની બહાર રહેનારા લોકોને આવવાજવા સારૂ રેલવે ગાડીની સગવડ સારી છે મુખર્ધમાં જોવા લાયક સ્થળો ઘણા છે. કોટમા મ્યુનિસિપાલિટીની ઓફિસનું મકાન, કાર્ફર્ડ માર્ડેટ (શાકભાજીનું બજાર), ટકશાળ, ટાઉન-હાલ, બેરીબદરનું સ્ટેશન, રાજબાઈ ટાવર, સરકારી ઓફિસો

*પાચમી ચાપડીના પાઠ ૭૮મા કોલમ્નસનું વર્ણન આપેલું છે.

(જેની કે પોસ્ટ ઓફિસ, હાઇ કોર્ટ વગેરે), દીવાદાંડી અને વિ-ક્ટોરિઆબાગ, તે તેમાનું મગ્નહસ્થાન એ મુખ્ય છે.

મુંબઈ इलाकाना ताबानां अरवस्ताननां संस्थान^१:-

મુખ્યમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે છે, તેના રક્ષણાર્થે અરબસ્તાનની નૈર્ઋત્ય દિશાએ એડનમાં સરકારે એક સસ્થાન કર્યું છે. એ સસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૮૦ ચો માઈલ છે, અને તેમાં ૩૬,૬૦૦ ની વસ્તી છે એ શહેર^૨ મુખ્યથી ૧૬૬૪ માઈલ દૂર છે, અને આગબોટમાં બેસી મુખ્યથી ત્યા જતા ૬ દિવસ લાગે છે ત્યા તાપ ધણોજ પડે છે, અને વરમાદ નહિજ જેવો છે અરબસ્તાનના અને આફ્રિકાના કિનારા પરનાં સસ્થાનો સાથે એડનનો મુખ્ય વેપાર છે વેપારની મુખ્ય ચીજો કાપડ, અનાજ, ઘુંદ, તમાકુ અને ચામડા છે દરેક આગબોટ ત્યા અટકે છે, અને કાલમાં વગેરે જે ચીજ જોઈએ તે ત્યાથી લે છે એડનથી થોડા માઈલ પર રાતા સમુદ્રમાં પેરિમ નામનો બેટ છે, તે પણ મુખ્ય સરકારના તાબામાં છે સોકોટ્રા પણ મુખ્ય સરકારને તાબે છે.

મધ્ય વિભાગ.

મુખ્યની પૂર્વમાં જે વિભાગ આવેલો છે તે મધ્ય વિભાગ નામે ઓળખાય છે સલ્વાદ્રિના બોરઘાટ^૩ અને ચલ્લઘાટને રસ્તે આ વિભાગમાં જવાય છે બોરઘાટ પુના તરફનો રસ્તો, અને ચળઘાટ નાશકનો રસ્તો છે. આ બે ઘાટને રસ્તે આગગાડી પણ જાય છે, અને રસ્તામાં આગગાડીને જતા આવવા સાડ પહાડો કોતરી દનલો^૪ બનાવેલી જોવામાં આવે છે સલ્વાદ્રિમાંથી મધ્ય વિ-

૧ આ શીખવતી વખતે અરિયા બડનો નજરો રાખવો, અને એડન ક્યા છે તે બતાવવું

૨ પાઠ ૬૮ છૂટી ચોપડી

૩ પહાડમાં થઈને જવા આવવાના માર્ગને “ ઘાટ ” કહે છે

૪ પહાડ કે જમીનની અંદર થઈને જવાય તેવા કોરીને બનાવેલો માર્ગ “ દનલ ” કહેવાય છે

ભાગમાં જવા સાથે આ બે ઘાટ ઉપરાત ખીજ પશુ ધણા નાના માર્ગો છે. આ વિભાગની દક્ષિણ સરહદ દક્ષિણ વિભાગને, પૂર્વ સરહદ નિજમના રાજ્યને, અને ઉત્તરની સરહદ હોલકર અને ભોપાળના રાજ્યને લાગેલી છે. એની આખી પશ્ચિમ સરહદ પર સહ્યાદ્રિ આવેલો છે

કુદરતી રચના અને આવૃહવા:—આ વિભાગ આપણા ઉત્તર વિભાગથી લગભગ ત્રણગણો મોટો છે આપણા વિભાગની અને આ વિભાગની રચના તદ્દનજ જુદી છે. આ વિભાગ ડુગરાવાળો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને આપણો વિભાગ સપાટ નીચો પ્રદેશ છે આપણા વિભાગની પશ્ચિમે સમુદ્ર આવેલો છે, ને આ વિભાગની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ આવેલો છે. આપણા વિભાગની હવા ભેજવાળી છે, અને આ વિભાગની હવા કઠારી છે. આ વિભાગમાં જન્મ પૂર્વ તરફ જઈએ છીએ તેમ તાપ વધારે અને વરસાદ ઓછો છે. આ વિભાગ આપણા વિભાગ કરતા ઓછો ફળદ્રુપ છે.

પહાડો:—પશ્ચિમ અને પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લાના ઉત્તર ભાગમાં સાતપુડા પર્વતના ફાટા આવેલા છે, અને તે તાપી નદીના પ્રદેશને નર્મદાના પ્રદેશથી છુટો પાડે છે. ખાનદેશ જિલ્લાઓની દક્ષિણે ચાંદવડ સાતમાઠા અથવા અજિન્ડા છે અજિન્ડામાં જુના વખતની બૌદ્ધ લોકોની ગુફા છે. ચાંદવડ ડુગરાની દક્ષિણની નદીઓ ગોદાવરીમાં પડે છે, અને ઉત્તરની નદીઓ તાપીમાં પડે છે.

નદીઓ:—આ વિભાગમાં ગોદાવરી અને કૃષ્ણા બે મોટી નદીઓ છે, પણ તેનો થોડોજ ભાગ આ વિભાગમાં આવેલો છે. મીમા, નીરા, અને સીના એ ત્રણ નદીઓ શાલાપુર તરફ છે. તેમાંની નીરા અને સીના બીમાને મળે છે. સતારા જિલ્લામાં જે વાર્ણા નદી છે તે અને બીમા કૃષ્ણાને મળે છે

વસ્તી:—(૬૩,૮૭,૦૦૦) આપણા વિભાગથી આ વિભાગ વિસ્તારમાં લગભગ ત્રણગણો છે, છતાં વસ્તી માત્ર લગભગ બમણી છે, તેથી તે આપણાથી આઠી વસ્તીવાળો પ્રદેશ છે. જંગલો તરફ

અને ડુંગરાવાળા ભાગોમાં આપણા વિભાગની માફક બીલ, કાચેડી, વારલી વગેરે જગલી અને અનાર્થ પ્રજા રહે છે. આ તરફના બધા લોકો દક્ષિણી કહેવાય છે, અને તેમની ભાષા આપણાથી જુદી છે. મહારાષ્ટ્ર પરથી તે મરાઠી ભાષા કહેવાય છે. ત્યાંના કણ્ઠથી મરાઠા કહેવાય છે, અને તેઓ પહાડી જમીનમાં રહેવાને લીધે શરીરે મજબુત છે. વેપાર અર્થે આ વિભાગ તથા દક્ષિણ વિભાગમાં ઘણા ગુજરાતી અને મારવાડીઓ જઈ વસેલા છે, અને પોતાની ગુજરાતી અથવા મારવાડી જે ભાષા હોય તે ધરમાં વાપરે છે, અને ધરની બહાર મરાઠી વાપરે છે. અહમદનગર જિલ્લામાં ૨૧,૦૦૦ ખ્રિસ્તી છે.

રેલ્વે:—આ ભાગમાં જે ખેડવા લાયક જમીન છે તે કાળી છે, અને તેથી પાક ઘણો સારો થાય છે. વળી ઉચ્ચ પ્રદેશ હોવાને લીધે હવા જ્યાં સમઘાત રહે છે, ત્યાં દ્રાક્ષ તથા મેવો પણ પુષ્કળ થાય છે આ ભાગનો મુખ્ય પાક જીવંત, બાજરી, ઘઉં, તેલી બીજા અને ૩ છે. ખાનદેશ જિલ્લાઓ, અહમદનગર, નાશક, અને પુનામાં ઘઉં થાય છે પુના મિવાય ઉપર લખેલા ચાર જિલ્લામાં ૩ ઉત્પન્ન થાય છે

વેપાર:—આ વિભાગમાંથી ૩, તેલી બીજા અને અનાજ વિભાગની બહાર મોકલવામાં આવે છે. નાશક જિલ્લાના ચેવલા ગામમાંથી હાથના વણાટનું કાપડ મુબઈ, પુના, સતારા, અને શોનાપુર જાય છે વળી આ જિલ્લામાં કાગળ (જડા ચોપડાના) અને તાબાપિતળના વાસણો બનાવવાના ઉદ્યોગો ચાલે છે અહમદનગરમાં દક્ષિણી સ્ત્રીઓને પહેરવાની સાડીનો મોટો ઉદ્યમ ચાલે છે આ વિભાગમાં કેટલીક જગાએ ધાત્તળીઓ પણ વણાય છે

માર્ગો:—આ વિભાગની અદર ૭ માર્ગ. પી. રેલવે એ મોટી આગગાડીની સડક છે એ સડક પર થઈને કલકત્તા, *

* આ શહેરો ક્યા છે તથા તે કેટલે દુર તથા શા માટે પ્રખ્યાત છે એ વિષે થોડું જ્ઞાન આપવું

મદ્રાસ, અલાહાબાદ, દિલ્હી એવે મોટે સ્થળે જઈ શકાય છે મુખર્ષી આગ્રા જવાની મોટી પાકી સડક આ વિભાગમાં થઈને જાય છે. આ સડક જુના વખતની છે, તોપણ હજુ સારી સ્થિતિમાં છે જી આઈ પી રેલવેનો એક ફાટો ઉત્તર તરફ ખાનદેશ જિલ્લામાં જાય છે, અને ખીન્ને ફાટો દક્ષિણ તરફ પુના અને શોલાપુર જિલ્લામાં થઈ નિજમના રાજ્ય ભણી જાય છે

જિલ્લાઓ:—આ વિભાગમાં સાત જિલ્લાઓ છે આપણા વિભાગના જિલ્લાઓ કરતા આ વિભાગના જિલ્લા વિસ્તારમાં ઘણા મોટા છે આપણો મોટામાં મોટો જિલ્લો અમદાવાદ આસરે ૩,૮૦૦ ચો. મા. છે, ત્યારે એનો નાનામાં નાનો જિલ્લો શોલાપુર આસરે ૪,૫૦૦ ચો. મા. છે. એ સાત જિલ્લાઓના નામ નીચે પ્રમાણે છે —પશ્ચિમ ખાનદેશ, પૂર્વ ખાનદેશ, નાશિક, અહમદનગર, પુના, સતારા અને શોલાપુર. આ વિભાગના કમિશનરનું સદર સ્ટેશન પુના છે

પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લો:—અસલ ખાનદેશ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ૬૧૨ મીલો મોટો હતો, તેથી તેના હાલ એ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે પશ્ચિમ તરફનો ભાગ પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લાને અને પૂર્વ તરફનો ભાગ પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લાને નામે ઓળખાય છે

આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાડાત્રણગણો મોટા છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી પોણી છે એમાં તાપી નદી પરનો પ્રદેશ રસાળ છે, પણ એનો ઉત્તરનો ભાગ ડુંગરાવાળો છે, અને તેમાં બીલો રહે છે પીંપલનેર તરફ વરસાદ વધારે પડે છે, કારણ કે તે ભાગ પહાડોની નજીક આવેલો છે એમાં મુખ્ય પાક ડાંગરી, ચણા, મકે અને તેની ખીઆ છે અહીંના લોકોની મુખ્ય ભાષા મરાઠી છે. આ જિલ્લામાં વણુજરા નામના લોક વસે છે, અને તેઓ અસલના વખતના અનાજ લાવવા બંધનવાનો ધંધો

કરતા હતા, પણ હાલ આગગાડીને લીધે તેમનો ધધો બંધ પડી ગયો છે, અને તેઓએ ખેતીનો ધધો હાથમા લીધો છે

મુખ્ય શહેરો:-

ધુલ્લીઆ(૩૦,૮૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે ધ સ. ૧૮૧૮- મા અંગ્રેજોના હાથમા આ ભાગ આવ્યો ત્યાસુધી ધુળીઆ પ્ર- સિદ્ધિમા આવ્યુ નહોતું. એ હાલ અળસી તથા રૂના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે

નંદરબાર (૧૧,૮૦૦) શહેર નંદગવલી નામના મુસલમાન મુલતાને વસાવ્યુ હતું ર, અળસી, ધઉ, ચણા, અને રોસા તે- લના વેપારનુ એ મથક છે.

પૂર્વે સ્થાનદેશ જિલ્લો: આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણો મોટો છે, પણ એની વસ્તી સુરત જિલ્લાથી માત્ર દોઢ- ગણી છે. એના ઉત્તરના ત્રણ તાલુકા આઝી વસ્તીવાળા છે, કારણ કે ત્યાં ડુગરો ધણા છે, અને તે ડુગરો પર ઘાટ જગલો છે છેક દક્ષિણમા અને પશ્ચિમ તરફ પણ ડુગરો છે, પણ તે બાબુએ જગલો નથી એની હવા એકદરે સારી છે, પણ ઉત્ત- રમા ઉનાળામા તાપ ધણો પડે છે આ ભાગમા મુખ્ય પાક ર છે ખેડવા લાયક જમીનના ૪૫ ટકા જેટલા ભાગ પર કપાસ રોપવામા આવે છે રૂઝી ઉતરતો પાક જુવાર, બાજરી, ધઉ, મગ, અડદ, તલ, અને અળસી છે.

મુખ્ય શહેરો:-

જલ્લગામ (૧૭,૮૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે ર, તલ તથા અળસીના વેપાર માટે આ શહેર પ્રખ્યાત છે

મુસાવલ (૧૮,૩૦૦) શહેર રેલવે જંકશન છે અહીંથી જ. આઈ પી નો એક ફાટો જબલપોર થઈ અલાહાબાદ જાય છે, અને બીજો ફાટો નાગપોર થઈ કલકત્તા જાય છે.

નાશ્વક જિલ્લો:-આ જિલ્લો પશ્ચિમ અને પૂર્વ ખાનદેશ જિ-

દક્ષિણે આવેલો છે. આ નિલ્લો સુરત નિલ્લાથી લગભગ સાડાત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત નિલ્લાથી લગભગ સવાગણી છે. પશ્ચિમનાં થોડાં ગામ બાદ કરતાં આખો નિલ્લો ફરીઆની સપાટીથી ૧,૩૦૦ થી ૨,૦૦૦ ફુટ ઉચો છે. એના પૂર્વ તરફના ભાગમાં તાપ વિશેષ પડે છે, પણ વચલા ભાગની હવા ધણીજ સારી છે. અહીં મુખ્ય પાક બાજરી, ઘઉં, તેલી બીઆ, રૂ અને શેરડી છે. ફુગરો તરફ ચોખ્ખા, જીવાર અને નાગલી થાય છે. રૂગતપુરી (વિગતપુરી) આગળ થઈને થળધાટને રસ્તે જ. આઈ. પી. રેલવે આ નિલ્લામાં દાખલ થાય છે જ આઈ. પી. રેલવેના બે ફાટાને ઘોડ મનમાડ સ્ટેટ રેલવે જોડે છે. એ રેલવેના એક નાકા ઉપર નાશક નિલ્લાનું મનમાડ સ્ટેશન છે, અને બીજા નાકે પુના નિલ્લાનું ઘોડ સ્ટેશન છે. ચાંદવડ અને નાશક તાલુકામાં દ્રાક્ષ થાય છે જ્યાં પાણીની વધારે સગવડ છે ત્યાં શેરડી, અજીર, જમરૂખ, અને કેળા થાય છે.

મુખ્ય શહેરો:--

નાશક (૩૩,૪૦૦) શહેર નાશક રોડ સ્ટેશનથી ચાર માઈલ ઉપર ગોદાવરીના જમણા કિનારા પર આવેલું છે. આ ધણુ જીનુ શહેર છે. નદીના ડાબા કિનારા પર પચવટી નામનું પવિત્ર સ્થળ છે, અને તેમાં ધણુ દેવાલયો છે. આ શહેર પુના જેટલીજ ઉંચાઈએ આવેલું છે, અને એની હવા ધણી સારી ગણાય છે.

દેવલાલી નાશકના અગ્નિ ખુણા પર ચાર માઈલને છેટે હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ન્યાની હવા ધણી સુકી છે.

ત્ર્યંબક ગામમાં સિંહસ્થ (મધસ) વર્ષમાં દર બાર વર્ષે જત્રા ભરાય છે. અહીં ગોદાવરી નદીનું મૂળ છે તેથી ઠેટલાકો આ જત્રાને ગોદાવરીની જત્રા કહે છે.

સિદ્ધર (૬,૫૦૦) ગામમાં શેરડી, પાન, કેળા, અને ડાંગર થાય છે. આ ગામ પણ આગળ લખેલા ગવલી રાજ્યએ વસાવેલું કહેવાય છે.

અહમદનગર જિલ્લો:—નાશક જિલ્લાની દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે એ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ચારગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી લગભગ દોઢગણી છે આ જિલ્લામાં જે જામગંઢ તાલુકો છે તેની ચારે બાજુએ નિજમના રાજ્યનો મુલક આવેલો છે એનો પશ્ચિમ તરફનો ભાગ ડુંગરાળ છે અને તેમાં કઠ્ઠમુઘાઈ નામનું શિખર છે. એ શિખર આપણા પાવાગઢના ડુંગરથી બમણું ઉંચું છે, અને મહાબળેશ્વર કરતા પણ વધારે ઉંચું છે ડુંગરો ઉપર સામાન્ય રીતે ઝાડી નથી એમ કહી શકાય. એની હવા એકદરે સારી છે પશ્ચિમ તરફ પહાડોને લીધે વરસાદ વિશેષ છે ગોદાવરી અને ભીમા નદીની ખીણમાં મુખ્ય પાક ધાત્રી અને ચણા છે આખા જિલ્લામાં જીવવાગ થાય છે, અને ઇશાન તરફ રૂ, બાજરી, શેરડી, અને પાન મુખ્ય પેદાશ છે આ ભાગમાં મરાઠા (કળખી) ની વસ્તી વધારે છે, અને તેઓ આદાણુ કરતા શરીરે વધારે શામળા હોય છે

મુખ્ય શહેરો:--

અહમદનગર (૪૩,૦૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર સીના નદીના ડાબા કિનારા પર આવેલું છે ઇ સ ૧૪૮૪ માં અહમદ નિજમશાહે આ શહેર વસાવ્યું હતું ઇ સ ૧૫૯૫ માં અકબરના છોકરા મુરાદે આ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, ત્યારે ચાદખીખીએ બહાદુરીથી આ શહેરનો બચાવ કર્યો હતો એમાં મુસલમાની વખતની જેવા લાયક ધણી મસીદો છે.

મ્હર્ડા (૧૭,૧૦૦) આગળ ઇ સ ૧૭૯૫માં મરાઠા અને નિજમ વચ્ચે લડાઈ થઈ હતી તેમાં નિજમ હારી ગયો હતો. આ લડાઈ કુર્દાની લડાઈ પણ કહેવાય છે.

પુના જિલ્લો:—અહમદનગરની પશ્ચિમે અને દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી સવાત્રણગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી દોઢી છે પશ્ચિમ તરફ સહ્યાદ્રિના ધણા ફાંટા આવેલા છે. એમાંના કેટલાક ડુંગરો ઉપર કિલ્લા અથવા

માતાના હહેરા છે. આ જિલ્લામાં નાની નદીઓ ઘણી છે, અને તે પૂર્વમાં મીમાને મળે છે ઘાટ આગળના તાલુકાની હવા બેજવાળી છે, પણ જેમ પૂર્વમાં જઈએ છીએ તેમ હવા કોરી હોય છે. પુના શહેરની હવા સારી હોવાથી ગવર્નર સાહેબ જૂન માસથી ચાર મહીના સુધી ત્યાં પોતાનો મુકામ રાખે છે ડુંગર તરફ ડાંગર, ધઉ, ચણા, શેરડી, અને ખરસાણીનો મુખ્ય પાક છે મધ્ય ભાગમાં ખાજરી, તેલી ખીઆ, ધઉ, અને શેરડી છે પુના નજદીક દ્રાક્ષ, અંજીર, નારંગી વગેરે પુષ્કળ મેવો થાય છે વળી આ જિલ્લામાં પિત્તળ અને ડાંપના વાસણ, માટીના રમકડા, ખસના પખા, અને રેશમી કાપડ બને છે

મુખ્ય શહેરો:-

પુના (૧,૫૮,૫૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર ફરીઆની સપાટીથી ૧,૮૫૦ ફૂટ ઉચું છે પેશ્વાના વખતમાં એમાં રાજધાની હતી. હાલ ગવર્નર સાહેબ ત્યાં ચોમાસામાં રહે છે ત્યાં ઉચી કેળવણી સારૂં બે મહાવિદ્યાલય અને એક ઈજનેરી કળાનું શાળા આપવા મહાવિદ્યાલય છે. ગવર્નર સાહેબનો દરબાર હોલ, પર્વતી ડુંગર વગેરે જોવા લાયક ઘણી જગાઓ છે.

શ્વડકી (૧૪,૦૦૦) હવેલી તાલુકામાં પુનાથી ચાર ગાઉ ઉપર ગામ છે. અહીં જ્યારે ઇ સ ૧૮૧૭ માં અંગ્રેજ અને પેશ્વા વચ્ચે લડાઈ હતી, ત્યારે પર્વતીના ડુંગર પરથી પેશ્વાએ લડાઈ જોઈ હતી હાલ અહીં અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણી છે.

લોંગાવલા બોરધાટ પર હવા ખાવાનું સ્થળ છે ત્યાંથી થોડે દૂર ડુંગરમાંથી કોતરી કાઢેલી જુની ગુફાઓ છે.

સતારા જિલ્લો:-પુના જિલ્લાની દક્ષિણે સતારા જિલ્લો આવેલો છે, પણ પુના અને આ જિલ્લા વચ્ચે ફલટણ અને બોર એવાં બે દેશી નરથાન આવેલાં છે આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી ત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી લગભગ બમણી છે. એ પહાડી મુલક છે, છતાં મધ્ય ભાગ ઘણો રસાળ છે. વાયવ્યમાં

મહાબલેશ્વર શિખર (૫,૦૦૦ ફુટ) ઉચ્ચ છે. પશ્ચિમ તરફનાં જંગલોમાં સુખડ, આળા, ફળુમ, વાસ વગેરે થાય છે એના હવા એકઠરે સારી છે, પણ પશ્ચિમ તરફ અતિશય વરસાદ પડે છે. મોન્સુન* (મોસમનો) પવન સઘ્નાદ્રિને બરાબર કાટખુણે અડકે છે, તેથી આ ભાગમાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે મુલ્ય પાક ડુંગરમાં ડાંગર, મધ્ય ભાગમાં જીવાર અને બાજરી, અને પૂર્વ ભાગમાં બાજરી છે. મહાબલેશ્વર પર બટાટા અને તમાકુ થાય છે શિવાજીનું માવલા લશ્કર આ જિલ્લાના ડુંગરો પર રહેનાર મગદાનું હતું.

જાળવા લાયક સ્થળો:--

સતારા (૧૬,૧૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર દરીઆની સપાટીથી ૨,૩૨૦ ફુટ ઉચ્ચ છે આ શહેરને સતાર કોટ, ખુરજ અને દરવાજા હતા, તે પરથી તેનું નામ સતારા પડ્યું છે અહીં શિવાજીના વશના રાજ્યકર્તા રહેતા હતા, પણ ઇ. સ. ૧૮૪૮-માં છેલ્લા રાજાને વારસ નહિ હોવાથી રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું

મહાબલેશ્વર જવલી તાલુકામાં ૫,૦૦૦ ફુટ ઉચ્ચ હવા ખાવાનું સ્થળ છે ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં મુબઈના ગવર્નર સર જોન માલ્કમે સતારાના રાજા પાસેથી બીજા ગામે આપી આ શિખર લીધું હતું એ ગવર્નરના નામ ઉપરથી ત્યાં હતું એક ગામડાનું નામ માલ્કમ પેઠ છે સંધર્ન મરાઠા રેલવેના વહાર સ્ટેશનથી તે ૪૦ માઈલ પર આવેલું છે પુનેથી પગ રસ્તે પણ ત્યાં જવાય છે, અને તે રસ્તો એવો સારો છે કે મોટોરકારમાં બેસી તે પર થઈ મહાબલેશ્વર જવાય છે

શોલાપુર જિલ્લો—સતારાની પૂર્વે શોલાપુર જિલ્લો આવેલો છે આ જિલ્લાના બાર્સી તાલુકાની આબુઆબુ નિજામનો મુલક આવેલો છે એનું ક્ષેત્રફળ સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણું છે. પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી સહેજ વધારે છે આ જિલ્લો લગભગ

* એપ્રિલથી જ નૈઋત્યનો ભેજવાળો પવન વાય છે તેને મોન્સુન (મોસમનો) પવન કહે છે

સપાટ છે આ જિલ્લામાં તાપ વિશેષ પડે છે, પણ હવા એકદરે તદુસ્ત છે એનો મુખ્ય પાક જીવાર છે, આ ઉપરાંત ધઉ, રૂ, બાજરી, અને તેડી ખીઆ પણ થાય છે મોટા ગામોમાં લોકો વણવાનો ધંધો કરે છે જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી બાપા ખોલાય છે જી આઈ પી રેલવે આ જિલ્લામાં થઈ નિબમના મુલકમાં જાય છે, અને તે રસ્તે મદ્રાસ જવાય છે

મુખ્ય શહેરો:--

શોલાપુર (૧૧,૩૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર ઢરીઆની સપાટીથી ૧,૮૦૦ ફુટ ઉચું છે શહેરના નૈર્ઋત્ય ખુણા પરનો મોટો કિન્નેરો બ્રાહ્મણી વક્ષના સ્થાપનાર હસન ગચ્છે બંધાવ્યો હતો. અહીં દેશી યુગડા સારા બને છે અને વળી શહેરમાં કાતવા અને વણવાની મિલો છે

બાર્સી (૧૮,૦૦૦) ગામ બાર્સી તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. ત્યાં કપાસ અને તેલી ખીઆનો વેપાર મુખ્ય છે.

પંઢરપુર (૨૮,૫૦૦) બીઆ નદી પર પઢરી વિઠાબાની મોટી જાત્રાનું સ્થળ છે ત્યાં તપખીર, અગરબત્તી, કકુ, અને દા-બીઆ સારા મળે છે પંઢરપુર સુધી રેલવે જાય છે

નાનાં દેશી રાજ્યો.

મહેવાસી પરગણાં:--આ પ્રદેશ પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્યમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. આ મુલક સુરત જિલ્લાથી લગભગ દોઢગણો છે મુખ્ય પાક મહુડા, મધ, લાખ, અને ધમારતી લાકડા છે. એમાં મુખ્યત્વે કરીને બીજા લોકોની વસ્તી છે આ પરગણાં નાના નાના છે

સુરગાણાનો મુલક:--મહાદ્રિની પશ્ચિમે અને ડાંગની દક્ષિણે છે આ મન્દાન ખબાન જેવડું છે પણ મુલક તદ્દન પહાડી છે. મુખ્ય પાક ડાંગર, નાગલી, અને ધમારતી લાકડું છે એ મુલક પર હિંદુ રાજા રાજ્ય કરે છે, અને તે નાથકના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે

સતારા જાગીર.

આ નીચે લખેલી જાગીરો સતારા જાગીર નામે ઓળખાય છે, કારણ કે તે બધી એક વખતે સતારાના રાજાને તાબે હતી.

મોર:—પુના જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું આ મસ્થાન પતસચીવ નામના બ્રાહ્મણ જાગીરદારનું છે એ મસ્થાન લગભગ બરચ જિલ્લા જેવડું છે, પણ મુલક ડુગરાળ છે. મુખ્ય પાક ડાંગર, તલ, અને નાગલી છે પુના જિલ્લાના કલેક્ટર આ મસ્થાનના પોલિટિકલ એજન્ટ છે

ઔઘ:—આ મસ્થાન સતારા અને શોલાપુર જિલ્લા વચ્ચે છે, અને તે ખખાતના રાજ્યથી સવાગણુ છે એના રાજા બ્રાહ્મણ છે, અને તે પત પ્રતિનિધિ કહેવાય છે આ મસ્થાનના પોલિટિકલ એજન્ટ સતારાના કલેક્ટર છે.

ફલટણ:—સતારા જિલ્લાથી ઉત્તરે આવેલું છે આ નાનું મસ્થાન ખખાતથી સહેજ મોટું છે રાજા રજપુત સરદાર છે, અને તે નિયાળકર નામે ઓળખાય છે એનો મુખ્ય પાક જુવાર, ચણા, તેલી બીઆ, અને સાગનું લાકડું છે એમા પત્થરની મૂર્તિઓ સારી કોતરવામા આવે છે. આ મસ્થાન પણ સતારાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે.

અકલકોટ સંસ્થાન:—આ મસ્થાન શોલાપુર જિલ્લાની અગ્નિ કોણમા આવેલું છે, અને ખખાતના રાજ્યથી લગભગ દોડું છે ત્યાંનો રાજા બોસલે કુટુંબનો છે એ રાજ્યની હવા ઠી અને ધણી સારી છે. એની મુખ્ય પેદાશ જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, અને ધઉ છે આ રાજ્યના પોલિટિકલ એજન્ટ શોલાપુરના કલેક્ટર છે

દક્ષિણ વિભાગ.

મધ્ય વિભાગની દક્ષિણનો ભાગ તથા સલ્વાદ્રિ અને અરબી સમુદ્ર વચ્ચેના એ જિલ્લા (રતનાગિરિ અને કોલાબા) દક્ષિણ

વિભાગ નામે ઓળખાય છે આ વિભાગમાંથી પણ પશ્ચિમમાં જવાના ઘણા ધાટો છે. બેલગામ જિલ્લામાંથી પશ્ચિમમાં જવાની રેલવેનું નામ વેસ્ટ ઇન્ડિઆ પોર્ટુગીઝ રેલવે છે, અને તે લોહા જંકશનથી શરૂ થઈ માર્મગોવાના બંદર સુધી જાય છે

કુદરતી રચના, વિસ્તાર, અને આબોહવા:--

આ વિભાગ આપણા ઉત્તર વિભાગથી લગભગ બમણો છે, આપણો ઉત્તર વિભાગ સપાટ અને નીચો પ્રદેશ છે, આ વિભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે આ વિભાગમાં મધ્ય વિભાગ જેટલા ડુંગર નથી. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો, કાળી ભૂમિ, અને ખેડાણ લાયક જમીન છે ગામોના નામ પરથીજ માલમ પડે છે કે આ વિભાગ મધ્ય વિભાગથી કંઈક જુદો છે, કારણ કે ગામોના નામ કાનડી ભાષાનાં લાગે છે એના પશ્ચિમ તરફના બે જિલ્લા પહાડી છે, અને તેમાં પથ્થરની જમીન છે પૂર્વ જિલ્લાની હવા મધ્ય વિભાગની હવાને મળતી આવે છે, પણ પશ્ચિમ જિલ્લામાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે અને હવા બેજવાળી છે

પહાડો:--આ વિભાગમાં સહ્યાદ્રિ ઉત્તર દક્ષિણ આવેલો છે, અને તે એના પૂર્વ પાશ્વર એવા બે ભાગ કરે છે.

નદીઓ:--મીમા અને કૃષ્ણા આ વિભાગમાં બે મોટી નદીઓ છે એ સિવાય નાની નદીઓ ડ્રોણ ઐન્જપુર જિલ્લામાં, ઘટપ્રમા અને મલપ્રમા બેલગામ જિલ્લામાં, અને તુંગમદ્રા ધારવાડ જિલ્લામાં છે આ બધી નદીઓ સહ્યાદ્રિની પૂર્વમાં વહે છે સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમની નદીઓ નાની છે, અને તેનો માર્ગ નાનો હોવાને લીધે તેઓ ઝડપથી વહેતા પાણીના વહેણા જેવી છે. એમાં શિસ્તવર્તી (કાનડા જિલ્લો) મુખ્ય છે, અને તે અરબી સમુદ્રમાં પડે છે એ નદીમાં ગેરસંપાનો ધોધ જોવા લાયક છે

જંગલો:--કોલામાં જિલ્લાના જંગલમાં માગ અને મીમમ થાય છે, અને એ સાગ ઘણો વખણાય છે રત્નાગિરિ જિલ્લામાં ખાણકોટની ખાડી ઉપર ધાડું જંગલ છે, અને ત્યાં સીસમ, તમન,

વાસ, અને ખેરના ઝાડ પુષ્કળ છે આ જિલ્લામાં ઝેરી સાપ ધણા છે બેલગામ જિલ્લામાં પણ સલાદ્રિ તરફ ઘાડા જંગલ છે.

વસ્તી:—આ વિભાગમાં વસ્તી ઉત્તર વિભાગથી લગભગ દોઢી છે. પૂર્વના જિલ્લામાં બ્રાહ્મણો અને થોડા લોક મરાઠી ભાષા બોલે છે, બાકીના બધા લોકો કાનડી ભાષા બોલે છે. આ વિભાગના એક જાતના લોક લિંગાયત કહેવાય છે, અને તેઓ શૈવ ધર્મ પાળે છે, તોપણ બ્રાહ્મણને પૂજ્ય ગણતા નથી રત્નાગિરિ તથા કાનડા જિલ્લા તરફ દેશી ખ્રિસ્તીની વસ્તી વધારે છે. કોલાબા જિલ્લામાં ચાહુદીની વસ્તી જોવામાં આવે છે. ચાહુદી લોકો મરાઠી ભાષા બોલે છે, અને તેમની સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ ધણે ભાગે દક્ષિણી સ્ત્રીઓના પહેરવેશને મળતો આવે છે.

સ્વેતી અને ઉદ્યોગ:—હરીઆકિનારા પૂર્વના જિલ્લાઓમાં અતિશય વરસાદને લીધે મુખ્ય પાક ડાંગર છે વળી એ ભાગ હરીઆકિનારા પર હોવાને લીધે નાળિયેર અને સોપારી પણ અહીં થાય છે એ ઉપરાંત નાગલી, વરી, કોદરા, ચણા, અને તુવેર થાય છે પૂર્વ તરફના જિલ્લામાં મુખ્ય પાક જુવાર, બાજરી, ધઉ, ચણા, કપાસ, દીવેલી, અળસી, તલ, કોમળ, અને મરચા છે. કાનડા જિલ્લામાં એલચી થાય છે કાથાના દોરડા વણવાનો, સાદડી ગુથવાનો, કાચની બગડી બનાવવાનો, દેશી કાપડ વણવાનો, અને તેલ કાઢવાનો, એ ધંધા મુખ્ય છે. રત્નાગિરિ જિલ્લાના કેટલાક લોક લસકરમાં સિપાઈની નોકરીએ જાય છે

વેપાર:—કાઠા પર આવેલા ગામડાના માછીઓ જથ્થાબંધ માછલા બહાર ગામ મોકલે છે કોલાબા જિલ્લામાં જે મીઠું પાકે છે તે દક્ષિણમાં મદ્રાસ તરફ મોકલવામાં આવે છે પશ્ચિમ ભાગમાં અલીબાગ, રત્નાગિરિ, માલવણ, બેંગુર્લા, કારવાર અંકોલ, કુમટા, અને હોનાવર ખરો છે, પણ એ બધામાં સૌથી મોટું કારવારનું બંદર છે અહીંથી ચોખા, રૂ, સાગ, નાળિયેર, કોપરેલ, મીઠું, વહે રેલાં પાટીઆ, સુખડનું કોતરેલું કામ બહાર ગામ મોકલી આપવામાં

આવે છે. પૂર્વ ભાગમાં સધર્ન મરાઠા રેલવેના એ ફાટા આવેલા છે, અને તે મારફતે અનાજ, તેડી ખીઆ, અને કપાસ બહાર ગામ જાય છે.

સ્થાનીઓ:—કામતી ખનીજો આ વિભાગમાંથી નીકળે છે. ધારવાડ જિલ્લામાંથી સોનું, રૂપું, લોખંડ, તાંબુ વગેરે કાઢી ધાતુ ડુગરોમાંથી નીકળી આવે છે જુના વખતમાં આ જિલ્લામાંથી સોનું ઘણું નીકળતું હતું, અને હાલ પણ ડુગરામાંથી અને નદીની રેતીમાંથી સોનું નીકળે છે.

જિલ્લાઓ:—આ વિભાગમાં આપણા વિભાગની માફક છ જિલ્લાઓ છે, બિજાપુર, બેલગામ, ધારવાડ, કાનડા, રત્નાગિરિ અને કોંલાબા છે એમાં સૌથી મોટામાં મોટો જિલ્લો મિઝાપુર અને નાનામાં નાનો જિલ્લો કોંલાબા છે આ વિભાગનો કમિશ્નર બેલગામમાં રહે છે.

વિજાપુર જિલ્લો:—મધ્ય વિભાગના શેલાપુર જિલ્લાની દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે અસલ એ કનાદગી જિલ્લો કહેવાતો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૮૮૫માં મુખ્ય સ્થળ કનાદગી બદલી મિઝાપુર રાખવામાં આવ્યું ત્યારથી એ મિઝાપુર જિલ્લા નામે ઓળખાય છે આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી સાડાત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી આસરે મવાગળી છે ઉત્તરનો ભાગ ઝાડ વમરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે; પણ તેમાંની ખીણો ફળદ્રુપ છે ડ્રોણ નદીની ખીણ કાળી ફળદ્રુપ જમીનનો પ્રદેશ છે એની હવા કોરી અને તડુરસ્ત છે, પણ અડી વરસાદ નિયમિત નથી. એનો મુખ્ય પાક ઉત્તરમાં જુવાર, યાજરી, ઘઉં, કપાસ, તંત્ર, અજસી, અને કોમખી છે, અને મધ્યમાં કપાસ મુખ્ય પાક છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક જુવાર છે આ જિલ્લામાંથી રવેટના પત્થર અને લોખંડની કાંકરી નીકળે છે.

મુખ્ય શહેરો:

વિજાપુર (૨૭,૬૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર ફરીઆની સપાટીથી ૧૯૫૦ ફુટ ઉંચું છે. મુસલમાની રાજ્યની એ રાજ-

ધાની હોવાને લીધે ત્યાં ધણા જોવા લાયક જીવંત મકાનો છે. તેમાં સુવત્તાન મહમદનો રોજન ધણોજ સુદર છે. રોજના ધુમટનો વ્યાસ ૧૨૪ ફુટ, અંદરના ભાગથી ઉંચાઈ ૧૭૫ ફુટ, બહારના ભાગથી ઉંચાઈ ૧૯૮ ફુટ અને જડાઈ ૧૦ ફુટ છે. પૃથ્વી ઉપરનો મોટામાં મોટો ધુમટ આ છે. વળી ત્યાં “મલિકે મેદાન” નામની ૨૮ ઇંચ વ્યાસની તોપ છે.

તાલિકોટ (૬,૭૦૦) ગામથી ૩૦ માઈલ પર દક્ષિણના મુસલમાન રાજાઓ અને વિજયનગરના હિંદુ રાજા વચ્ચે છે. સ ૧૫૬૫ માં મોટી લડાઈ થઈ હતી તેમાં વિજયનગરનો રાજા હાર્યો હતો, અને તેનું રાજ્ય નાશ પામ્યું હતું.

બેલગામ જિલ્લો:--બિજ્જપુર જિલ્લાની પશ્ચિમે આ જિલ્લો આવેલો છે, અને એની ત્રણે બાજુ નાના દેશી રાજ્યો આવેલા છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી ટોઠી છે. આ જિલ્લાનો પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગ ધણોજ ઉંચો છે. એમાં પશ્ચિમ તરફની હવા સાગી છે, અને પૂર્વ તરફ તાપ પડે છે, પણ હવા રોગિષ્ઠ નથી. એનો મુખ્ય પાક જીરાર, કપાસ, ઘઉં, અને શેરડી છે એ સિવાય તમાકુ, શણ, અને તેલી બીજા પણ થાય છે.

બેલગામ (૪૨,૬૦૦) જિલ્લાનું અને વિભાગનું મુખ્ય શહેર છે. એમાં લસ્કરની હાવણી પણ છે એનું નામ “વેલુગ્રામ” છે. કારણ કે અહીં વાસ પુષ્કળ થાય છે (વેલુ=વાસ)

ગોકાક (૭,૩૦૦) ગામમાં રમકડા સારા બને છે. અહીં હલકા કાગળ પણ બને છે. ઘટપ્રભાનો ધોધ જોવા લાયક છે.

અથળી (૧૩,૮૦૦) ગામમાંથી ધાત્તળા અને સુરોખાર બહાર ગામ મોકલવામાં આવે છે કિનારા પરથી ડાગર, નાળિયેર, અને સુકા માછલા અદી આવે છે.

ધારવાડ જિલ્લો:--આ જિલ્લો બિજ્જપુર જિલ્લાની છેક દક્ષિણે અને મદ્રાસ પ્રદેશની સરહદની લગભગ છે. આ જિલ્લો સુરત

જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લા-થી લગભગ અમણી છે એની પશ્ચિમ તરફની જમીન ઉંચી અને પહાડી છે, અને પૂર્વ તરફની જમીન સપાટ છે. આ ભાગમા વરસાદ નિયમિત નથી. એના મધ્ય ભાગની હવા ઘણીજ સારી છે અહીં મુખ્ય પાક જીવાર, બાજરી, ઘઉં, કપાસ, તેલી બીઆ, શેરડી, ડાંગર, અને મરચા છે. આ ભાગમાથી કીમતી ખનીજો જેવા કે સોનુ, રૂપુ, તાપુ વગેરે નીકળે છે. કેટલાક ચિહ્નો પરથી એવું માલમ પડે છે કે આ જિલ્લામા આગળ લોહુ ગાળવામાં આવતું હતું.

મુખ્ય શહેરો:--

ધારવાઢ (૩૦,૩૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. એ શહેરનો કિલ્લો ઇ સ. ૧૪૦૩ મા ધાર રાવ નામના અમલદારે બંધાવેલો કહેવાય છે.

હુબલી (૬૧,૪૦૦) શહેર આ જિલ્લામા વેપારનું મુખ્ય સ્થળ છે સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ, તાપ્પાના વાસણ, અનાજ, અને મીઠું વેપારની મુખ્ય ચીજો છે

કાનઢા જિલ્લો:-- ઇ. સ ૧૮૬૧ મા મદ્રાસ સરકારે આ જિલ્લો મુખર્ષી સરકારને હવાલે કર્યો હતો. આ જિલ્લો ધારવાઢની પશ્ચિમે છે, અને મ્હૈસુરની સરહદને અડકે છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી અઢીગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી પોણી છે. આ જિલ્લામા સહ્યાદ્રિ ઉત્તર દક્ષિણ મધ્યમા આવેલો છે. દરીઆકિનારો કેટલીક જગાએ રેતીવાળો અને કેટલીક જગા પર ખડકનો છે, અને તે નિચાળનો પ્રદેશ છે દરીઆકિનારા પર પુષ્કળ વરસાદ પડે છે, પણ જેમ જેમ પૂર્વમા જઈએ છીએ તેમ તેમ વરસાદ ઓછો થતો જાય છે દરીઆકિનારાની હવા બેજવાળી છે, પરંતુ તદુરસ્ત છે આ જિલ્લાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે, પણ એ ઉપરાંત એલચી, નાળિયેર, સોપારી, શેરડી, કેસંબ,

અને મરી ત્યા થાય છે પૂર્વના ઉચ્ચ પ્રદેશની આગાયાન પેદાશ પીપર, એલચી, આદુ, કેળા, નારંગી, લીંચુ વગેરે છે એ બાળુએ ફણસ, આંખા, અને પાન પણ પુષ્કળ થાય છે.

મુખ્ય શહેરો:--

કારવાર (૧૮,૧૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને બંદર છે. એ બંદરમાં ચોમાસામાં વહાણો રહી શકે છે ઇ સ. ૧૬૭૪ માં શિવાજીએ એ શહેર બાળી નાખ્યું હતું

હાંનાવર (૭,૩૦૦) બંદરેથી ગેરસપ્પાનો ધોધ નેવા જવાય છે

ગોકર્ણ (૮,૫૦૦) જાત્રાનું ધામ છે શિવનું દહેરૂ દ્રાવિડ પદ્ધતિ પર બાંધેલું છે. શિવે રાવણને જે બાણ આપ્યું હતું, તે આ દહેરામાં છે એમ કહેવાય છે

રત્નાગિરિ જિલ્લો:--આ જિલ્લો કાનડાથી ઉત્તરે દરીઆ-કિનારા પર આવેલો છે એની અને કાનડા જિલ્લાની વચ્ચે ફિરગીનો મુલક (જોવા) આવેલો છે આ જિલ્લો અમદાવાદ જિલ્લાથી સહેજ મોટો છે, પણ વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી ટોટી છે. સામાન્ય રીતે જોતા તે ખડકવાળો અને ખડખડો છે, કારણ કે એમાં ડુંગરો ઘણા છે સહ્યાદ્રિ આ જિલ્લામાં કિનારાને સમાન્તરે (૩૦ થી ૪૫ માઇલને અંતરે) આવેલો છે, એટલે આ જિલ્લો સાંકડો પટ્ટી જેવો છે એકદરે એની હવા સારી છે, પણ વરસાદ બહુ પડે છે. આ જિલ્લાના *દ્વાપોલી, સેહ, સંગમેશ્વર, અને રાજાપુર ગામમાં ઉના પાણીના ઝરા છે અહીંનો મુખ્ય પાક ડાંગર, નામલી, કોદરા, સોપારી, અને નાળિયેર છે. સહ્યાદિની બીજી બાજુ પરથી આવેલું અનાજ, કપાસ વગેરે આ જિલ્લાના બંદરેથી બહાર ગામ મોકલવામાં આવે છે

* આપણા વિભાગમાં કયા કયા ઉના પાણીના ઝરા છે તે શિક્ષકે કહેવું.

મુખ્ય શહેરો:—

રત્નાગિરિ (૧૫,૮૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ દરીઆ પર આવેલું છે.

માલવણ (૨૨,૦૦૦) અંદર છે. આ અંદરમાંના એક ટાપુ પર સિંહદુર્ગ નામે મોટો કિલ્લો હતો, અને તે ચાચીઆઓનું આશ્રમસ્થાન હતું

વેંગુર્લા (૧૭,૩૦૦) અંદરેથી બેલગામ જિલ્લાનો બધો માલ ચડે છે. અહીં કાળુ પુષ્કળ થાય છે.

કોલાવા જિલ્લો:—રત્નાગિરિની ઉત્તરે દરીઆ પર આ જિલ્લો આવેલો છે એનું ક્ષેત્રફળ ભરૂચ જિલ્લાથી ઘોડું છે, પણ વરતી ભરૂચ જિલ્લાથી બમણી છે. આ જિલ્લો આપણા થાણા જિલ્લાને ધણી રીતે મળતો આવે છે. બને જિલ્લા દરીઆ પર છે, બનેની પૂર્વે સભાદ્રિ છે, બને જિલ્લામાં વરસાદ વધારે પડે છે, બને જિલ્લા પહાડી છે, બને જિલ્લાના કિનારા પર ખાડીઓ પુષ્કળ છે, અને બને જિલ્લાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે કિનારાથી ઘાટ તરફ જઈએ છીએ તેમ વરસાદ વધારે પડે છે એનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે તે ઉપરાંત કોદરા અને થોડું કઠોળ થાય છે. ખીજી પેદાશ કાચાનાં દોરડાં, મીઠું, અને માછલા છે.

મુખ્ય શહેરો:—

અલીબાગ (૩,૫૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ અને અંદર છે. અલી નામના મુસલમાને ત્યાં ઘણા કુવા બંધાવી આપ્યા હતા, તે પરથી એનું નામ અલીબાગ પડ્યું છે

ઝરણ (૮,૭૦૦) મુખ્યની કર્નાક ખરેખરી ૬ માઈલ પર આવેલું છે ત્યાં દાર ગાળવાની ધણી ભટ્ટી છે.

મહાડ (૭,૨૦૦) ની વાયવ્યમાં બે માઈલ પર ઐક લોકોની બેવા લાયક ગુફાઓ છે

મેથેરાન સભાદ્રિનું શિખર આપણા પાવાગઢ જેટલું ઉંચું છે. ગરમીના દિવસમાં ત્યાં લોકો જઈને રહે છે. મુખ્યથી ૫૦

માર્ધવને છેટે નેરળનું સ્ટેશન છે, ત્યાંથી એ શિખર પર રેલવે મારફતે હાલ જવાય છે

ચેંડલ (૧૭,૦૦૦) ના જુના નામે ચપાવતી અને રેવતી ક્ષેત્ર છે આ જગાના પાન ગુજરાતમાં આવે છે, અને તે ચેવલી પાન કહેવાય છે. અહીં વળી રેશમી કાપડ બને છે.

દેશી રાજ્યો.

કોલ્હાપુર.

દક્ષિણ વિભાગમાં કોલ્હાપુર મોટું દેશી રાજ્ય છે, અને તે બેલગામ અને રત્નાગિરિ જિલ્લાની વચ્ચે આવેલું છે એ ભરૂચ જિલ્લાથી બેવડું છે, અને એની વસ્તી ભરૂચ જિલ્લાની વસ્તીથી આસરે ત્રણગણી છે પશ્ચિમમાં સહ્યાદ્રિના ડુંગરો પર ધાડા જંગલો છે, અને તેમાં સાગ થાય છે જેમજેમ પૂર્વમાં જઈએ તેમ તેમ વધારે ફળદ્રુપ મુલક આવે છે એ રાજ્યમાં મુખ્ય પાક ડાંગર, જીવાર, શેરડી, તમાકુ, રૂ, મરચાં, અને તેલી બીજાં છે. સુતર અને ઊનનું જાડું વણાટકામ, અને માટીના વાસણ અહીં બને છે

શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને નાની શાખાનું રાજ્ય કોલ્હાપુરમાં હતું, જે હજી ચાલે છે. એની રાજધાની કોલ્હાપુર (૪૮,૧૦૦) છે રાજ્યને સલાહ આપવાને ત્યાં એક પોલિટિકલ એજન્ટ રહ્યો છે

દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.

નીચે લખેલી જાગીરો દક્ષિણ મરાઠા જાગીર નામે ઓળખાય છે, અને તે કોલ્હાપુરના પોલિટિકલ એજન્ટના તાબામાં છે

સાંગલી, મીરજ વડી શાખા અને નાની શાખા, અને કુરુંદવાડ વડી શાખા અને નાની શાખા, આ પાંચ જાગીર કોલ્હાપુરની ઇશાનમાં અને જમણિંડી જાગીર બેલગામની પૂર્વે છે.

આ છ જાગીર પટવર્ધન નામના બ્રાહ્મણના વંશમાં છે એ છની મુખ્ય પેદાશ જીવાર, ધઉ, ચણા, અને ડાંગર છે. સાંગલી

ખંભાતથી ત્રણમાર્ગે, જમખિંડી ખંભાતથી દોઢું, મીરજની દરેક જાખા લગભગ ખંભાતના રાજ્ય જેવડીજ, અને બાકીની બે જગીરો નાની છે. મીરજમાં સારંગી, તથુરા વગેરે વાજિત્રો સારા બને છે. સાગલી મસ્થાનના ગામો ઘણા વીખરાયલા છે એક ગામ મંગળવેડા શેલાપુરની દક્ષિણે અને બીજી શીરહટ્ટી ધારવાડમાં છે.

મુઘોઝની જગીર બેલગામની પૂર્વે ખંખાતના રાજ્ય જેવડી છે આ મુલક ખુદ્દો છે અને એમાં કોઈ મોટો પહાડ નથી. એની મુખ્ય પેદાશ જુવાર, ધઉ, ચણા, અને રૂ છે. આ જગીર ભોંસલે વચના ધોરપડેના કુળમાં છે.

રામદુર્ગ નામની નાની જગીર બેલગામની પૂર્વે આવેલી છે તેના જગીરદાર બાવે વચનો બ્રાહ્મણ છે

વીજાં નાનાં રાજ્યો.

જત અને હફઝાપુર:—આ બે જગીર બેલગામની ઉત્તરે છે જતનું ક્ષેત્રફળ ૮૮૪ ચો. મા. અને હફઝાપુરનું ક્ષેત્રફળ ફક્ત ૯૪ ચો. માઈલ છે એનો મુખ્ય પાક બાજરી, જુવાર, રૂ, ધઉ, ચણા, અને કોમળ છે. આ જગીરોના સરદાર મરાઠા જતના છે. હફઝાપુર જત જગીરનો એક ભાગ છે, અને છેલ્લા જગીરદારની વિધવાના મરણ પછી જત જગીરમાં જોડી દેવામાં આવશે આ સંસ્થાનમાં સુરોખાર અને લોહુ જડે છે. આ મસ્થાન બિજાપુરના કલેક્ટરના હાથ નીચે છે.

સાવનુર:—આ નાનું મુસલમાની રાજ્ય ધારવાડ જિલ્લામાં આવ્યું છે, અને એના પોલિટિકલ એજન્ટ ધારવાડના કલેક્ટર છે એનું ક્ષેત્રફળ ૭૦ ચો. મા. છે મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, જુવાર, અને ધઉ છે.

સાવંતવાડી સંસ્થાન:—રતનાગિરિ જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું આ ડુંગરી મસ્થાન ખંખાતના રાજ્યથી લગભગ ત્રણમાર્ગે છે એની મુખ્ય પેદાશ નાજિએર, સોપારી, કેરી, કેળાં, લીંબુ, અને કાજુ છે

ફથુસ, આંબા, અને કોકમનાં ઝાડ પણ અહીં પુષ્કળ છે. ખેતીની પેદાશ ડાંગર, તલ, અને બાવટો છે જંગલમાં સીસમ, ખેર, અને સાગનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. અહીં રગીત લાકડાનું કામ (લાખથી રંજેલા) ઘણું જ ઉત્તમ થાય છે. આ રાજ્ય બોસલે કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે ત્યાં એક પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રહે છે. એની રાજધાની સાવતવાડીને (૯,૮૦૦) કેટલાક વાડી પણ કહે છે. ઇ સ ૧૬૭૦ માં કોડ સાવને આ સુદર શહેર વસાવ્યું હતું.

જંજીરા સંસ્થાન:--કોલાબા જિલ્લાની પશ્ચિમે દરીઆ પર આવેલું આ મસ્થાન ખભાતના રાજ્યથી સહેજ નાનું છે. એની મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, નાગલી, વરી, તલ, કોદરા, નાળિયેર, અને સોપારી છે. જજીરા ટાપુમાં સીધીની વસ્તી છે. કાઠિઆ-વાડનું જનજીરાબાદ આ રાજ્યના સીધી વશનું છે

આ રાજ્ય કોલાબાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે. એની રાજધાની જજીરા રાજપુરી ખાડીના મો પર બેઠ છે અને અરબી શબ્દ “ જંજીરા ” (ટાપુ) પરથી એનું નામ પડ્યું છે.

ફિરંગી સ્વતંત્ર સંસ્થાન.

રતનાગિરિ અને કાનડા જિલ્લાની વચ્ચે ફિરંગીનું મસ્થાન ગોવા આવેલું છે, અને તે સ્વતંત્ર છે. આ મસ્થાન અમદાવાદ જિલ્લાથી ચોથે ભાગે છે, પણ વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાની વસ્તીથી અડધી છે એની મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, નાળિયેર, અને મીઠું છે.

ગોવા (પાંજિમ) ફિરંગીના મસ્થાનોની રાજધાની છે, અને ફિરંગી ગવર્નર જનરલ અહીં રહે છે. જીનું ગોવા પાંચ છ માઈલ અંદર છે માર્ગેગોના અંદર છે

હિંદનું સામ્રાજ્ય.

આપણા ઇલાકાનું નામ મુબઈ ઇલાકો છે, અને તેમાં ખાલસા મુલક, તથા દેશી રાજ્યો કે દેશી રાજ્યોના સમૂહ પર

દેખરેખ રાખવાને માટે સૌથી મોટા સરકારી અમલદાર ગવર્નર છે આપણા ઇલાકાના જેવા આપણી આસપાસ ખીજા ઇલાકા અને પ્રાંતો છે, અને તેમાં પણ રાજ્ય કરવાની સરકારે તેવીજ ગોઠવણ કરેલી છે. આ ઇલાકા કે પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો મળીને આપણું હિંદુસ્તાનનું સામ્રાજ્ય થાય છે, અને તે બધાના ઉપરી તરીકે સરકારે ગવર્નર જનરલ નીમ્યા છે એ રાજના પ્રતિનિધિ છે તેથી વાઇસરાય પણ કહેવાય છે તે નાના મોટા ઇલાકા કે પ્રાંતોના ગવર્નર જેવા બધા ઉપરીઓના ઉપરી છે આપણા ગવર્નરના ઉપરી પણ તે છે તેમના તાબામાં ઇલાકા, પ્રાંતો, મોટા દેશી રાજ્યો અને મોટી મોટી એજન્સિઓ છે

હિંદુસ્તાન એ એક ઘણો જોવા લાયક વિશાળ દેશ છે ચાર હજાર વર્ષ પર આ દેશ સુધારાની ટોચ પર હતો અને તે વખતે વિદ્યામાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં, વેપારમાં, ઉદ્યોગમાં અને કારીગરીમાં દુની-આના સુધરેલા દેશોમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો આજ પણ એ દેશ એના જુના સાહિત્ય, જુના બાધકામ, જુના રીતરિવાજો અને કારીગરીને માટે પ્રખ્યાત છે દુનીઆની દરેક જાતની હવા, વનસ્પતિ, પ્રાણી વગેરેની કુદરને તેમાં સગવડ કરેલી છે

આર્ય લોકો જ્યારે પહેલવહેલા હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયા તે વખતે પહેલી નદી જે તેમના માર્ગમાં આવી તે સિંધુ હતી સ્વયંદ્=સહેલુ પરથી એ નદીનું નામ એ લોકોએ સિંધુ પાડ્યું હતું એ નદીના નામ પરથી આજુબાજુનો મુલક સિંધુ અને તેમાં રહેતારા સિન્ધવ કહેવાવા લાયા ધરાન દેશના જુના રહેવાસીઓ સ ને બદલે હ મૂડ્રા અવસ્થા બાબામાં આ દેગને હેન્દુ કહેવા લાગ્યા, અને ખીમ દેશના લોકોએ હ બદલી દેશને ઈંદીકોસ અને લો-ને ઈંડો ર કહેવા શરૂ મુસલ-માન લોકોએ અહીં આવી સ્તાન પ્રત્યય ઉમેરી દેશનું નામ હિંદુસ્તાન પાડ્યું સાધારણ વાતચીતમાં નર્મદાની ઉત્તરનો મુલક-જ હિંદુ તાન નામે ઓળખાય છે, પણ પ્રસ્તાવના આખા દેશને માટે હિંદુસ્તાન કે ઈંદિયા સખ વપરાય છે

મીમા:—વત્તે ઉચ્ચ હિમાલય પર્વત કાગકેતમ પવત અને હિંદુકશ હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરે છે, અને એ

પર્વતોને લીધે કોઈ પણ પરદેશી પ્રજા ઉત્તરની સરહદ ઉપરથી હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરવાને શક્તિમાન થઈ નથી. પશ્ચિમે અફઘાનીસ્તાન, ઈરાનના પહાડી પ્રદેશો, અને અરબી સમુદ્ર આવેલા છે. દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર, અને પૂર્વે ચીન, હિંદી ચીન, અને બંગાળનો અખાત છે.

અલ્પદેશ અને બલુચિસ્તાન હિંદુસ્તાનની કુદરતી સરહદ બહાર આવેલા છે, પણ હાલ એ હિંદુસ્તાનના રાજ્યના ભાગ ગણાય છે.

ક્ષેત્રફલ અને કુદરતી રચના:—

હિંદુસ્તાનના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૮,૦૦,૦૦૦ ચો મા એટલે મુખર્ષી ઇલાકાના ક્ષેત્રફળ કરતા લગભગ દશગુણ, ઇસ્લાહ અને વેલ્સ કરતા ૩૫ગુણ, રશિયા બાદ કરતા લગભગ આખા યુરોપખંડ જેવડું, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના છટ્ટા ભાગ છે. એમાંનો લગભગ ૧૦,૦૦,૦૦૦ ચો મા કરતા વધારે પ્રદેશ અમેજી ખાલસા મુલક છે, અને બાકીના ભાગમાથી ઘણો દેશી રાજ્યોને તાબે અને સહેજ ભાગ સ્વતંત્ર રાજ્યો (ફ્રેચ અને ફિરંગી વગેરે) ના હાથ તળે છે. હિંદુસ્તાનનો આકાર ત્રિકાળ જેવા છે, અને તે ત્રિમાળનો પાયો હિમાલય પર્વત છે. એ દેશ ૮° અખાશ ઉત્તરથી શરૂ થઈ છેક ૩૭° અક્ષાંશ ઉત્તર સુધી ફેલાયેલો છે. કાશ્મીરની છ ઉત્તરથી દમિણમાં કન્યાકુમારિકા ભૂશિર સુધી તેની લંબાઈ ૨,૦૦૦ માઈલ અને પૂર્વ છેડાથી બલુચિસ્તાનના પશ્ચિમ છેડા સુધીનું અંતર ૨,૫૦૦ માઈલ છે.

હિંદુસ્તાનની ઉત્તરના પ્રદેગ હિમાલય પર્વતને લીધે પહાડી છે, અને તે છેક આસામની ઉત્તરથી શરૂ થઈ કાશ્મીર સુધી આવેલો છે એ પ્રદેશની ખીણો એવી તો માટી છે કે યુરોપખંડનો મોટો પર્વત આ દેસ તેનો પગ તેમા સમાસ થઈ શકે. હિંદુસ્તાન તરફ એ પર્વતનો ઢાળ ઉઠ્ઠો છે, અને એની દક્ષિણે મોટું વિશાળ સપાટ મેદાન છે એ નિરાળ મેદાન સિવાય નદીથી ગંગા નદી સુધી આવેલું છે, તેથી તેને સિવાયના પ્રદેશ પણ કહેવામાં આવે છે. દમિણ તરફ એ મેદાન

x યુરોપનું ક્ષેત્રફળ ચો માઈલ ૩૭,૫૦,૦૦૦, રશિયાનું ક્ષેત્રફળ ૨૦,૬૫,૬૪૬, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું ૧,૧૪,૦૦,૦૦૦, ઇસ્લાહ અને વેલ્સનું ક્ષેત્રફળ ૫૮,૩૦૬, હિંદુસ્તાનના ખાલસા મુલકનું ક્ષેત્રફળ ૧૦,૮૭,૨૦૪, અને દેશી રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ ૬,૭૬,૩૬૩ ચો મા છે.

પાકું ઉચ્ચ થઈ જાય છે, અને પછી પહાડી પ્રદેશ એવામાં આવે છે એ પહાડી પ્રદેશ વિશ્વ તથા સાતપુડા પર્વતનો પ્રદેશ છે એ પહાડી પ્રદેશની દક્ષિણે મોટા વિશાળ ઉચ્ચ પ્રદેશ આવે છે, અને તેની પશ્ચિમ અને પૂર્વની સરહદ પર પશ્ચિમચાટ અને પૂર્વચાટ એવા બે પહાડોની હાર આવેલી છે સિંધુ ગંગાના પ્રદેશમાં રજપુતાનાની વાચન્યમાં એક રણ આવેલું છે દરીઆકિનારાનો પ્રદેશ કુદરતી રીતે નિચાણ પ્રદેશ છે

પર્વતો:--

હિમાલય પર્વત:—(હિમ+આલય=હિમનું સ્થાન) આ ૧,૫૦૦ માઈલ લાંબો પર્વત કાશ્મીરમાં સિંધુ નદીથી પૂર્વમાં આસામની બ્રહ્મપુત્રા નદી સુધી ફેલાયેલો છે અર્થાત્ મુખ્ય અને કલકત્તા વચ્ચેના અંતર (૧,૨૨૧ માઈલ) કરતા પણ તેની લંબાઈ વધારે છે તેની ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૧૮૦ થી ૨૨૦ માઈલ સુધીની છે. એની સરાસરી ઉચાઈ ૨૦,૦૦૦ ફુટ છે. દુનિયામાં ઉચામાં ઉચો પર્વત હિમાલય છે એનું સૌથી ઉચું શિખર ગૌરીશંકર અથવા ઈવેરેસ્ટ ૨૯,૦૦૨ ફુટ ઉંચું છે, અને તે યુરોપના સૌથી ઉચા શિખર બ્લેકચી બમલ છે બીજા એ શિખર ઘગ્ગલગિરિ ૨૬,૮૨૬ ફુટ અને કાંચનગંગા ૨૮,૧૫૬ ફુટ ઉચા છે હિમાલય એક પર્વતની હાર નથી, પણ સમાન્તર રહેલા બે પર્વતની હાર છે આ પર્વતની ત્રણ માઈલથી ઉપરાંત ઉચાઈએ આવેલા ભાગ પર નિરતર બરફ પડ્યો રહે છે, તેથી એનું નામ હિમાલય પડ્યું છે આખી પૃથ્વીની વનસ્પતિના નમુના તેમાં છે, અને દુનિયામાં એ એક મોટા જળક્ષેપક પ્રદેશ છે ઘણી ઉચાઈએ દેવદાર, ઓક વગેરે ઉત્તરમાં થતી વનસ્પતિની, તેમજ નીચે તાડ, વડ વગેરે તાપના મુલકમાં થતી વનસ્પતિની અને જાનો ઉગે છે એના ઘણાક ભાગ પર ધાડા જગત્ત છે, તેને તેરાઈ (નળેટીની નજીકના) કહે છે. તેરાઈનાં હવાપાણી બહુ નમળા છે, તેમ ત્યાં ફાડી ખાનારાં જગલી પશુઓ, પણ બહુ રહે છે. કાશ્મીર, નેપાળ, જુતાન, સિક્કીમ વગેરે

પ્રદેશો તેની ઉપર મધ્ય ઉંચાઈએ આવેલા છે કૈલાસ શિખર હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થાન છે, અને તેની પાસે માન અને રાવણદ્વ. વગેરે સરોવર છે તેની થોડે દૂરથીજ સિંધુ, સતલજ, જમના ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા વગેરે મોટી નદીઓ નીકળતી જણાય છે સિંધુ પશ્ચિમ તરફ, સતલજ નૈર્ઋત્યમાં, જમના જમ્બોત્રીથી દક્ષિણમાં, ગંગા ગંગોત્રીથી દક્ષિણમાં, અને બ્રહ્મપુત્રા પૂર્વ તરફ વહે છે એને દક્ષિણ દાબે ખીજ હજારો નદીઓ નીકળી મોટી નદીઓને મળે છે

શિવાલિક પર્વત ગંગા અને બિઆસ નદીની વચ્ચે આવેલો નીચો પર્વત છે. એ પર્વતમાંથી મોટા જનાવરોનાં હાડકાં મળે છે.

હિમાલયમાંથી નીકળતા કારાકોરમ અને હિંદુકુશના ધાંટા પામીર નામના નિખેટની પત્થિમે આવેલા ઉચ્ચ પ્રદેશની અગ્નિ અને નૈર્ઋત્ય ખુણા તરફ કાશ્મીરની સરહદ પર આવેલા છે અને પર્વતમા ૨૦,૦૦૦ ફુટ કરતા વધારે ઉંચા શિખરો આવેલા છે. હાપસંગ શિખર ૨૮,૦૦૦ ફુટ છે. કારાકોરમમાં થઈને ઉત્તર તરફ જવાનો જે ધાટ છે તેની ઉંચાઈ ૧૮,૦૦૦ ફુટ છે.

સુલેમાન પર્વત હિંદુસ્તાનને અફઘાનિસ્તાનથી જુદો પાડે છે. તેમાં સૌથી ઉંચું શિખર તજ્જે સુલેમાન ૧૧,૦૦૦ ફુટ ઉંચું છે. હાલ પર્વત અફઘનિસ્તાનને સિંધથી જુદો પાડે છે.

વિંધ્ય પર્વત મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં નર્મદાના પ્રદેશની સરહદ પડેલો છે, અને તે ખબતના અખાતથી પૂર્વમાં ૬૦૦ માઈલ લાંબો ગએલો છે તેની ઉંચાઈ ૨,૫૦૦ ફુટ છે

અરવલ્લી ટુંગરની હાર રજપુતાનામાં આવેલી છે. એની સરાસરી ઉંચાઈ ૩,૬૦૦ ફુટ છે એના આનું નામના ઉંચા શિખર પર (૫,૬૫૦ ફુટ) ઘણા જોવા લાયક દેરા છે, અને તે ગરમીની ઝડપમાં લવા ખાવાનું સ્થળ છે

સાતપુડા પર્વત નર્મદા અને તાપ્તીની વચ્ચે વિંધ્યને સમાંતર છે એની સરાસરી ઉંચાઈ ૨,૦૦૦ ફુટ છે, અને પંચમડી નામનું એનું ઉંચું શિખર ૪,૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે.

પશ્ચિમઘાટ દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલો છે. દરીઆકિનારા અને પશ્ચિમઘાટ વચ્ચેના નિચાણના પ્રદેશનો પટો (કોકણ) ૩૦ થી ૪૦ માઈલ પહોળો છે. પશ્ચિમ-ઘાટની સરાસરી ઉંચાઈ ૩,૦૦૦ ફુટ છે, અને તેમાં સૌથી ઉંચુ શિખર મહાબલેશ્વર (૪,૮૦૦) છે મુળધના ગવર્નર ગરમીની ઋતુમાં ત્યાં જઈને રહે છે પૂર્વઘાટ અને તે બાબુના દરીઆકિનારા વચ્ચે અંતર ત્રીસચાળીસ માઈલ કરતા વધારે છે

પૂર્વઘાટ દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની સરહદ પર પશ્ચિમઘાટ કરતાં નીચો આવેલો છે. તે પશ્ચિમઘાટની માફક સળંગ નથી તેથી અને દક્ષિણના આખા ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પ્રવે તરફ હોવાથી મોટી નદીઓ (ગોદાવરી, કૃષ્ણા) પૂર્વ તરફ વહે છે.

નીલગિરિ મૈસુરના ઉચ્ચ પ્રદેશની દક્ષિણે આવેલો છે, અને પૂર્વઘાટ અને પશ્ચિમઘાટને સાધે છે. એમાં કોદાબેટા નામનું શિખર ધણું ઉંચુ (૮,૭૬૦ ફુટ) છે ઉત્તાકામડ નામનું નીલગિરિ-માં હવા ખાવાનું સ્થાન છે. નીલગિરિની દક્ષિણે પાલઘાટ નામનો ખાડો અથવા સપાટ મેદાન છે, અને તેની દક્ષિણે અનમલાદ, કારહેમમ, અને પાલની નામના ડુંગરો છે, તે છેક કન્યાકુમારિકા બૃશિર સુધી પહોંચેલા છે

હિમાલયને પૂવ છેડે પતકાર્ક પર્વત અલ્લદેશની પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલો છે, અને તે ઉપલા અલ્લદેશને આસામથી જુદો પાડે છે આસામના નાગા, છાસ્યા, અને ગારો ડુંગરો પતકાર્ક પર્વતના ફાટાઓ છે અલ્લદેશના દક્ષિણ ભાગમાં પર્વતોની હાર ધણી છે, અને તે એક બીજાને સમાન્તર આવેલી છે, તેથી નદીઓના પ્રદેશ જુદા પડેલા છે

મેદાનો:-

હિમાલય અને દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ એ બેની વચ્ચે ખાસી ડુંગરથી તે સુલેમાન પર્વત સુધી મોટું દ્રગદ્રુપ મેદાન આવેલું છે ફનીઆના સારામાં સારા મેદાનો પૈકીનું આ એક છે. આ મેદાનમાં સિંધુ, ગંગા, અને અલ્લપુત્રા એ ત્રણ મોટી નદીઓ વહે છે, અને

તે આખો પ્રદેશ લોકો અને વનસ્પતિથી ભરપુર છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપર સાકડા અને નાના સપાટ પ્રદેશ આવેલા છે, અને તેમાં પૂર્વ કિનારા કરતા પશ્ચિમ કિનારાનો પ્રદેશ વધારે સાકડો છે.

ઉચ્ચ પ્રદેશો:--

હિંદુસ્તાનમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાન એ એક ત્રિકોણાકૃતિવાળો ઉચ્ચ પ્રદેશ ૨,૦૦૦ થી ૩,૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે. તેનો ઢોળાવ ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ ઉતરીને છેક કિનારા સુધી જાય છે. પશ્ચિમ તરફનો ઢોળાવ એકદમ ઊંચો ઉતરે છે, તેથી ઉચ્ચ પ્રદેશ અને દરીઆની સપાટી પરનો નીચો પ્રદેશ એકદમ જુદા પડે છે.

ગંગાસિંધુ નદીના મેદાનની દક્ષિણે એક ઉચ્ચ પ્રદેશની પટ્ટી છેક બંગાળાથી હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા સુધી આવેલી છે તેના પૂર્વ ભાગમાં છોટાનાગપુર અને ચોરીસાના ડુંગરા આવેલા છે એ ભાગની દક્ષિણ સરહદ પર મહા નદી અને તેને મળનારી બીજી નદીઓ છે તેના મધ્ય ભાગમાં મધ્ય હિંદુસ્તાન અને મધ્ય પ્રાંતોનો થોડો ભાગ આવેલો છે, અને તે દક્ષિણમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ઉચ્ચ પ્રદેશ સાથે જોડાયેલો છે અગ્વલ્લી અને વિંધ્ય વચ્ચે આવેલો મધ્ય હિંદુસ્તાન અને રજપુતસ્તાનનો કેટલોક ભાગ માલવાના ઉચ્ચ પ્રદેશ નામે ઓળખાય છે.

હિંદુસ્તાનમાંથી જવાઆવવાના માર્ગો:--

જમીનમાંથી આવવાના રસ્તા ઘણાજ થોડા છે, કારણ કે તેની આખી જમીનની સરહદ પર પહાડો આવેલા છે એ પહાડો ઘણા ઉંચા હોવાને લીધે તથા તે પર બરફ પડી રહેવાને લીધે તે ઓળંગતાં મુસાફરોને ઘણી અડચણ પડે છે જે કઈ રસ્તાઓ છે, તે પણ પહાડ ઉતર ઘણી ઉંચાઈએ આવેલા છે પશ્ચિમની સરહદ ઉપર ચોલન ઘાટ અને ચાઈનર ઘાટ નામના બે માર્ગ છે. ખાઈબર ઘાટ પેશાવરની પશ્ચિમે અફઘાનિસ્તાનના રસ્તા પર આવેલો છે. નીચા બોલન ઘાટમાં થઈને બલુચિસ્તાનમાં જવાય છે,

અને તે રસ્તે થઈને કંદહાર આગળ થઈ અફઘાનિસ્તાનમાં પહોંચી જવાય છે. ઉત્તર તરફના ધાટો ૧૪,૦૦૦ ફુટથી વધારે ઉંચા છે; તેમાં કારાકોરમ ઘાટ અને જૈલાપલા ધાટ મુખ્ય છે કારાકોરમ ધાટને રસ્તે કાશ્મીરમાંથી ચિનાઈ તુર્કસ્તાનમાં અને જૈલાપલા ધાટને રસ્તે સિકીમમાંથી તિબેટમાં જવાય છે.

રણ:—અરવલ્લીના ડુંગરના પશ્ચિમ ભાગમાં રણ આવેલું છે, અને સિંધનો થોડો ભાગ પણ એ રણમાં આવેલો છે.

નદીઓ:—

એશિયા ખંડના બીજા કોઈ દેશ કરતાં હિંદુસ્તાનમાં વધારે નદીઓ વહે છે. સિંધુગંગાના પ્રદેશમાં ઘણી અને મોટી નદીઓ આવેલી છે. એ પ્રદેશમાં જમનાની પશ્ચિમમાં જળક્ષેપક (Water Parting or Water-shed) પ્રદેશ છે, તેથી પૂર્વની નદીઓનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે, ને પશ્ચિમનો ઢાળ દક્ષિણ તરફનો હોવાને લીધે તે તરફની નદીઓ દક્ષિણ તરફ વહે છે દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફનો હોવાને લીધે નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે સહ્યાદ્રિ અને હરીઆકિનારા વચ્ચેનો પ્રદેશ ઘણો સાંકડો છે, જેથી જે કોઈ નદીઓ તે તરફ છે તે નાની છે

સિંધુગંગાના પ્રદેશમાં સિંધુ, ગંગા, અને બ્રહ્મપુત્રા એ ત્રણ મહા નદીઓ હિમાલયના દક્ષિણ ભાગના તેમજ ઉત્તર ભાગના વરસાદનું પાણી સમુદ્રમાં ખેંચી લેતી છે સિંધુ નદી* (૨,૦૦૦) તિબેટના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આવેલા કૈલાસ શિખર નજીકથી નીકળી હિમાલય પર્વતમાં થઈ કાશ્મીર, પાંચળ અને સિંધમાં થઈ અરબી સમુદ્રને મળે છે જમણી બાજુથી અટક આગળ કાવુલ અને ડાબી બાજુએથી x જેલમ, ચિનાબ, રાવી, અને સતલજ એને

* નદીની જમણી તરફ કૌસમાં લખેલા આકાશ નદીઓની લેખાઈના માઈલ છે, તે નદીઓ એક બીજી સાથે સરખાવવા આવેલા છે અને ગોખાવવાના નથી

x નદીના મુખ તરફ એ રાખી ઉમાં રહીએ તો રાખી બાજુએ જે કિનારો આવે છે તે ડાબો કિનારો, અને જમણી બાજુએ જે કિનારો હોય તે જમણો કિનારો કહેવાય છે.

મળે છે. એમાં કરાંચીથી અટક સુધી વહાણો ફરી શકે છે. સિંધની ખેતીનો આધાર સિંધુ નદી પર છે, કારણ કે ત્યાં ખીજી નદીઓ તેમજ વરસાદ પણ નથી સિંધુ નદીમાંથી નહેર વાટે પાણી ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં લીધામાં આવે છે

ગંગા નદી (૧,૫૦૦) સિંધુ નદી કરતાં લગભગ નાની છે, પણ એની ખીણમાં આવેલો પ્રદેશ ઘણો રસાળ છે ૧૨,૦૦૦ કુટની ઉંચાઈએથી હિમાલયના દક્ષિણ દાળે આવેલા ગંગોત્રીના પરદના કુગરમાંથી તે નીકળતી જણાય છે હરદ્વાર (તળેટી આગળ) આગળ તે મેદાનમાં ફાખત થાય છે, ત્યારે તેની ઉંચાઈ ફરીઆની સપાટીથી માત્ર ૧,૦૦૦ ફુટ છે એનું પાણી નહેર વાટે ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં લીધામાં આવે છે. એક નહેર હરદ્વારથી કાનપુર (૪૪૫ માર્ચલ) સુધીની છે, અને કાનપુર આગળ તે પાણી પાછું ગંગાને મળે છે મુખ આગળ ગંગા બ્રહ્મપુત્રાને મળે છે, અને બંને નદી અમેરિકાની મિસિસિપિ જેટલી માટી ખેંચી લાવે છે, તેથી પાચગણી માટી લાવે છે અનેના મુખ આગળના ત્રિકોણ-આકૃતિવાળા પ્રદેશનો ફરીઆકિનારા તરફનો ભાગ સુન્દરી નામના ત્યાના ઝાડો પરથી સુંદરચન નામે ઓળખાય છે આ ભાગ ધીરજ જગત અને ભેજવાળો છે ફરીઆથી ૨૦૦ માર્ચલ પર ગંગા નદીના બે ફાટા થાય છે મોટો ફાટો પૂર્વ તરફ વહે છે, અને તે પદ્મા કે પાંડા નામે ઓળખાય છે, અને પશ્ચિમનો ફાટો ભાગીરથી નામે ઓળખાય છે વળી એજ ભાગીરથી છેક દક્ષિણમાં હુગલી નામે પણ ઓળખાય છે.

ગંગા નદીને મગનારી નદીમાં જમના સૌથી મોટી છે. એ નદી હિમાલયના જમ્નોત્રી શિખરમાંથી નીકળી અલાહાબાદ આગળ ગંગાને મળે છે આ ઉપરાંત ખીજી ઘણી નદીઓ ગંગાને મળે છે ગોમ્ત્રા, રામગંગા ગોમતી, ગંડકી, કુશી વગેરે ઉત્તર તરફથી અને વિંધ્ય પર્વતમાંથી નીકળેલી શોળ-દિશ્વ તરફથી એને મળે છે. ચંબલ અને બટવા નદી વિંધ્ય પર્વતમાંથી નીકળી જમનાને મળે છે કલકત્તાથી ઉતરે ૨૨ માર્ચલ પર ચંદ્રનગર સુધી

મોટી આગબોટ આવી શકે છે, અને વહાણો તો છેક સંયુક્ત પ્રાતના ઉત્તર ભાગ સુધી ફરી શકે છે ગંગા નદી પવિત્રમાં પવિત્ર ગણાય છે, અને તેને કાઠે મોટા મોટા શહેરો છે.

બ્રહ્મપુત્રા નદી (૧,૮૦૦) હિમાલયના ઉત્તર ઢાળેથી નીકળી તિબેટમાં વહી હિમાલય પર્વત ઓળંગી હિંદુસ્તાનમાં આવી બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે હિમાલયના ઉત્તર ભાગમાં એ સાંપુ નામે, અને બ્રિટિશ રાજ્યમાં બ્રહ્મપુત્રા નામે ઓળખાય છે ગંગા નદીની માફક મુખ આગળ એના પણ બે ફાંટા થાય છે. પશ્ચિમ ફાંટા જમના નામે અને પૂર્વનો ફાંટો **બ્રહ્મપુત્રા** નામે ઓળખાય છે. આ છેલ્લા ફાંટાને ઈશાનમાની સુરમા નદી મળે છે અને તે ફાંટા પછી મેઘના નામે ઓળખાય છે મુખ આગળ એનો ૫૮ ૨૦ માઈલ છે

નર્મદા, તાપી વગેરે મુખર્ષ ઇલાકામાં વહેતી નદીઓ વિષે તમે આગળ શીખી ગયા છે.

મહા નદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી પૂર્વ બંગાળના સમુદ્રને મળે છે.

મહા નદી (૫૨૦) પૂર્વઘાટ તરફના ડુગરમાંથી નીકળી કટક આગળ બંગાળી અખાતને મળે છે એના મુખ આગળનો ત્રિકોણ પ્રદેશ પણ મોટો છે એ નદી સપાટ અને ધીમી ગતિવાળી હોવાથી તેના મુખથી લગભગ ૪૦૦ માઈલ સુધી તેમાં વહાણ ફરી શકે છે

ગોદાવરી (૯૦૦) દક્ષિણમાં મોટામાં મોટી નદી છે. પશ્ચિમઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહેતી બંગાળના અખાતને મળે છે. એના મુખ આગળનો ત્રિકોણ પ્રદેશ પણ મોટો છે આ નદીમાંથી ખેતરોને પાણી પુર પાડવા ઘણી નહેરો બાંધવામાં આવી છે. પેનગંગા, વાહનગંગા, વર્ધા, (આ ત્રણના સગમની જ એક નદી બને છે તે પ્રાણહિતા કહેવાય છે) અને માંજરા નદીઓ ગોદાવરીને મળે છે.

કુળ્લા (૮૦૦) પણ પશ્ચિમઘાટમાંથી મહાબળેશ્વર આગળથી નીકળી બંગાળના ઉપસાગરમાં પડે છે. એના મુખ અને ગોદાવરીના મુખ વચ્ચે બહુ અંતર નથી અને નદીમાં બ્યારે પાણી ઉભરાઈ જાય છે, ત્યારે કાલર સરોવર જે હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટું છે, તેમાં પાણી ઘણું થાય છે.

કાવેરી (૪૭૦) નદી પણ પશ્ચિમઘાટમાંથી નીકળી મદ્રાસમાં વહી બંગાળના અખાતમાં પડે છે. શ્રીરંગપટ્ટન અને સિવાસમુદ્રમ એ બે બેટા નદીમાં આવેલા છે. સિવાસમુદ્રમ આગળ જે ધોધ પડે છે તેથી વીજળી ઉત્પન્ન કરી સાચાકામ ચલાવવામાં આવે છે. એનો ધોધ ધણો જ જોવા લાયક છે, અને તે ૪૬૦ ફુટની ઉંચાઈએથી પડે છે.

તુંગમદ્રા નદી તું અને મદ્રા નામની બે નદીના સંગમથી ઉત્પન્ન થએલી છે, તે કૃષ્ણાને મળે છે.

બ્રહ્મદેશની નદીઓ:—

ફાલગુની (૧,૦૦૦) બ્રહ્મદેશના ઉત્તરના ભાગમાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ આખા દેશમાં વહી માર્તાન્દના અખાતમાં પડે છે. ફાલગુની સો માઈલ પર જોતો ત્રિકોણ પ્રદેશ શરૂ થાય છે. રંગુન નદી અને બાસીન નદી એ બંને તેના મુખ આગળના ફાટા છે.

સાલવીન નદી તિબેટના પૂર્વ ભાગમાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ વહી માર્તાન્દના અખાતમાં પડે છે.

સરોવરો:—*

હિંદુસ્તાનના સરોવર મોટા અને અગત્યના નથી. જુલર સરોવર કાશ્મીરમાં શ્રીનગર પાસે આવેલું છે. સાંબર રણપુતસ્તાનમાં ખારા પાણીનું સરોવર છે અને એમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે. કોલર ગોદાવરી અને કૃષ્ણાના મુખ વચ્ચે આવેલું છે.

* મોટું તથાવ તે સરોવર

પૂર્વ કિનારા ઉપરનાં ચિલ્કા, પુલીકટ ખારા પાણીનાં સરોવર છે. આ બંને સરોવર દરીઆ સાથે જોડાયેલા છે, એટલે તેને ખાડીઓ કહીએ તોપણ ચાલે, કારણ કે સરોવરની ચારે બાજુએ જમીન જોઈએ

કિનારો:—હિંદુસ્તાનના કિનારાની લગભગ દેશના મહત્વના પ્રમાણમાં થોડી (૪,૦૦૦ માઈલ) છે, કારણ કે તેનો કિનારો સીધો અને ધણા ખાયા (અખાત) વાળો નથી. તેથી કિનારા ઉપર બારે માસ વહાણ ચાવી તે સહીમલામત રહી શકે એવાં બંદર પણ બહુ નથી ધણી જગાએ સમુદ્રની મોટી છોળોને લીધે વહાણો ખંડરમાં ચાવી શકતા નથી મુખ્યની ઉત્તરે રેતીને લીધે નદીના મુખો લગભગ પુરાઈ ગયેલા છે, અને મુખ્યની દક્ષિણે પહાડ નજદીક ચાવી જવાથી નદીઓ મોટી નથી પૂર્વ તરફ કિનારાની જમીન નીચી અને સપાટ છે, પણ પાણી છાછરે તેથી મોટા વહાણો ચાવી શકતા નથી.

બ્રહ્મદેશનો કિનારો:—^૧બ્રહ્મદેશના દક્ષિણ કિનારાના મધ્ય ભાગમાં માર્ત્ત્વાનનો અખાત છે, અને તેની પશ્ચિમ તરફ હિરાવદી નદીના મુખ આગળના ધણા ફાટા આવેલા છે એ કિનારા પર નિગ્રેસ નામની ભૂશિર^૨ અને રંગુન બંદર આવેલા છે.

હિંદુસ્તાનનો પૂર્વ કિનારો:—પૂર્વ કિનારા અને બ્રહ્મદેશ વચ્ચે બંગાળનો ઉપસાગર^૩ છે આ કિનારાનો દક્ષિણ ભાગ કોરોમંડલ કિનારા નામે ઓળખાય છે. દક્ષિણમાં પાકની સામુદ્રધુની^૪ સિલોનને હિંદુસ્તાનથી જુદો પાડે છે. પૂર્વ કિનારા પર

^૧ શિવકે માટીના નમુના બતાવી પાણી બરી અખાત, ઉપસાગર, સરોવર, ખાડી, ભૂશિર વગેરે પ્રત્યક્ષ બતાવવા

^૨ જમીનની અણી સમુદ્રમાં ગએલી તે ભૂશિર (જમીનનું માથું, છોડા, અણી)

^૩ પહોળો અખાત તે ઉપસાગર

^૪ બે મોટા પાણીના ભાગને સાધનારો નાનો પાણીનો ભાગ.

ધણા વાંક તેમજ સારાં બંદરો નથી પલ્લમાયરા બૃશ્ચિર ઓરી-
સાના કિનારા પર આવેલું છે. પાકની સામુદ્રધુનીનો દક્ષિણ ભાગ
પરવાળાની ટેકરીઓ અને રેતીના કુગરથી પુરાર્ધ ગએલો છે આ
ટેકરીઓ લગભગ સમુદ્રની સપાટી સુધી ઉંચી છે, અને રામેશ્વરના
બેટથી સિલોન સુધી લગભગ જાય છે, તેથી આ ઓળખતાં
મોટા વહાણોને બહુ મુશ્કેલી નડે છે આ ટેકરીઓને આપણા
લોકો રામનાં સેતુ કહે છે આની દક્ષિણમાં આવેલા પાણીના
ભાગને મનારનો અવાત કહે છે, અને તે કન્યાકુમારી બૃશ્ચિર
સુધી પહોંચે છે.

પશ્ચિમ કિનારો:—એ કિનારાના ઉત્તર ભાગમાં કરાંચી
અને મધ્યમાં મુર્ગઈ બે મોટા બંદર છે એ કિનારાનો દક્ષિણ ભાગ
મલબાર કિનારા નામે ઓળખાય છે.

ટાપુઓ:—આપણા દેશની આબુઆબુના સમુદ્રમાં ધણા
દ્વીપો આવેલા છે, તેમાં સાંથી મોટો મિલોન હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે
આવેલો છે, અને તે આપણા ઉત્તર વિભાગથી લગભગ દોઢો છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ તરફ કિનારાથી આસરે ૨૦૦
માઈલ પર લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ નામના જોળાકારમાં આવેલા
નાના પરવાળાના બેટોના બે જુદા જુદા સમૂહ છે.

અંદામાન અને તેની દક્ષિણે નિકોબાર પૂર્વ તરફ બગાળી
સમુદ્રમાં આવેલા જવાળામુખીથી ઉત્પન્ન થએલા બેટોના સમૂહ છે

હિંદુસ્તાનને દક્ષિણ કિનારે રામના સેતુ પાસે રામેશ્વર
નામે બેટ છે

મેર્ગઈદ્વીપસમૂહ અંદામાન અને ટિનાસરીમ વચ્ચે આવેલો છે.

૧ આબોહવા:—

હિંદુસ્તાન વિશાળ પ્રદેશ છે, અને તેની અંદર ધણા ઉંચા
પર્વત આવેલા છે, તેથી વિપુલવૃત્તના પ્રદેશથી તે છેક ધ્રુવપ્રદેશ

૧ પ્રાકૃતિક ભૂગોળનો આ વિષેનો ભાગ છાકરાઓને અધિકાર
પ્રમાણે સમજવો.

સુધીની હવા જોવામા આવે છે. અતિશય તાપ તથા અતિશય ઠંડી, અતિશય વરસાદ તથા વરસાદની અતિશય તાણ, એ બધુ અહીં જોવામા આવે છે હિંદુસ્તાનનો લગભગ અડધો ભાગ ઉષ્ણ કટિબંધમાં આવેલો છે, તેથી તે ભાગ પર ઉનાળામાં તાપ વિશેષ પડે છે. ડુંગરો, પર્વતો, અને ઉચ્ચ પ્રદેશ, સમુદ્રની સપાટીથી ઉચ્ચાઈએ હોવાને લીધે ઠંડા હોય છે, અને ગરમીની ઋતુમા તવગર લોકો દરીઆથી ઉચ્ચાઈના સ્થળ પર જઈ રહે છે. હિમાલય પર્વત એટલો બધો ઉચ્ચ છે કે ત્યાં ધ્રુવના પ્રદેશની માફક હિમ પડી રહે છે વળી હિમાલયની ઉચ્ચી દિવાલ મહાસાગરમાથી આવતા ભેજવાળા પવનો અટકાવી દે છે, અને તેમજ ઉત્તરમાથી આવતા ઠંડા પવનને હિંદુસ્તાનમા આવવા દેતી નથી. હિંદુસ્તાનમા કૂકાતા કેટલાક પવનો હિંદી મહાસાગર પાસે હોવાને લીધે પુષ્કળ ભેજવાળા હોય છે

ઉપલા કારણોને લીધે આ દેશની આબોહવાના ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર છે —

૧ મેજવાળી અને શિઆળા અને ઉનાળાના ઉષ્ણતામાનમાં થકુ ફેર નહિ પવી હવા આ જાતની હવા ત્રાવણકોર, મલખાર, અને બ્રહ્મદેશના કિનારા પર જોવામા આવે છે એ બાજો ઉષ્ણ કટિબંધમા અને દરીઆકિનારા પર આવેલા છે

૨ સુકી અને શિઆળામાં અતિશય ઠંડી અને ઉનાળામાં અતિશય ગરમ પવી હવા નૈઋત્ય તરફ દૂર સુધી મહાસાગર ન હોવાથી પંજાબ અને સિંધમાં ભેજવાળા પવનો બહુ આવી શકતા નથી. વળી શિઆળામા પહાડોને લીધે અતિશય ઠંડી અને ઉનાળામાં રણને લીધે અતિશય ગરમી ત્યાં જોવામા આવે છે

૩ અતિશય વરસાદવાળી હવા. આસામના ઉચ્ચા ડુંગરો અને કારવ ના કિનારા પાસેના ડુંગરો માસમના ભેજવાળા પવનોને અટકાવી, ઠારી, ભેજ લઈ લે છે, તેથી ત્યાં વધારે વરસાદ પડે છે.

દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની હવા સુકી છે, પણ જેમ જેમ દક્ષિણમાં જઈએ છીએ તેમ તેમ હિંદી મહાસાગરના ભેજવાળા

ગરમ પવનને લીધે શિયાળો ઓછો ઠંડો હોય છે મદ્રાસ દ્વા-
કાના મેદાનમાં હવા ઓછા બેજવાળી છે, પણ શિયાળા અને
ઉનાળાના ઉષ્ણતામાનમા ઉષ્ણ કટિબંધને લીધે બહુ ફેર નથી.

ઋતુઓ:-

અહીં મુખ્ય ત્રણ ઋતુઓ જોવામા આવે છે:-શિયાળો,
ઉનાળો, અને વર્ષા શિયાળો નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી, ઉનાળો માર્ચથી
જુન, અને વર્ષા જુલાઈથી ઓક્ટોબર સુધી રહે છે.

વરસાદ:-હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય પવનધિશાન તરફનો છે, પણ
ઉનાળામા જ્યારે સૂર્ય સિધ અને રજપુસ્તાનના રેતીના મેદાનમા
અને મધ્ય એશિયાના મેદાનમા તપે છે તે વખતે તે ભાગની
હવા ગરમ થઈ ઉઠી ચઢે છે, અને તે ખાલી જગા પર મહા-
સાગર પરથી બેજવાળો પવન એટલા જોરથી આવે છે કે ઈશા-
નનો પવન રહેતો નથી, અને મુખ્ય પવન નૈર્ઋત્યનો થાય છે.
એ નૈર્ઋત્યનો પવન જ્યાં જ્યાં પહોંચે તે કાટખુણે અટકે છે ત્યાં
ત્યાં વરસાદ વધારે પડે છે પશ્ચિમ કિનારે એ પવન ધાટને
કાટખુણે છે, તેથી રતનાગિરિ, કારવાર અને મુખમ્મિ વધારે વર-
સાદ પડે છે એજ પવન બંગાળાના ઉપસાગરમાથી વધારે બેજ
લેતો ખાર્યાના (આમામના) કુગર તરફ જાય છે, એટલે જટલો
બેજ હોય છે તે વરસાદ રૂપે ત્યાં પડે છે એ નૈર્ઋત્યનો
પવન એપ્રિલથી શરૂ થાય છે, તે છેક સપ્ટેમ્બર સુધી રહે છે.
મહાબળેશ્વર પર વરસાદ વરસમા સરાસરી ૨૪૦ ઇંચ, અને ખા-
ર્યા કુગરના ચેરાપુઝમા આમરે પરપ ઇંચ પડે છે પૃથ્વી પર
વધારેમા વધારે વરસાદ આ જગાએ પડે છે શિયાળામા જે
વરસાદ પડે છે તે ઘણો જ થોડો છે, અને તે મદ્રાસના કિનારા
પર મધ્ય હિંદુસ્તાન, પગ્ગા, અને મયુક્ત પ્રાંતમા પડે છે*

● પ્રાકૃતિક ભૂગોળમાનો આ ભાગ શિક્ષકે વાંચી બતાવી સર-
ખામણી કરાવવી

ચરનું રણુ, તેની આજુબાજુનો પળખનો, સિંધનો, અને રજપુતાનાનો મુલક, એમા વરસાદ બહુજ ઓછો પડે છે, કારણ કે સહેજસાજ ભેજવાળી હવા તે તરફ આવે છે, તેમાનો ભેજ ઠારવા પહોડ કે બિલોતરી ત્યા કાઈ નથી, અને જે ઘટ્ટ વરાળ ત્યા આવી હોય, તે પણ અતિશય અરમીથી પાછું વરાળનું રૂપ પકડે છે. હિદુસ્તાનના ખીજ બાગોમા થોડો કે ઘણો પણ ખેતી લાયક સારો વરસાદ પડે છે

વનસ્પતિ અને જનાવરો:--

કઈ વનસ્પતિ અને કયા જનાવરો અમુક દેશમા છે, તે તેની આબોહવા ઉપરથી જાણી શકાય છે અનેક જનની હવા છે તેમ અનેક જનના પ્રાણી અને વનસ્પતિ છે

ઉષ્ણતા અને ભેજવાળા પ્રદેશમા થનારો સાગ દક્ષિણમા અને ખજ્રદેશમા જાગે છે ઉષ્ણ કટિબંધમા થતી નાલિયરી, અને ફરીઆકિનારે થનારા તાહનાં છાહ અને નાલિયરી કિનારા ઉપર અને ખજાળાના અખાતના ટાપુ વગેરે પર ભેવામા આવે છે આસામના અતિશય વરસાદવાળા અને તેરાઈના જંગલમા ઉષ્ણ કટિબંધની બધીજ વનસ્પતિ થાય છે હિમાલયના ઉચા ભાગમા શીત કટિબંધની વનસ્પતિ, ધાસ અને લીલ, સેવાળ વગેરે થાય છે સાલ નામનું બીજું ઇમારતી લાકડું હિમાલયની તળેટીમા અને છોટાનાગપુરના અને મય પ્રાતના જંગલમા થાય છે મહેસુરમા સુલ્હ, હિમાલયની વાયવ્યના ઉચાણના પ્રદેશોમા દેવદાર અને આસામ અને ખજ્રદેશમા ફાંડિઆ રબર થાય છે વડ, પીપલ્લો આમલી, આંબા, લીમડા, સીસમ, વાંસ વગેરે હિદુસ્તાનના લગભગ ઘણા ભાગમા ભેવામા આવે છે

વાલ, ચિતો, જગલી બિલાડી, રીછ, દીપડો, વઝ, શિઆળ, કુકર, વાદરા, અને ઘણી જનના હરણો મેદાનો અને નીચા કુચરોના જંગલમા ભેવામા આવે છે સિંહની સખ્યા ઘણીજ ઓછી છે, અને માત્ર ગુજરાતમા ગીરના જંગલમા તે ભેવામા આવે છે હાથી ખજ્રદેશ અને મહેસુર તરફ ભેવામા આવે છે ખજાળા, આસામ, અને ખજ્રદેશમા ગેડા, અને સિંધમા અધેડાની એક જંગલી જાત ભેવામાં આવે છે આ ઉપરાંત ગાય, ભેસ, બકરા, ઘેડા (મેંદા), ઘોડા, બેટ, અધેડા, કુતરા, વગેરે તમામ પાળવા

ભાયક જનાવરો આ દેશમા ન્યાય છે હિમાલયના કસ્તુરીમૃગ અને ચમરીચાય થાય છે કાશ્મીરમા જે ઘેટા થાય છે તેનું બિન બજારું વખણાય છે

દક્ષિણના જંગલમા બણા ઝેરી સાપ થાય છે, અને નેમાના કેટલાક બહુ લાખા હોય છે કેટલીક નદીઓમા મગર પણ જોવામા આવે છે

મેર, પોપટ, ગીધ, સમડી, કાગડા, કાયલ, તીતર, અને ચકલી સામાન્ય રીતે ધણી જગ્યાએ જોવામા આવે છે આ ઉપરાંત ખીજી ઘણી જાતના પક્ષી આ દેશમા છે ખીસનથી સાધારણ રીતે દરેક જગ્યાએ જોવામા આવે છે

વસ્તી:—હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યની વસ્તી ઇ સ. ૧૯૧૧ની ગણતરી પ્રમાણે ૩૧૨ કરોડની છે, આખા ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યની વસ્તીનો આ પોણો ભાગ છે, અને પૃથ્વીની આખી વસ્તીનો લગભગ છઠ્ઠો ભાગ છે. આ વસ્તી મુખર્ષ ઇલાકાની વસ્તી કરતાં ૮ ગણી છે

મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરો અને રજપુતાનાના પશ્ચિમ ભાગમાના રણ તરફ વસ્તી ઘણીજ આછી છે, અને ગંગા અને ખલ્લપુતાના પ્રદેશમાં, દક્ષિણ હિંદુસ્તાન અને કિનારાના સપાટ ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં વસ્તી ઘાડી છે.

આ દેશમાં ૫૦,૦૦૦થી વધારે વસ્તીવાળા માત્ર ૭૫ શહેર છે, અને તેમા આખી વસ્તીના માત્ર ત્રણ ટકા કરતા સહેજ વધારે લોક રહે છે આ ઉપરથી જણાય છે કે વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેતી પર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

હિંદુસ્તાનના ક્ષેત્રફળના ત્રણ ભાગમા અંગ્રેજી અમલ છે, અને બે ભાગમા દેશી રાજનો અમલ છે, પણ વસ્તીના ચાર ભાગ ખ્રિષ્ટિય મુલકમા, અને એક ભાગ દેશી રાજ્યમા રહે છે આ ઉપરથી જણાય છે કે અંગ્રેજી મુલકમા દેશી રાજ્યો કરતાં વસ્તી વધારે ઘાડી છે

જાતો:—જેમ ખીજા દેશોમા વસનારા ધણું કરીને બધા લોકો એકજ ધર્મ પાળે છે, એકજ ભાષા બોલે છે, અને એકજ

જાતના હોય છે તેમ હિંદુસ્તાનમાં નથી દેશ બહુ વિશાળ હોવાને લીધે, એક ખીજની સાથે સંબંધ ઝોછો હોવાને લીધે, તેમ ખીજ જાતો વાયવ્ય તરફથી અહીં આવી વસી તેથી ધણી જાતો અને ધણી ભાષા અહીં જોવામાં આવે છે. છેક નીતિ અને કેળવણીની ટાંચે પહોંચેલા ભોક્ષી છેક હલકામાં હલકા જગલી ભોક્ષ પશુ હિંદુસ્તાનમાં છે. મુખ્ય જાતો નીચે પ્રમાણે છે:-

કોલોરીઅનો—છોટાનાગપુર અને મધ્ય પ્રાંતમાં, તેમજ કેટલેક ખીજ ઠેકાણે પહાડી જગલોમાં આ જાત મોટી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે આ ભોક્ષા અનાય છે.

દ્રાવીડો—આ ભોક્ષા કેળવાયેલા પશુ આર્યથી જુદા છે. તેઓ હિંદુસ્તાનની આખી વસ્તીનો લગભગ પાંચમો ભાગ છે, અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં રહે છે. ગોડ નામની દ્રાવીડીઅનની શાખા ઉપલી અનાય પ્રજા જેની જગલી સ્થિતિમાં છે

આર્ય—હિંદુસ્તાનમાં ઉંચામાં ઉંચી કેળવણીવાળા અને વસ્તીનો મુખ્ય ભાગ આર્ય છે. તેઓએ ધીમે ધીમે ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ ફેલાઈ પોતાના ઉંચા સરકારની છાપ ખીજ પર પાડી છે. ઉત્તર ભાગમાં આર્ય ભોક્ષાની વસ્તી વધારે છે.

મોંગોલ જાતના ભોક્ષા ધ્રુવદેશમાં અને હિમાલયના તિબેટ તરફના ભાગમાં વસે છે, અને તેમની વસ્તી કુલ વસ્તીના લગભગ ત્રણ ટકા છે.

મુસલમાન ભોક્ષાએ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, તેથી એ ભોક્ષાની વસ્તી જુદા જુદા ભાગમાં જોવામાં આવે છે. કુલ વસ્તીના ૨૦ ટકા મુસલમાન ભોક્ષ છે

પારસી ભોક્ષા ઇરાનમાંથી આવી મુઘલ ઇલાકાના પશ્ચિમ કિનારા પર વસ્યા એની વસ્તી લગભગ એક લાખ છે. આ ભોક્ષા સાહસિક અને વિદ્વાન છે.

ચાહુદી ભોક્ષાની વસ્તી કોંકણમાં વધારે જોવામાં આવે છે.

ખ્રિસ્તી ભોક્ષાની વસ્તી વધારે મદ્રાસ ઇલાકામાં જોવામાં આવે છે, અને તેમની કુલ વસ્તી આસરે ૩૦ લાખ છે.

ભાષાઓ: જુદી જુદી જ્ઞાનોની મૂળ ભાષાઓ જુદી હતી તેમા પણ વિભાગ પડી હાલ હિંદમા બોલાતી કૂલ ભાષાની મધ્યા ૧૪૭ થઈ છે. એમાની ઘણીખરીના મૂળ મસ્કૃત, દ્રાવીડી કે બ્રહ્મી છે.

આસરે ૨૨ કરોડ લોક મસ્કૃતમાથી ઉત્પન્ન થએલી ભાષાઓ, ૫ કરોડ દ્રાવીડી ભાષાઓ, અને ૧ કરોડ અન્ય ભાષા બોલે છે

સંસ્કૃત ભાષામાંથી નીકળેલી જગાળી, ઉર્ધ્વ (આઢીઆમાં બોલાતી), હિંદી, પગ્ગબી, મરાઠી, ગુજરાતી, અને સિંધી ભાષાઓ આર્ય લોકની છે.

હિંદુસ્તાનની અથવા *ઉર્દુ ભાષા અરબી અને ફારસી ભાષાના શબ્દોથી મિશ્રિત હિંદી ભાષા છે મુસલમાનો હિંદમા આવી હિંદી ભાષા બોલવા લાગ્યા, ત્યારે જ્યાંજધ ફારસી અને અરબી શબ્દો વાપરવા લાગ્યા. હાલ પણ હિંદી ભાષા બોલવામા જ્યારે હિંદુ લોકો વધારે મસ્કૃત શબ્દો વાપરી બોલે છે, ત્યારે તે હિંદુસ્તાની કહેવાય છે, અને તેજ ભાષા મુસલમાન, ફારસી અને અરબી શબ્દો ઘણા વાપરીને બોલે છે, ત્યારે તેને લોકો ઉર્દુ કહે છે. આખા હિંદુસ્તાનમા એ જાણીતી ભાષા છે

દ્રાવીડી ભાષાઓ ખાસ મદ્રાસ ઇલાકામા બોલવામાં આવે છે. તેમાની મુખ્ય તામીલ (દક્ષિણ મદ્રાસની), તેલુગુ (ઉત્તર મદ્રાસની), મલાયમ (મલબાર કિનારાની), કાનડી (કેનેડા, મહેસુર અને કર્ણાટકના ઉચ્ચ પ્રદેશની), અને ગોડ (મધ્ય હિંદુસ્તાનના ગોડ લોકની) છે આ ભાષાઓની અદર મસ્કૃત ભાષાના ઘણા શબ્દો દાખલ થએલા છે.

બ્રહ્મી ભાષાઓ ચીન દેશની ભાષા જેવી છે, અને તે ઇશાન સરહદ પર અને પ્રત્તિદેશમા બોલાય છે.

અંગ્રેજી ભાષાનો હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમા અભ્યાસ થાય છે, અને સરકારી મોટી કચેરીમાં એ ભાષા વપરાય છે

ધર્મો:—

હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો મોટો ભાગ (૭૦ ટકા) હિંદુ ધર્મ પાળે છે. તેનાથી ઉતરતી સંખ્યા (૨૦ ટકા) મુસલમાની ધર્મ માને છે. વાયવ્ય પ્રાત અને પૂર્વ બંગાળ તરફ મુસલમાન લોકોની વસ્તી વધારે છે. બૌદ્ધ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા ફક્ત વસ્તીના ૩ ટકા છે, અને તેઓ બ્રહ્મદેશ, સિકીમ, અને કાશ્મીરના ધર્મિય ભાગમાં વસે છે એ ઉપરાંત જૈન, સીખ, પારસી અને ખ્રિસ્તી ધર્મો પણ હિંદુસ્તાનમાં જોવામાં આવે છે.

જૈન ૧૩ લાખ, સીખ ૨૨ લાખ, અને ખ્રિસ્તી ૩૦ લાખ છે હુગરમાં રહેનારી અનાર્ય વસ્તી (૮૬ લાખ) ઝાડ, સાપ વગેરેને જ દેવ માને છે.

ધંધાઓ:—હિંદુસ્તાનમાં લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે, અને વસ્તીનો ૩૬ ભાગ ખેતી પર ગુજરાન ચલાવે છે. એથી ઉતરતો ધંધો વણવાનો છે, અને તેમાં ૭૫ લાખ રોકાએલા રહે છે. વણનારાની સંખ્યાના ૩૬ કરતા વધારે લોક હાથે કાપડ વણી પોષણ મેળવે છે જુના વખતથી હિંદુસ્તાનની મલમલ વખણાય છે. અગાઉ હિંદુસ્તાનથી રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ પરદેશ ધણું મોકલવામાં આવતું હતું, પણ તેને બદલે હાલ યુરોપથી ધણું કાપડ હિંદુસ્તાનમાં આવે છે. કેટલાક ધંધાઓની પેદાશ માત્ર હિંદુસ્તાનમાં ખપી જાય છે. હિંદુસ્તાનની શેત્રજી, કીનખાત, સોનેરી અને રૂપેરી કસતનુ કામ, સોના, રૂપા, હાથીદાંત અને સુખડનું કોતરકામ, મલમલ અને જવાહીરના દાગીના હજી વખણાય છે, અને કેટલાક માલ પરદેશ ખાતે જાય છે. હિંદુસ્તાનમાં ઇ.સ. ૧૯૦૫માં ૧૧૪ કોયલાની ખાણ, ૩૪ શયુની મિલ, અને ૧૯૭ કાપડની મિલ હતી કાપડની મિલોનો મોટો ભાગ મુબઈ અને ગુજરાતમાં અને શયુની મિલો બંગાળમાં છે.

સ્વનીજ:—હિંદુસ્તાનની ખાણોની હાલ સુધી જોઈએ તેટલી શોધ થએલી નથી, તે છતાં ઘણી જગાએથી કોયલા, લોખંડ, મીઠું, સોનું, ક્ષાર વગેરે ખોદી કાઢવામાં આવે છે.

કોયલા બગાળા, આસામ, મધ્ય પ્રાંતો, અને મદ્રાસમાંથી જડે છે, પણ તે વિભાયતી કાયતા કરતા હલકા છે એકલા બંગાળામાં ૧૦૫ કાયલાની ખાણો છે લોસ્કંદ આખા હિંદુસ્તાનમાં મળે છે. મદ્રાસ અને વિંધ્યની ખીણમાંથી જે કાચુ સોખડ નીકળે છે તે ધણું ઉત્તમ ગણાય છે. કેરોસીન તેલ અલ્હદેશમાંથી નીકળે છે. મીઠું પળખના (સોલ્ટ રેન્જ) મીઠાના ડુબરમાંથી પુષ્કળ નીકળે છે. કલાઈ માત્ર અલ્હદેશના ટિનાસરીમાંથી નીકળે છે. ઉપલા ખનીજો મોટા જથ્થામાં નીકળે છે. એ ઉપરાંત જે ખનીજો થોડા જથ્થામાં નીકળે છે તે નીચે પ્રમાણે છે

સોનું મહેમુરમાં, તાંબું અને સીસું બગાળા અને ખીજ ભાગમાં, હીરા ગોવલકોડામાં, માળેક ઉપલા અલ્હદેશમાં, અબરસ્સ છોટાનાગપુર અને બહારમાં, પ્લમ્બેગો ત્રાવણકોરમાં, અને મેંગેનીસ મદ્રાસ ધલાકો, ગુજરાત વગેરે ભાગમાં જડે છે.

ચેતીની પેદાશ:—જુદી જુદી હવાને લીધે અનેક જાતની જુદી જુદી પેદાશ થાય છે. દરીઆકિનારા પર વરસાદ વધારે હોવાને લીધે ડાંગર, દક્ષિણની કાળી જમીનમાં રૂ, પળખમાં પોટો ધઉ, ગુજરાતમાં હાંસીઓ ધઉ, બંગાળામાં શણ, અને આસામ તરફ ચા પુષ્કળ થાય છે સામાન્ય અનાજ બધે ઠેકાણે થાય છે.

મુખ્ય પેદાશ:—અનાજમાં ધઉ, ચોખા, બાજરી, જુવાર, ચણા, કઠોળ વગેરે, તેલી બીજાંમાં અળસી, તલ, સરસવ, દિવેલી, શીંગ અને ખરસાણી, રેશામાં રૂ, શણ, રેશમ અને ઉન; રંગમાં ગળી અને કોમળ, ઔષધિમાં સિકોના, અફીણ, ગાળે, તમાકુ, ચા, લુદ વગેરે છે

જોક્ષા—નદીઓના મુખ આગળના ત્રિકોણ પ્રદેશમાં અને જ્યાં આગળ પાણી વિશેષ હોય છે ત્યાં ધણા પાકે છે (બંગાળા અને દરીઆ કિનારાના ભાગમાં) ઘઉં પળખ, મધ્ય પ્રાંતો, ખાનદેશ અને ગુજરાતમાં થાય છે, એકા વરસાદવાળા મુલકોને એ શિયાળું પાકે છે. જુવાર, બાજરી, અને રાગી લગભગ એકા વરસાદવાળી વધુ જગ્યાએ જડે છે.

મઝલ્સી મધ્ય પ્રાંતો, મુખર્ષીઘણાકો અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં થાય છે. તલ ગુજરાત, મદ્રાસ, બંગાળા અને બ્રહ્મદેશમાં થાય છે. રૂ ગુજરાત, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, વરાહ, સિંધ, અને નિઝામના મુલકમાં થાય છે. શાળ પૂર્વ બંગાળામાં થાય છે. ચા આસામ અને ઉત્તરબંગાળા, પંજાબ અને નીલ-ગિરિમાં થાય છે. લુદ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં નીલગિરિ પર થાય છે. બર્ફીળ બહાર અને માળવામાં થાય છે.

કેરી, કેળા, નારંગી, ફલુસ, શેરડી, લીંબુ, જમરખ પપાઈ, સીતાફળ, અને અનનાસ મુખ્ય મેવો છે. આ ઉપરાંત કાચો, લાખ, રખર, ગોળ, અને નાળિયેરના ઊંડામાંથી વણેલા દોરડા પણ વનસ્પતિની પેદાશ છે.

વેપાર:—

હિંદુસ્તાનના પ્રદેશોના દરીઆ મારફતનો કૂલ વેપાર (આવકનલવક મળીને) ૧૯૧૦ના વરસની ગણતરી પ્રમાણે ૩ અબજ ૯૦ કરોડ રૂપીઆનો છે. એમાંનો લગભગ ૧ વેપાર ઇંગ્લાંડ જોડે, તેનાથી ઉતરતો જર્મની જોડે, પછી ચીન પછી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, પછી ફ્રાન્સ અને જાપાન વગેરે દેશો જોડે છે.

મુખ્ય નિકાસ (૧૯૧૦-૧૧) કિંમતના પ્રમાણમાં નીચે પ્રમાણે છે —
૩ (૩૬ કરોડ રૂપીઆનું), ચાખા (૨૩ કરોડ), ચણ (૧૫ કરોડ), તેલી બીઆ (૨૫ કરોડ), શેર (૧૨ કરોડ), ચા (૧૨ કરોડ), લાખ (૨ કરોડ), જીન (૨ કરોડ ને ૮૦ લાખ), બુદ (૧ કરોડ ને ૩૩ લાખ), અને ગળી (૩૩ લાખ રૂપીઆની) છે.

મુખ્ય આયાત (૧૯૧૦-૧૧) કિંમતના પ્રમાણમાં નીચે પ્રમાણે છે.—
સુતરાઈ કાપડ અને સુતર (૪૪ કરોડ ૮૦ લાખ રૂપીઆનું), ખાડ (૧૩ કરોડ), સાચાકામ (૪ કરોડ ૭૩ લાખ), ગરમ કાપડ (૩ કરોડ), ધાતુ ચપ્પુ વગેરે લોખંડનો સામાન (૧૭ કરોડ), દારૂ (૨ કરોડ), રેશમી કાપડ (૩ કરોડ), રેલવેનો સામાન (૪ કરોડ), કાચ, રંગો, કાચું રેશમ, કાગળ, અને મીઠું છે.

જમીનમાર્જનો હિંદુસ્તાનની સરહદ પરના મુલકો જોડે (અફઘાનિસ્તાન, નેપાળ વગેરે) આસરે ૧૪ કરોડ રૂપીઆનો વેપાર ધારવામાં આવે છે.

ફરીઆમાર્જનો બધો વેપાર કલકત્તા, મુબઈ, રંગુન, મદ્રાસ, કરાચી, અને ચિતેગાવ એ છ મુખ્ય બંદરો ચલાવે છે કલકત્તા અને મુંબઈબંદર પાસે લગભગ ૭૫ ટકા વેપાર છે. ત્યારપછી રંગુન, કરાચી, મદ્રાસ, અને ચિતેગાવ છે.

વેપારના માર્ગો—હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યની અગાઉ વેપારને માટે માર્ગોની બહુ સગવડ નહોતી હાલ રેલવે થવાને લીધે તથા લુટારાઓનો બચ ન હોવાને લીધે વેપારીઓને અડચણ ભોગવવી પડતી નથી સિંધુ, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા, અને ધરિાવદી નદી, અને તેને મળનારી નદીઓ એ મોટા જળમાર્ગો છે, અને તેમાં વહાણો ચાલે છે ખીજી નદીઓ જળમાર્ગ તરીકે નકામી છે, કારણ કે તેમાં ઉનાળામાં પાણી ઓછું હોય છે, અને ચોમાસામાં પાણીનો પ્રવાહ ધણો જોરમાં હોવાથી વહાણો તેમાં ફરી શકતા નથી.

રેલવે માર્ગો:—આજે હિંદુસ્તાનમાં લગભગ ૩૦,૦૦૦ માઈલ રેલવે સડક છે, અને એમાની અડધી કરતા વધારે મોટા માપની સડક છે. રેલવેથી મુસાફરી ધણી ટુકડા વખતમાં ચાય છે. દાખલા તરીકે મુબઈથી પેશાવર, ૧,૪૫૦ માઈલ,* કલકત્તા નાગપોરને રસ્તે ૧,૨૨૧ માઈલ, દિલ્હી ૮૬૫ માઈલ, અને મદ્રાસ ૭૯૪ માઈલ દૂર છે, છતાં આગગાડીને રસ્તે એ શહેરોમાં જતાં અનુક્રમે ૪૯, ૪૨, ૨૭૩ અને ૩૩ કલાક લાગે છે મુબઈથી જી. આર્ચ પી. ને રસ્તે પેશાવર જતા કલ્યાણ, ધગતપુરી, મનમાડ, ભુસાવળ, ભોપાળ, ઝંસી, આગ્રા, દિલ્હી, અબાલા, અમૃતસર, અને લાહોર શહેર આવે છે નાગપોરને રસ્તે કલકત્તા જતા કલ્યાણ, ધગતપુરી, મનમાડ, ભુસાવળ, નાગપોર, રાયપોર, અને બિલાસપુર શહેર આવે છે. મુબઈથી મદ્રાસ જતા કલ્યાણ, પુના, ધોડ, હોતગી, રાયપુર, ગુતી અને આર્કોનમ છે. મુબઈથી દિલ્હી જી. આર્ચ પી. ને રસ્તે જતાં ૨૯ કલાક લાગે છે, અને બી બી. એન્ડ સી. આર્ચ રેલવેને રસ્તે દિલ્હી જતાં ૨૭૩ કલાક લાગે છે બી. બી એન્ડ

* આ બધા આકડા આપેલા છે તે ગોખવાના નથી રસ્તાઓ બતાવેલા છે તે નકશા પર બતાવવા સાર રાખેલા છે.

સી. આઈ. રેલવેએ દિલ્હી જવા સાર નાગદા મથુરા રેલવે કાઢી છે, તેથી વખત થોડો લાગે છે. પાછલે રસ્તે સુરત, વડોદરા, જોધરા, રતલામ, નાગદા, કોટા, બરતપુર, અને મથુરા આવે છે. મુખર્ધી જમીનમાર્ગે કરાચી ૯૯૩ માઈલ દૂર છે, અને ત્યાં ૪૪ કલાકમા જવાય છે; પણ ત્રણ જગાએ અમદાવાદ, મારવાડ, અને હૈદરાબાદ આગળ ગાડી બદલવી પડે છે. મોટામા મોટી રેલવે નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવે (૩,૦૦૬ માઈલ) કરાચી, પેશાવર, અને લાહોર શહેર આગળ થઈને જાય છે

ટેલિગ્રાફ અને પોસ્ટ:--એક ગામથી બીજા ગામ જલદી સંદેશ મોકલવા સાર સરકારે કામ કામ તારઓફિસો રાખેલી છે વીજળીના તારની લંબાઈ ૧૯૦૫-૬ની આખરીએ ૨,૨૭,૦૦૦ માઈલ હતી રેલવે ન હોય એવી જગાએ પણ જ્યવહાર માટે તારઓફિસ કાઢવામા આવી છે, અને ઘણીખરી દરેક પોસ્ટઓફિસ જોડે તારઓફિસ હોય છે. હિંદુસ્તાનના બધા ગામોમા પોસ્ટ મારફત કાગળ વહેંચાય છે

રાજ્યવહીવટ:--

ઇંગ્લાંડના મહારાજા હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ છે ઇંગ્લાંડમાં હિંદુસ્તાનના રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવા એક પ્રધાન નીમવામા આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય *સુબો વાઇસરોય અને ગવર્નર જનરલ અને તેની કારભારી મડળી રાજ્યવહીવટ ચલાવે છે. હિંદી પ્રધાન, વાઇસરોય, બગાળા, મુખર્ધી અને મદ્રાસના ગવર્નર, લશ્કરી ખાતાના વડા, વાઇસરોય અને બગાળા મુખર્ધી અને મદ્રાસના ગવર્નરની કારભારી મડળીના સલાસદો, અને લાઇ કોર્ટના જજોની નીમણુક નામદાર શહેનશાહ પોતે કરે છે. વાઇસરોયની કારભારી મડળી ૮ સભાસદ, લશ્કરી ખાતાનો વડો, અને વાઇસરોયની બનેલી છે. કાયદા બાધવાના કામ માટે એક કાયદા બાધનારી સભા હોય છે, અને તે વાઇસરોયને તે કામમા મદદ કરે છે એ સભામા ઉપલા દશ ઉપરાત વાઇસરોયના નિમેલા ૩૫ પૈકી ૨૮ સરકારી અમલદારો

* ગવર્નર જનરલ રાજનો પ્રતિનિધિ છે, માટે તે વાઇસરોય (રાજનો પ્રતિનિધિ) પણ કહેવાય છે.

અને ૭ અમલદાર સિવાયના સભાસદ હોય છે. એ ૩૫ સભાસદ ઉપરાંત ૨૫ લોકો તરફથી ચૂટી કાઢેલા પ્રતિનિધિ છે આ પ્રમાણે કુલ ૭૦ સભાસદો છે.

આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં સૌથી ઉપરી અમલદાર વાઇસરોય અને ગવર્નર જનરલ છે, અને તે પોતાની કારભારીમંડળી સહિત રાજ્ય ચલાવે છે. એના હાથ નીચેના અમલદારો જુદા જુદા પ્રાંત પર અમલ ચલાવે છે, મદ્રાસ, મુબમ્બઈ, અને બંગાળા ઇલાકામાં ગવર્નર અમલ ચલાવે છે, અને તે દરેકને મદદ કરવાને કારભારી મંડળ હોય છે. એ કારભારી મંડળ ૩ સભાસદ અને ગવર્નરનું અનેકું હોય છે. કાયદા બાંધવાના કામમાં એને મદદ કરવા એક કાયદા બાંધનારી સભા હોય છે, અને તેમાં ગવર્નર અને ૩ સભાસદ ઉપરાંત કેટલાક સરકારે નીમેલા, અને કેટલાક લોકોના ચૂટી કાઢેલા સભાસદો હોય છે બહાર અને ઓરીસાના પ્રાંતો, સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ, અને બ્રહ્મદેશ પર લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર અમલ ચલાવે છે. એની નીમણૂક વાઇસરોય કરે છે. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરને મદદ કરવા કારભારીસભા હોતી નથી, પણ ગવર્નરોની માફક કાયદા બાંધવામાં મદદ કરવા એક કાયદા બાંધનારી સભા હોય છે. આસામ, મધ્ય પ્રાંતો, સરહદ પરનો વાયવ્ય પ્રાંત, અજમેર, કુર્ગ, અંદામાન અને નિકોબાર, અને બલુચિસ્તાનમાં ચીફ કમિશનર રાજ્ય કરે છે. એ ચીફ કમિશનરને મદદ કરવા એકે મંડળ હોતું નથી, તેથી બધું કામ-કાજ તે પોતે કરે છે. પ્રાંતોના જિલ્લામાં વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. એ જિલ્લાઓનું સરાસરી ક્ષેત્રફળ ૩,૮૦૦ ચો. મા અથવા અમદાવાદ જિલ્લા જેવડું છે. જે જિલ્લા પર ઠેરવેલા કાયદાકાનુન પ્રમાણે અમલ ચલાવવામાં આવે છે તે “રેગ્યુલેશન ડિસ્ટ્રિક્ટ” કહેવાય છે, અને એનો ઉપરી અમલદાર મેજિસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટર કહેવાય છે; કારણ કે સલાહશાતિ રાખવાનું અને મહેસુલ એકઠું કરવાનું કામ તેનાં છે. જે જિલ્લાના લોકો કળવણીમાં આગળ વધ્યા નથી, અથવા જેના ઉપર અંગ્રેજ અમલ તાજેજ થયેલો હોય છે તે જિલ્લામાં ઉપરી અધિકારીને કાયદાને છેક વળગી ન રહી પોતાની

વિવેક્યુદ્ધિથી વર્તવા વિશેષ છૂટ આપવામાં આવે છે, તેવા જિલ્લાને “ નાન રેઝ્યુલેશન ડિસ્ટ્રિક્ટ ” કહે છે, અને તેનો ઉપરી ડેપુટી કમિશનર કહેવાય છે. પ્રાતના જિલ્લાના સમૂહ પાડી વિભાગ પાડવામાં આવે છે, અને તે દરેક વિભાગના ઉપરીને કમિશનર કહે છે. આપણા ઉત્તર વિભાગમાં પચમહાલ જિલ્લો થોડા વર્ષ અગાઉ નાન રેઝ્યુલેશન ડિસ્ટ્રિક્ટ હતો. સિંધ વિભાગ “ નાન રેઝ્યુલેશન ” પ્રાત છે જ્યાં જ્યાં ચીફ કમિશનર મુખ્ય સત્તાધિકારી છે, તે બધા પ્રાતો “નાન રેઝ્યુલેશન ” પ્રાતો છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે આપણી માયાળુ અંગ્રેજ સરકાર દેશીઓની યોગ્યતાની કદર કરી તેમને રાજ્યકારભારમાં અગત્યનો ભાગ આપે છે તેને માટે આપણે સરકારના આભારી છીએ.

હિંદુસ્તાનનો ફે ભાગ દેશી રાજાઓના હાથ નીચે છે. મોટાં દેશી રાજ્યોમાં સરકાર તરફથી દેખરેખ રાખવાને, રાજાને સલાહ આપવાને તથા તે રાજ્યમાં અંધાધુધી ન ચાલે તે જોવાને એક બ્રિટિશ અમલદાર રહે છે, અને તેને “ રેસિડન્ટ ” કહે છે. જો પાસે પાસે રાજ્યો નાના હોય, તો આખા સમૂહને માટે એક અમલદાર રહે છે અને તેને “એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ” કહે છે. ઇલાકાને લગતાં નાનાં રાજ્યો તે ઇલાકાના ગવર્નરની દેખરેખ નીચે રાખવામાં આવ્યા છે. ગવર્નર પોતે પોતાની તરફથી ત્યાં એક અમલદાર નીમે છે અને તે અમલદાર “ એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર ” કહેવાય છે. પહેલા વર્ગના રાજ્યો નિગમ, મહેસુર, વડોદરા, અને કાશ્મીર છે. રજપુતાના એજન્સિ, મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ, અને બલુચિસ્તાન એજન્સિ એ નાના રાજ્યોના સમૂહ છે. ઇલાકાને લગતાં રાજ્યોની વ્યવસ્થા જે પ્રમાણે આપણા ઇલાકામાં છે તે પ્રમાણે બધે છે. પ્રાતો અથવા ઇલાકાના ઉપરીને સેપેરાટ દેશી રાજ્યોની હકીકત તે પ્રાત વિષે લખ્યું હોય ત્યાં આપી છે. ઉપર લખેલા ચાર મોટા રાજ્યો અને ત્રણ એજન્સિઓ વાઘસરાયની સીધી દેખરેખ નીચે છે, તેનું છુટું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

હિંદુસ્તાનના રાજ્યની ઉપજ:- ઇ. સ. ૧૯૦૫-૦૬માં હિંદુસ્તાનની ઉપજ ૧૨૭ કરોડ રૂપીઆની હતી, એમાંનો લગભગ

ચોથો ભાગ ખેડૂતો સરકારી જમીન ખેડે છે તે બદલ આપે છે. રેલવે (સરકારી)ની ઉપજ ચોથા ભાગ કરતાં પણ વધારે છે માફું, અધીશ્વ, જકાત, આબકારીખાતું, પોસ્ટઓફિસખાતું, ટેલિગ્રાફખાતું વગેરે ખીજા ખાતામાંથી સરકારની બાકીની મહેસુલ ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્વરચ્ચ:-ઉપજનો લગભગ ચોથો ભાગ લશ્કરીખાતામાં, ચોથો ભાગ રેલવે ખરચમાં, ચોથો ભાગ સરકારી અમલદારોના પગારમાં, અને બાકીનો ચોથો ભાગ ઇરિગેશન, પબ્લિક વર્ક્સ ખાતું, બાજ, પોસ્ટઓફિસ વગેરેના સામાન્ય ખરચમા જાય છે.

લશ્કર:-હિંદુસ્તાનમાં અગ્રેજ અને દેશી લશ્કર લગભગ ૨૩ લાખ માણસનું છે એ ઉપરાંત દેશી રાજાઓ પોતાને ખરચે અગ્રેજ પદ્ધતિએ લશ્કર કેળવે છે, અને તે સરકારને જરૂરને પ્રસંગે આપે છે એવું લશ્કર લગભગ ૧૭,૦૦૦ માણસનું છે તે ઉપરાંત કેટલાક માણસો રાજપ્રુથીથી સરકારને અમુક પ્રમોગે મદદ કરવા લશ્કરી કેળવણી લે છે એવું લશ્કર લગભગ ૧૩,૦૦૦ આદમીનું બનેલું છે.

કેલવણી:-અંગ્રેજ સરકારે કેળવણી આપવા માટે પ્રાથમિક શાળાઓ, માધ્યમિક શાળાઓ, હાઇ સ્કૂલો, અને મહા વિદ્યાલયો સ્થાપેલાં છે કલકત્તા, મુમ્બઈ, મદ્રાસ, લાહોર, અને અલાહાબાદમા વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થાપેલા છે આ વિશ્વવિદ્યાલયો પરીક્ષા લે છે અને પદવી આપે છે હુન્નરકળાનું જ્ઞાન આપવા, વૈદકનું જ્ઞાન આપવા, ખેતીવાડીનું જ્ઞાન આપવા, અને કાયદાનું જ્ઞાન આપવા સરકારે જુદા જુદા વિદ્યાલયો સ્થાપેલા છે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવાથી લોકોની સામાજિક સ્થિતિ સુધરશે, તેવા હેતુથી સરકારે ઠામ ઠામ છોકરીઓની નિશાળો કાઢી છે અગ્રેજ રાજ્યની અગાઉ કેળવણી આપવા આવી નરેલની મંસ્થાઓ નહોતી ઉચી કેળવણી દરેક જગ્યાએ અગ્રેજીમા આપવામા આવે છે. સરકાર આટલી બધી કાળજી લે છે તે છતાં કેટલાક માણસો હજી પોતાના છોકરાને નિશાળે મોકલતા નથી, અને તેથી હિંદુસ્તાનનો ધણો ભાગ હજી અબણુ છે.

મદ્રાસ ઇલાકો.

મુખર્ષી ઇલાકાની દક્ષિણે આવેલો મદ્રાસ ઇલાકો અંગ્રેજ સરકારના તાબાનો જુનામા જુનો પ્રાંત છે એમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો ઘણો ભાગ અને બંગાળના ઉપસાગરનો બધો પશ્ચિમ કિનારો આવેલો છે. ત્રણ બાજુએ દરીઓ હોય એવો આ પ્રાંત સિવાય હિંદુસ્તાનમાં બીજો કોઈ પણ પ્રાંત નથી મુખર્ષી ઇલાકા કરતાં આ ઇલાકો ક્ષેત્રફળમાં નાનો છે, પણ એમાં વસ્તી ૪,૬૨,૦૦,૦૦૦ મુખર્ષી ઇલાકાની વસ્તી કરતા સવાગણી છે *

આ પ્રદેશનો કેટલોક ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, કારણ કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ત્રિકોણાકાર ઉચ્ચ પ્રદેશનો શિખરવાળો ભાગ આ ઇલાકામાં આવેલો છે. કિનારા પરના પ્રદેશો સપાટ નિચાણના પ્રદેશો છે. એ ઇલાકામાં વહેનારી નદીઓમાં ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી મોટી છે. તે ઉપરાંત પેન્નેર, પાલાર, પન્નાર, અને કોલેરુન છે. આમાંની પહેલી ત્રણ પશ્ચિમ તરફથી નીકળી પૂર્વઘાટ ઓળંગી બંગાળી સમુદ્રને મળે છે. કોલેરુન, કાવેરી નદીના મુખ આગળનો ફાટો છે જૈંગા ત્રાવણકોરના ડુંગરમાંથી નીકળી પાકની સામુદ્રધુનીમાં પડે છે. આ બધી નદીઓમાં બધા બાધી તેનું પાણી નહેર વડે ખેતરોને પુર પાડવામાં આવે છે. ચીલકા, કોલર અને પુલિકાટ એ ત્રણ આ ઇલાકામાં સરોવર છે.

આ ઇલાકામાં ૧૭૦૦ માઈલ લાંબો દરીઆકિનારો આવેલો છે, પણ એકે બંદર સારું નથી. મદ્રાસનું બંદર ઘણું ખરચે બાંધવામાં આવ્યું છે. તે છતાં જેવી મુખર્ષી અને કલકત્તાના બારામાં સગવડ છે તેવી અહીં નથી

વિયુવૃત્તની પાસે હોવાને લીધે આ ઇલાકાની હવા હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગો કરતા ગરમ છે, પણ દરીઓ નજીક હોવાથી

* શિક્ષકે દેશની સીમા નક્કી કરતી શીખવતી હિંદુસ્તાનની સામાન્ય ભૂગોળના પ્રાંતો વિષેની જે હકીકત આવી અર્થ હોય, તે ફરીથી પ્રાંત શીખવતી વખતે શીખવતી

અતિશય મરમી કે હંડી જોવામાં આવતી નથી, અર્થાત્ મરમી કે હંડીની વચ્ચે બહુ તફાવત નથી. એ આખો મુલક ખેતીવાડીનો છે, અને લગભગ વસ્તીનો ૩ ભાગ ખેતી પર ગુજરાન ચલાવે છે. ખેતીની પેદાશમાં ચોખા રાગી, તેલી બીજાં, તમાકુ, શેરડી, રૂ, અને ગરમ મસાલા મુખ્ય છે. ઉચી જમતનો તમાકુ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનો મોટો વેપાર ચાલે છે. પશ્ચિમઘાટ અને નીલગિરી પર ચા, બુદ. ને સિકોના થાય છે આર્કાટ અને નેલૂરમાં કેટલીક જગાએ ગળી પણ થાય છે આ ઉપરાંત જમીનમાંથી લોખંડની કાચી ધાતુ, અખરખ, અને મેંગેનીઝની કાચી ધાતુ ધણી જગાએથી નીકળે છે પશ્ચિમઘાટના વૈનાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી કેટલુંક સોનું, અને ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના નિવ્હામાંથી હીરા નીકળે છે.

સુતરાઉ કાપડ વણવાનો અને ગળી, ખાડ, પિત્તળ, અને માટીનાં વાસણ બનાવવા એ આ ઇલાકાના લોકોના મુખ્ય હુન્નર છે આ ઇલાકાની મુખ્ય નિકાસાં ચામડા, રૂ, બુદ, તેલી બીજાં, ચોખા, ગળી, તેલ, અને ખાડ છે. પરદેશનો વેપાર કોકોનાડ (ગોદાવરીના મુખ આગળ) મદ્રાસ, તુતિકોરીન, કોચીન, અને કાલીકટ વગેરે બંદરો મારફત ચાલે છે

इतिहास:-જુના વખતમાં આ ઇલાકામાં ધણા દેશી રાજ્યો હતાં. તેલુગુ ભાષાવાળા પ્રદેશમાં તૈલગણુ રાજ્ય, તામીલ ભાષાવાળા પ્રદેશના ઉત્તર ભાગમાં ચૌલ, અને દક્ષિણ ભાગમાં પાડચનુ રાજ્ય, કાનડી ભાષાવાળા પ્રદેશમાં વિન્જયનગરનું રાજ્ય, અને મલાયલમ ભાષાવાળા પ્રદેશમાં ચેરાનુ રાજ્ય હતું.

હાલ એના ઉત્તર સરકાર, કર્ણાટક, અને મલખાર એવા ત્રણ વિભાગ છે, અને તેમાંના ભાગો કકડે કકડે અંગ્રેજ સરકારને મળ્યા હતા. ઇ સ ૧૭૫૯માં કર્નેલ ક્લાઇવે ફ્રેંચ પાસેથી ઉત્તર સરકાર લીધો. કર્ણાટકના બેલ્ઝારી અને કડપા નિજામ

+ દરેક પ્રાંતમાં આયાત લગભગ સરખીજ છે, અને તે હિંદુસ્તાનની જ સામાન્ય આયાત આપી છે તેજ છે

પાસેથી ઇ. સ. ૧૭૯૯માં મળ્યા. સેલમ (સાલેમ), મલબાર, અને મદુરા ટીપુ સાથેના પહેલા વિગ્રહને પરિણામે ઇ. સ. ૧૭૯૨-માં મળ્યા. બોર્ડ વેલેસ્લીએ કર્ણાટક, કાનડા, કોઈમ્બટુર, અને તાન્જવર, ઇ. સ. ૧૭૯૯માં લીધા હતા.

મુખ્ય શહેરો:-

મદ્રાસ (૫,૧૮,૬૦૦) એ આ ઇલાકાની રાજધાની અને હિંદુસ્તાનનું ત્રીજું શહેર (વસ્તીમાં) કારોમડલ કિનારા પર આવેલું છે. આ શહેર ઇ. સ. ૧૬૩૯માં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. મદ્રાસથી ચામડા, પુદ, રૂ, ચોખા, ગળી, તેલી બીઆ, ગરમ મસાલો, ચા, અને તમાકુ પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે.

કાંચીવરમ (૪૬,૦૦૦) એ શહેર મદ્રાસની નૈર્ઋત્યમાં દહેરા માટે પ્રખ્યાત છે. આ શહેર ચોલ રાજ્યની રાજધાની હતું.

બલ્હારી (૫૮,૨૦૦) શહેરમાં લશ્કર રહે છે. એની વાયવ્ય-માં જુના વિજયનગર શહેરના ખડેરા જોવામાં આવે છે.

તંજાવર (૫૭,૬૦૦) શહેર તથા તેજ નામનો પ્રદેશ શિવા-જના ભાઈએ જીત્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૯માં બોર્ડ વેલેસ્લીએ એ મુલક બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડી દીધો.

નેગાપટ્ટણ (૫૭,૨૦૦) કાવેરીના મુખ પર બંદર છે. અહીંથી સિલોન ચોખા મોકલવામાં આવે છે

મદુરા (૧,૩૪,૧૦૦) જુના કાળમાં બનેલાં મહાદેવનાં વિશાળ અને સુંદર દહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે. આગળ આ શહેર પાડચ રાજ્યની રાજધાની હતું

ત્રિચિનાપલ્લી (૧,૨૨,૦૦૦)માં લશ્કરી છાવણી છે. બીડી (ચીર) અને જવાહીરના દાગીનાની બનાવટ માટે એ પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રીરંગમ (૨૩,૦૦૦) કાવેરીના ઝોક ટાપુ પર વિષ્ણુના વિશાળ સુંદર દહેરાને લીધે પ્રખ્યાત છે, અને રામાનુજ સમુદાયવાળાની જાત્રાનું તે મુખ્ય સ્થાન છે.

સાલેમ (૫૯,૧૦૦) શહેર આ નામના જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર

છે. સાલેમ જિલ્લો પોલાદ કામને માટે પ્રખ્યાત છે. એની પાસેના શિવરધિ કુગર પર બુદ થાય છે.

ઉતાકામંડ(૭,૦૦૦)નીલગિરિના ઉચ્ચ પ્રદેશ પર હવા ખાવાનું સ્થળ કોનુરના રેલવે સ્ટેશનથી ૧૨ માઈલ પર આવેલું છે. ઉનાળામાં મદ્રાસના ગવર્નર ત્યા રહે છે, અને ત્યા જવા માટે કોનુરના રેલવે સ્ટેશનથી ૧૨ માઈલ પાકી સડક છે.

કાલીકટ (૭૮,૪૦૦) મલબાર કિનારા પર મોટું બંદર છે. આ બંદરે વાર્કો ડી ગામા પહેલો ઇ સ. ૧૪૯૮માં ઉતર્યો હતો. આજ કિનારા પર મેંગલુર (૪૪,૦૦૦), કાનાનુર (૨૮,૦૦૦) અને તેલીચેરી (૨૮,૦૦૦) નાના બંદર છે.

મદ્દલીપટ્ટણ (૪૦,૦૦૦) બંદર કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ છે. મદ્રાસ રાજ્યના અગાડિ આ જગા ઉપર અંગ્રેજોની કોઠી હતી.

વિજાગપટ્ટણ (૪૧,૦૦૦) ઉત્તર સરકારનું બંદર થીંગડાની પેટીની બનાવટને માટે પ્રખ્યાત છે

આ ઉપરાંત અંબુર, આર્ણી, બાંદીવાશ, આર્કાટ, પોલિલોર, પોર્તોનાવો ઐતિહાસિક શહેર† છે

મદ્રાસ રાજ્યના તાલુકાનાં દેશી રાજ્યો.

ત્રાવણકોરનું હિંદુ દેશી રાજ્ય વિસ્તારમાં થાણા જિલ્લાથી બમણું છે, તે વસ્તી લગભગ તેનાથી ચારગણી છે. પીપર અને એલચીની પેદાશને માટે આ રાજ્ય પ્રખ્યાત છે

ત્રિવેંદ્ર (૫૭,૮૦૦) રાજધાની અને આલેપી(૨૫,૦૦૦) બંદર છે.

કોંચીનનું હિંદુ દેશી રાજ્ય ભરત જિલ્લા જેવડું છે પણ વસ્તી તેનાથી અઢીગણી છે. રાજધાની અર્નકોલમ (૨૨,૦૦૦) છે.

પુદુકોટ નામનું રાજ્ય તળવરની નૈર્ઝત્યમાં છે તેની રાજધાની પુદુકોટ (૨૦,૦૦૦) છે.

વેટો.

રામેશ્વર છેક દક્ષિણમાં હિંદુઓનું જાત્રાનું મોટું ધામ છે.

† આ શહેરો શિક્ષક ઇતિહાસમાં આ માટે પ્રખ્યાત છે, તે કહેવું

લક્ષદ્વીપ મલબાર કિનારાથી ૨૦૦ માઈલ પર પરવાળાના ટાપુઓનો સમૂહ છે. એમાંના બધાખરા ટાપુ ઉજડ છે, અને એની મુખ્ય પેદાશ નાળિયેર છે.

કુર્ગ.

મદ્રાસ ઇલાકાના પશ્ચિમ કિનારા પર સુરત જિલ્લાથી પણ સહજ નાનો એક જુદો જિલ્લો પ્રાત છે, અને તેમાં ૧,૭૫,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. ઇ. સ. ૧૮૩૪માં આ નાનું રાજ્ય લોકોની વૃત્તિને અનુસરીને અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું હતું એ મુલક બહોળ પહાડી છે. તેમાં ખુંદ અને એલચી થાય છે મહેસુરનો રેસિડંટ તેજ કુર્ગનો ચીફ કમિશનર છે. મુખ્ય શહેર મર્કારા (૭,૦૦૦) દરીઆની સપાટીથી ૩,૮૦૦ ફુટ ઉચ્ચ ઉચ્ચ પ્રદેશ પર આવેલું છે.

અંદામાન અને નિકોબાર.

મદ્રાસ ઇલાકાની પૂર્વે આવેલા બંગાળી સમુદ્રના પૂર્વ ભાગમાં આ બંને ટાપુઓના સમૂહ આવેલા છે, અને તે એક ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે. આ ટાપુઓનું ક્ષેત્રફળ ૩,૧૦૦* ચો. મા. અને વસ્તી ૨૬,૦૦૦ છે

અંદામાન ટાપુના મોટા અંદામાન અને નાનો અંદામાન એવા બે સમૂહ છે ઇ. સ. ૧૮૫૮થી ત્યાં દેશનિકાલની સજા પામેલા કેદી રાખવામાં આવે છે. મુખ્ય બંદર પોર્ટબ્લેરમાં ઇ. સ. ૧૯૦૫માં ૧૪,૦૦૦ કેદી હતા. અહીં લોર્ડ મેયો નામના ગવર્નર જનરલને ઇ. સ. ૧૮૭૨માં કોઈ કેદીએ મારી નાખ્યા હતા. આ ટાપુની મુખ્ય પેદાશ સાગ છે

નિકોબાર ટાપુ નાના અદામાનની દક્ષિણે ૮૮ માઈલ પર આવેલા છે એ ટાપુ પહેલાડે-માર્કને તામે હતા, પણ ઇ સ ૧૮૬૯ થી અંગ્રેજ સરકારને તામે છે એની મુખ્ય પેદાશ નાળિયેર છે

બ્રહ્મદેશ.

અદામાનની પૂર્વે જ અહલદેશ આવેલો છે તે હિંદુસ્તાનના રાજ્યમાં મોટામાં મોટો પ્રાંત છે એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૭૭,૦૦૦ ચો.

* અમદાવાદ જિલ્લાથી પણ ક્ષેત્રફળમાં નાના છે.

મા. એટલે મુખર્ષિ ઇલાકાથી સવાગણું છે, પણ ત્યાંની વસ્તી (૧,૨૧,૦૦,૦૦૦) મુખર્ષિ ઇલાકાની વસ્તીના અડધા ભાગથી પણ ઓછી છે. આ પ્રાંતની પૂર્વે ચીન અને સિઆમ આવેલાં છે. આ “નાન રેગ્યુલેશન ૧”, પ્રાંત ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે મુકવામાં આવ્યો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૮૯૭ થી એના ઉપરી અમલદાર તરીકે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમવામાં આવેલો છે, અને તે દરમિયાન પ્રમાણે તે અધિકાર ભોગવી રાજ્ય ચલાવે છે. ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી એની લંબાઈ ૧૩૦૦ માઈલ, અને પૂર્વથી પશ્ચિમ પહોળાઈ ૫૫૦ માઈલ છે.

આ પહાડી મુલકમાં ડુગરોની હાર એક ખીજને સમાતરે ઉત્તર દક્ષિણ આવેલી છે છેક પશ્ચિમની હાર આરાકાનયોમા અને તેની પૂર્વની હાર પેગુયોમા નામે ઓળખાય છે પેગુયોમાના જળ-ક્ષેપક પ્રદેશને લીધે ધરાવદી અને સિતાંગ નદીઓનો પ્રદેશ જુદો પડે છે. આરાકાન અને ટિનાસરીમના કિનારા પરનો સાકડો મુલક ફળદ્રુપ છે. ઇરાવદી, સિતાંગ અને સાલવીન એ ત્રણ મુખ્ય નદી છે, અને ત્રણે ભાર્તાખાનના અખાતમાં પડે છે તેમાં ધરાવદી સૌથી અગત્યની છે (જુઓ પાનું ૮૨.) સિતાંગ નદી માડલેના અગ્નિ-પ્રચુલાના ડુગરમાંથી નીકળે છે ભરતી વખતે આ નદીમાં પાણી ધણું જોશમાં જાય છે, તેથી એમાં વહાણો ફરી શકતા નથી. સાલવીન નદીમાં પણ ખડકો તથા પાણીના ઝડપવાળા વહેણને લીધે વહાણો ફરી શકતા નથી.

અલ્લદેશનો ધણો ભાગ* ઉષ્ણ કટિબંધમાં આવવાને લીધે ગરમ છે કિનારા પર તથા આસામની નજીકના ભાગમાં વધારે વરસાદ પડવાથી હવા ભેજવાળી ને ગરમ છે. આ કારણને લીધે અલ્લદેશમાં વનરૂપિ પૃષ્ઠ જાય છે, અને તેથી સાગ અને ખીજનાં લાકડાંનો મોટો વેપાર ચાલે છે. સપાટ પ્રદેશમાં ખેતીથી થતો મુખ્ય પાક ડાંગર છે, અને હિંદુસ્તાનમાં દુકાળ વખતે એ ચોખો

૧ જુઓ પાનું ૬૭ ૨ શિક્ષકે હિંદુસ્તાનની લંબાઈ જોડે સર-ખાવવી, અને ખીજ શહેરોનું અંતર લઈ લંબાઈનો ખ્યાલ આપવો.

* જુઓ પ્રાકૃતિક ભૂગોળ

ધણી કામ લાગે છે. ઉત્તર ખલદેશમાં મકાઈ, જુવાર, કઠોળ, અને તેલ થાય છે નંગલમા ગટાપરચાનાં ઝાડો, સાગ, એબની, ખીજાં ઇમારતી લાકડા, અને વાસ થાય છે

વસ્તીનો મોટો ભાગ મેગોલિથન જાતના ખલ્લી લોકોનો છે. મદ્રાસ, ખંભાળા, અને ચીન તરફથી પણ ધણી લોકો આવી વેપારને અર્થે અહીં રહે છે, અને દેશનો લગભગ બધો વેપાર આ પરદેશી લોકોનાજ હાથમા છે. ખલ્લી લોકો ઘટ બનાવવાના તથા રસવાના કામમાં ધણી હોશિયાર છે. ખલ્લદેશમાં સિગાર+ બનાવવાના અને રેશમી કાપડ વણવાના એ બે મોટા હુમરો છે.

લાકડુ કોતરવાનું કામ એ લોકો સાફ કરી શકે છે. ડાગર તથા ઇમારતી લાકડાની વધારે પેદાશ હોવાને લીધે કામ કામ ડાગરની અને લાકડા વહેરવાની મિલો નજરે પડે છે. ખેતી અને વનસ્પતિ વજેરની ઉપલ્બ્ધિ પેદાશોને લીધે ચોખ્ખા, ઇમારતી લાકડા, જુદી જુદી જાતના ગુદર, રૂ, ચામડા, અને કેરોસીન તેલ મુખ્ય નિકાસ છે.

માડલેની ઉત્તરના હુગરમા માણેકની ખાણો છે, પણ હાલ તેમાંથી બહુ માણેક જડતાં નથી ધરાવદી પાસેના પ્રદેશમાંથી અંબર ખોદી કાઢવામાં આવે છે. વળી એજ નદીની ખીણમાંથી કેરોસીન તેલ નીકળે છે. કાલસા, ધરાવદીને મળનારી ગ્વેનદનની ખીણમાંથી, સફેદ આરસ માડલેની નજીકમાંથી, અને કલાઈ ટિના-સરીમમાંથી નીકળે છે

ઈતિહાસ:-

ઇ. સ. ૧૮૨૬માં પહેલા ખલ્લી વિગ્રહને અંતે આરાકાન અને ટિનાસરીમ પ્રાંતો અંગ્રેજ સરકારને મળ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૨માં ખીજો ખલ્લી વિગ્રહ ચાલ્યો તે વખતે પેશુ પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો, અને ત્યારથી એ ત્રણે પ્રાંતો બ્રિટિશ ખલ્લદેશને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૬મા ત્રીજો ખલ્લી વિગ્રહને અંતે સ્વતંત્ર ખલ્લદેશ અને શાન સંસ્થાનો બ્રિટિશ મુલકમાં જોડી દેવામાં આવ્યાં છે.

મુખ્ય શહેરો:--

રંગુન (૨,૯૩,૦૦૦) ધ્રુવરેશનું મુખ્ય શહેર રંગુન નદી પર દરીઆથી ૨૨ માઈલ પર આવેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં આ બ્રહ્મ ત્રાજે નબરે છે આ બ્રહ્મરેથી ચોખ્ખા અને સાગ પુષ્કળ ચઢે છે. શહેરમાં અડધી વસ્તી બ્રહ્મી લોકની છે, અને બાકીના લોક ગૈન, હિંદુ, સીખ, અને પારસી છે.

માંડલે (૧,૩૮,૦૦૦) ઇ. સ ૧૮૮૭ સુધી બ્રહ્મદેશના રાજાની રાજધાની હતું એ શહેર ધરાવદીના ડાબા કિનારા પર રંગુનથી ૩૮૬ માઈલને અંતરે આવેલું છે.

આકિઆબ (૩૬,૦૦૦) આરાકાનનું અને મુલમૈન (૫૮,૦૦૦) ટિનાસરીમનું મુખ્ય શહેર છે પાછલા શહેરના નામ પરથી ત્યાંનું સાગ મોલમીન કહેવાય છે

વાસીન (૩૨,૦૦૦) શહેર વાસીન નદીની બંને બાજુ પર દરીઆથી ૮૦ માઈલ પર આવેલું છે અહીં સુધી મોટી રીમરો આવી શકે છે.

પ્રોમ (૨૧,૦૦૦) ધરાવદીને ડાબે કિનારે આવેલું શહેર છે. રંગુનથી અહીં સુધી રેલવે છે.

અમરપુરા અને **આવા** જુની રાજધાનીનાં ખડેરા છે

મામો માલેની ઉત્તરે ૨૦૦ માઈલ પર ચીન સાથે વેપારનું મુખ્ય શહેર છે

આસામ.

બ્રહ્મદેશની પશ્ચિમમાં આવેલો પ્રાત આસામ નામે જોળખાય છે. ઇ. સ. ૧૮૭૪માં બંગાળનો કેટલોક ભાગ લઈ આસામનો નવો પ્રાત રચવામાં આવ્યો હતો, ત્યારપછી સને ૧૯૦૫માં બંગાળના પદર જિલ્લા આસામમાં ઉમેરી પૂર્વ બંગાળ અને આસામનો પ્રાત બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને સને ૧૯૧૧-માં નામદાર શહેનશાહે દિલ્હીમાં દરબાર બંધો ત્યારે આસામને પૂર્વ બંગાળથી જુદો પાડી ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે મૂક્યાનું

નહેર ક્યું. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૬,૦૦૦ ચો. મા એટલે એકલા બહારથી લગભગ સવાગણું છે, અને વસ્તી લગભગ ૬૦ લાખની છે.

ઉત્તરમાં લામો સાકડી પટી જેવો ખલ્લપુત્રા નદીનો પ્રદેશ સપાટ છે. માર્ચથી મે મહીના સુધી આ ભાગમાં અતિશય વરસાદ પડે છે. આ ભાગમાં માત્ર બેજ ઋતુઓ છે શિયાળો અને ચોમાસુ. પુષ્કળ વરસાદને લીધે આ પ્રાંતની હવા બેજવાળી છે ચોરાપુજીમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં સૌથી વધારે વરસાદ પડે છે આ ભાગની હવા ચાના છોડને ઘણી માફક આવે છે, તેથી આસામમાં ચાના ઘણા બગીચા છે હિંદુસ્તાનમાં જેટલી ચા ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો પોણો ભાગ તો આસામમાં જ થાય છે. કિનારા પરના ગામોની હવા કલકત્તાને મળતી આવે છે. બેજવાળી અને ગરમ હવાને લીધે આસામના ડુંગરો પર મોટાં જમલો છે, અને તેમાં સાલ અને ઇંડિઆ રખરના ઝાડ પુષ્કળ છે. આ ભાગની મુખ્ય પેદાશ ચા છે એ ઉપરાંત ચોખા, શણ, તેલી ખીઆ, શેરડી, અને તમાકુ ઉત્પન્ન થાય છે ખાસીઆ ડુંગરમાંથી કાચલા અને સીલહટ્ટમાંથી ચુનાના પથર નીકળે છે હુમરામાં રેશમની પણ પેદાશ છે

આસામ ૪ સ. ૧૮૨૬માં બ્રહ્મી ભોટો પાસેથી પહેલા બ્રહ્મી વિગ્રહને અંતે અંગ્રેજ સરકારને મળ્યો હતો.

મુખ્ય શહેરો:--

સીલહટ્ટ (૧૪,૦૦૦) સુરમા નદી પર નારગીને માટે પ્રખ્યાત છે.

કાચાર ચાના બગીચા માટે પ્રખ્યાત છે

ગૌહત્તી (૧૧,૦૦૦) આસામ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે.

સીલોંગ ખાસીઆ ડુંગર પર ચીફ કમિશનરનું સર રેશન છે. એ દરીઆથી ૫,૦૦ ફુટ ઉંચું છે.

દેશી રાજ્યો:--

આ પ્રાંતમાં મળીયુનનું પહાડી દેશી હિંદુ રાજ્ય છે, અને તે સુરત જિલ્લાથી બેવડું મોટું છે આ રાજ્યની મુખ્ય નિકાસ ટંકુ રેશમ, મીણ, ચા, હાથીદાંત, અને ઇંડિઆ રખર છે. અહીંના પહાડોમાં બ્રહ્મદેશની માફક હાથી વસે છે.

વંગાળા ઇલાકો.

આસામની પશ્ચિમે વંગાળા ઇલાકો આવેલો છે. ઇ. સ. ૧૯૦૫માં આ પ્રાંતના પદર જિલ્લા સર્વ આસામમાં ઉમેરી તેનો પૂર્વ બંગાળા અને આસામ પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૯૧૧થી તે પદર જિલ્લા પાછા બંગાળામાં ઉમેરી તેનો બંગાળા ઇલાકો બનાવ્યો, અને તેને ગવર્નરની દેખરેખ નીચે મુક્યો. આ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ મુળે ઇલાકાથી પોણું છે, પણ વસ્તી મુળે ઇલાકાથી લગભગ દોઢગણી છે.

બંગાળાનો ઘણો ભાગ કાપનો સપાટ પ્રદેશ છે, અને દરી-આની સપાટીથી આ પ્રદેશની ઉચ્ચાઈ ઘણી યોડી છે. આ ઇલાકામાં થઈને વહેનારી નદીઓમાં ગંગા, અને તેને મળનારી નદીઓ, બ્રહ્મપુત્રા ને તિસ્તા એ મુખ્ય છે. તિસ્તા સિક્કીમમાંથી નીકળી બ્રહ્મપુત્રાને મળે છે જુના વખતમાં એ ગંગાને મળતી હતી ગંગા નદીનો એક ફાટો ભાગીરથી આગળથી ગંગામાંથી છુટો પડે છે, ત્યાં આગળથી ગંગા નદીનો ત્રિકોણપ્રદેશ થાય છે. ભાગીરથી દક્ષિણમાં હુગલી કહેવાય છે, અને તે પર કલકત્તા શહેર આવેલું છે. હામેદરા, રૂપનારાયણ, અને કુશી એ નદીઓ છોટાનાગપુરના હુગરમાંથી નીકળી હુગલીને મળે છે. આ દેશ બંગાળાના અખાતની ઉત્તરે દિનારા પર આવવાથી તેની હવા ભેજવાળી છે, અને એમાં વરસાદ વધારે પડે છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાગર મુખ્ય છે. તે ઉપરાંત ઘઉં, જવ, મકાઈ, તેલી બીજા, અને શણ થાય છે, તથા દાર્જિલિંગમાં ચા થાય છે જેમ મુળે ઇલાકામાં રૂનો પાક મુખ્ય છે, તેમ આ બાજુમાં શણનો પાક મુખ્ય છે. સિક્કીમના હુગરમાંથી સ્લેટના પથ્થર, લોહ, અને તાંબુ જડે છે, ને રાણીગંજ પાસેના હુગરમાંથી પુષ્કળ કોયલા નીકળે છે.

આખા હિંદુસ્તાનમાં ઘાડી વસ્તીવાળો અને ફળદ્રુપ ભાગ બંગાળા છે. આ ઇલાકામાં બંગાળી, અને હુગરોમાં અનાય બાષા બોલાય છે. શણની પેદાશ વધારે હોવાને લીધે અહીં શણની મિલો ઘણી છે. આ ઇલાકાની મુખ્ય નિકાસ ચોખા, શણ, તેલી

ખીઆં, ચામડાં, ચા, રેશમ, અને કોયલા છે કૃત્રિમ ગળીની શોધને લીધે કુદરતી ગળીનો વેપાર મદ પડતો ગયો છે. રેશમના કીડા એ બાજુએ ઉછેરવામાં આવે છે, તેથી રેશમનો વેપાર આ ઇલાકામાં ચાલે છે.

બગાળા ને ખહારથી દિવાનીનો હક ઇ સ. ૧૭૬૫માં કંપની સરકારને મોગલ બાદશાહ શાહઆલમને આપ્યો હતો.

મુખ્ય શહેરો:—

કલકત્તા (૧૨,૨૨,૦૦૦) શહેર ઇલાકાની રાજધાની હુમલી નદી પર ડાબે કિનારે ફરીઆથી ૮૬ માઈલને અંતરે આવેલું છે. એને “ મહેલોનું શહેર ” પણ કહે છે. હુમલીના જમણા કિનારા પર આવેલું હૌરા પણ કલકત્તાનો ભાગ ગણાય છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં વસ્તીમાં* લડન પહેલું અને કલકત્તા બીજું શહેર છે. ઇ સ. ૧૬૮૭માં અંગ્રેજ લોકોએ ન્યારે પોતાનું સંસ્થાન અહીં સ્થાપ્યું ત્યારે મુબઈની માફક એનાનું ગામડું હતું આ શહેર હાલ જળમાર્ગથી તેમજ રેલવેથી હિંદુસ્તાનના બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગનેડેનેડા-એલું છે, અને મોટા વેપારનું સ્થળ થઈ પડ્યું છે મુબઈમાં ન્યારે સુતરાઉ કાપડ ને સુતરની મિલો છે, ત્યારે અહીં શણની મિલો છે આ બદરેથી શણ, ચા, ચામડા, અફીણ, ચોખા, તેલી ખીઆં, ગળી, અને લાખ પરદેશ જાય છે અલીપોર કલકત્તાનો એક ભાગ ફોર્ટ વિલિયમના કિલ્લાથી ચાર માઈલ દક્ષિણે આવેલો છે.

ઢાકા (૧,૦૯,૦૦૦) બ્રહ્મપુત્રાના એક કાંટા ઉપર આવેલું શહેર છે. ઢાકાની મનમલ વખણાય છે

બરીસલ બાકરગંજ જિલ્લામાં મુખ્ય શહેર છે. આ જિલ્લામાં મુખ્ય પાક ડાંગર છે.

ચિતેગાંવ (૨૨,૦૦૦) કરનાકુલી નદીના મુખથી ૧૨ માઈલ પર બંદર છે ચોખા અને સાગ આ બંદરની મુખ્ય નિકાસ છે.

સીરજગંજ (૨૩,૦૦૦) શણના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે.

માલ્દાની પડોશમાં બગાળાની બુની રાજધાની ગોડના ખડેર છે.

* હંડનની વસ્તી (૪૬,૮૫,૦૦૦) છે.

બરાકપોર કલકત્તાની ઉત્તરે ૧૫ માઈલ પર હુમલી નદી પર લશ્કરની જાવળીનું સ્થાન છે

નદ્યા જુના વખતમા સંસ્કૃત પાઠશાળાને માટે પ્રખ્યાત હતું. ઇ. સ. ૧૨૦૩મા મુસલમાનોએ બગાળા જીત્યો ત્યાસુધી એ બગાળાની રાજધાની હતું

ધામ્ની કલકત્તાની ઉત્તરે ભાગીરથી નદી પર ગામડું છે. અહીં લોડ કલાઈવે મોટી જીત મેળવી બગાળાનો કબજો ઇ. સ. ૧૭૫૭મા લીધો હતો

મુર્શિદાબાદ (૨૯,૦૦૦) ભાગીરથી નદી પર મુસલમાનોની છેલ્લી રાજધાનીનું નગર હતું એ શહેર રેશમ અને ગળીના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે

હુગલી કલકત્તાની ઉત્તરે ૨૪ માઈલ પર આવેલું છે. આ ગામ બગાળામા અંગ્રેજોની કોઠીનું પહેલું સ્થાન હતું (ઇ. સ. ૧૬૪૦).

દાર્જિલિંગ છેક ઉત્તરમાં સિકીમ પાસે હવા ખાવાનું સ્થાન છે, અને એ એક વખતે સિકીમના દેશી રાજ્યોનો ભાગ હતો. આ શહેર સમુદ્રની સપાટીથી ૭,૦૦૦ ફુટ ઉચું છે, અને કલકત્તાથી દાર્જિલિંગ સુધી રેલવે માર્ગ છે એની આજુબાજુ આવેલા કુમરોના ઢાળ પર પુષ્કળ ચા થાય છે.

ચીનસુરા હુગલી પાસે વલદા લોકોને, અને શ્રીરામપુર ડેન લોકોને તાબે હતા

ચન્દ્રનગર ચીનસુરાની દક્ષિણે હજુ ફ્રેંચ સરકારને તાબે છે. બનકુરા અને રાણીગંજ કોચલાની ખાણોને માટે પ્રસિદ્ધ છે

દેશી રાજ્યો.

ઉત્તરમા કુચ્ચિહારનું નાનું હિંદુ રાજ્ય આપણા ભરૂચ જિલ્લાથી પણ નાનું છે કોચ નામના લોકોએ આ રાજ્ય જીતી તેનું નામ કુચ્ચિહાર રાખ્યું છે એની નિકાસ શણ, તમાકુ, ને સાગ છે.

ટીપેરાનું રાજ્ય મણીપુર કરતા સહજ મોટું છે એની મુખ્ય નિકાસ રૂ, સાગ, તલ, વાસ, અને નેતર છે.

બહાર અને ઓરીસા.

આ પ્રાંત બગાળાની પશ્ચિમે આવેલો છે. સને ૧૯૧૧માં બહાર છોટાનાગપુર, અને ઓરીસા એ ત્રણને બગાળાથી છુટા

પાડી તેનો નવો પ્રાંત બનાવ્યો, ત્યાસુધી એ બંગાળાનો પેટાભાગ ગણાતો હતો. આ પ્રાંતમાં બહાર એ સપાટ ફળદ્રુપ પ્રદેશ છે. ઓરીસા અને છોટાનાગપુર ડુગરવાળા પ્રદેશ છે, પણ તેમાં કોઈ શિખર ૫,૦૦૦ ફુટથી વધારે ઉચ્ચ નથી. બહારના દક્ષિણ ભાગમાં રાજમહાલ ડુગરા ૨,૦૦૦ ફુટ ઉચા છે, અને સંતાલ નામના અનાર્ય લોક તેમાં રહે છે મુખ્યનદી ગંગા છે, અને તેને ઉત્તર-માથી ડેકી અને દક્ષિણમાંથી ગોંગ નદી મળે છે. ઓરીસાની નદીઓનો ત્રિકોણપ્રદેશ જુદોજ છે. એ તરફની નદીઓમાં સૌથી મોટી નદી મહા નદી છે એ ઉપરાંત બ્રાહ્મણી અને વૈતરણી નામની બીજી એ નદી છોટાનાગપુરના ડુગરમાંથી નીકળી બંગાળા ઉપસાગરને મળે છે આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૩,૦૦૦ ચો મા છે અને વસ્તી ૩,૫૦,૦૦,૦૦૦ છે*.

બહારમાં ઉનાળામાં ગરમી અને શિયાળામાં ઠંડી વિશેષ હોય છે, અને બંગાળા કરતા ત્યાની હવા વધારે સુકી છે, તથા વરમાદ પણ ઓછો પડે છે. ઓરીસામાં બીજા ભાગો કરતાં શિયાળામાં ઉષ્ણતામાન વધારે હોય છે. ખેતીનો પેદાશમાં ઘઉં, બાજરી, ચોખા, ગળી, અને અકીણ મુખ્ય છે આ પ્રાંતમાં પણ છોટાનાગપુરના ડુગરમાંથી તથા બહાર પ્રાંતની દક્ષિણ સરહદ પર આવેલા રાજમહાલ ડુગરમાંથી પુષ્કળ કોયલા નીકળે છે બહારમાં સુરોખાર ને છોટાનાગપુરમાં અખરખ મળી આવે છે ચીલકા સુરોવરને તીરે તથા ઓરીસાને દરીઆકાંઠે મીઠું પકવવામાં આવે છે. બહારમાં હિંદી, ઓરીસામાં ઉર્ધ્વ, ને ડુગરોમાં અનાર્ય ભાષા બોલાય છે

ઈ સ. ૧૮૦૩માં ઓરીસા મરેઠા પાસેથી અંગ્રેજ લોકોએ જીતી લીધી હતી

બહાર.

બંગાળાનો વાયવ્ય ભાગ બહાર નામે ઓળખાય છે, અને એ નામ વિહાર=મઠ ઉપરથી પડ્યું છે આ નામ બતાવી આપે છે

* શિક્ષકે આ ક્ષેત્રફળ ને વસ્તી મુબઈ ઇલાકાના ક્ષેત્રફળ અને વસ્તી સાથે સરખાવવા

કે એક વખતે આહી યૌદ્ધ ધર્મ ધણા ફેલાએલો હોવો જોઈએ. પ્રાચીન ઇતિહાસમા જે મગધનું રાજ્ય લખેલું છે તે આ બહાર પ્રાત છે.

મુખ્ય શહેરો:-

પટણા (૧,૩૬,૦૦૦) શહેર સોણ, ગોઆ અને ગંડક નદીના મંગમ પર આવેલું છે, અને વેપારનું મોટું મથક છે. મગધની રાજધાની પાટલીપુત્ર તે આ શહેર છે.

ગયા (૫૦,૦૦૦) જત્રાનું ધામ પટણાની દક્ષિણે ૬૩ માઈલ પર આવેલું છે, અને રેલવેને રસ્તે ત્યાં જવાય છે. ત્યાં યૌદ્ધ ધર્મનાં દેવાલયોનાં ધણા ખડેરા જોવામાં આવે છે.

ભાગલપુર (૭૪,૦૦૦) શહેર આગળ ગંગા નદીનો પટ ૭ માઈલ પહોળો છે.

મોંગીર (૩૬,૦૦૦) ભાગલપુરની પશ્ચિમે આવેલું છે, અને તેમા બંદુક, પિસ્તોલ વગેરે બને છે.

બક્સર* ઐતિહાસિક શહેર છે.

તીરહત જુના વખતનું મિથિલા નગર છે એમ કહેવાય છે.

ઓરીસા ઉર્ફે ઓઢીઆ.

આ પ્રાંતના રહેવાસીઓ ઓડ્રાસ નામના લોક છે, તે ઉપરથી આ પ્રદેશનું નામ ઓડ્રાસા, ઓઢીઆ, ઓરીસા પડ્યું છે.

મુખ્ય શહેરો:-

કટક (૫૧,૦૦૦) ઓરીસાનું મુખ્ય શહેર મહા નદી પર તેમજ કલકત્તાથી મદ્રાસ જવાના રેલવે માર્ગ પર આવેલું છે.

પુરી (૪૯,૦૦૦) હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારા પર કટકની દક્ષિણે ૫૩ માઈલ પર શ્રી જગન્નાથજીની જત્રાને, માટે પ્રખ્યાત છે.

છોટાનાગપુર.

બહાર અને મધ્ય પ્રાંતો વચ્ચેનો કુમરવાળો પ્રદેશ છોટાનાગપુર નામે ઓળખાય છે. આ પ્રદેશમા આવેલું પારસનાથ નામનું સિખર (૪,૫૦૦ ફુટ ઉચું) જૈન લોકોનું જત્રાનું ધામ છે. આ ભાગમાં મોઠામા મોટું શહેર રાંચી (૨૬,૦૦૦) છે.

* આ શહેર આ માટે ઇતિહાસમા પ્રખ્યાત છે તે સિવાય કંઈક.

દેશી રાજ્યો.

છાટાનાગપુર અને ઝોરીસામાં બધા નાનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. સિક્કીમ નામનું મોટું દેશી રાજ્ય નેપાળ અને ભુતાનની વચ્ચે આવેલું છે, અને તે આપણા ભરત્ય જિલ્લાથી બમણું મોટું છે. એ પહાડી મુલક છે, તેથી રાજ્યમાં વરતી માત્ર ૮૮,૦૦૦ છે. એની મુખ્ય નિકાસ ટટ્ટ, મેઢા, જંગલની નીપજ, એલચી, અને તેલી ખીઆ છે. આ રાજ્યના પહાડોના ઉંચા ધાટોમાં ઘર્ષને તિબેટ જવાય છે.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો.

બંગાળાની પશ્ચિમે આ પ્રાંતો આવેલા છે, ઇ. સ. ૧૮૦૧-માં પંજાબની સરહદ પર નવો વાયવ્ય પ્રાંત કાઢ્યો ત્યાંસુધી એ વાયવ્ય પ્રાંતો નામે ઓળખાતા ઇ. સ. ૧૮૭૭માં આગ્રા અને અયોધ્યા પ્રાંતને માટે એક લે ટેનન્ટ ગવર્નરની નીમણૂક કરવામાં આવી, ત્યાંસુધી બંને પ્રાંતોની વ્યવસ્થા જુદી હતી.

આ બંને પ્રાંતો કાંપના વિશાળ મેદાન છે, અને તેના ઢોળાવ અગ્નિ ખુણા તરફનો છે. આ બંને પ્રાંતોની ઉત્તર સરહદ પર તેરાર્ધનું જંગલ છે તે તેમને હિમાલયથી જુદા પાડે છે. આ પ્રાંતમાં ગંગા, જમના, ગોગ્રા, અને ગોમતી નદીઓ છે તેમાં ગંગા અને જમના મોટી નદીઓ છે, અને તેના વર્ષનું હિંદુસ્તાનની સામાન્ય ભૂગોળમાં આપેલા છે ગંગા નદીના મૂળ આગળ હિમાલયની તળેટી પાસે હરદ્વાર અને પહાડ ઉપર ચદરીનાથ, અને કેન્દ્રારનાથ તથા તેની પેલીમેર ગંગોત્રી એ હિંદુ લોકોનાં જાત્રાના ધામ છે. પંજાબ અને મધ્યકત પ્રાંતોની વચ્ચે સરહદ પર આવેલી જમના નદી જહાંગીરીમાંથી નીકળી અલાહાબાદ આગળ ગંગાને મળે છે.

આ પ્રાંતની હવા બંગાળા જેટલી ભેજવાળી નથી, અને બંગાળા કરતા શિયાળામાં અહીં ઠંડી વધારે પડે છે આગ્રામાં ઉનાળામાં વધારે તાપ, અને શિયાળામાં વધારે ઠંડી રહે છે. આગ્રા અને મથુરા તરફ વરસાદ ૩૬ ઇંચ પડે છે, એટલે લગભગ સુરત

જેટલો પડે છે. આ પ્રદેશ ચમાનું વિશાળ મેદાન છે, તેથી ફળદ્રુપ છે જે ભાગમાં પાણીની તાણ છે તે ભાગમાં ગંગા અને જમના-માથી નહેરા ખોદી ખેતીવાડીને પાણી પુર પાડવામાં આવે છે. ધઉ, આ ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય પેદાશ છે તે ઉપરાંત ડાંગર, કઠોળ, તમાકુ, જીવાર ગળી, રૂ, શેરડી, અફીણુ, અને તેલી બીજાં થાય છે પ્રાંતના દક્ષિણના ભાગમાં રૂ, શિવાલીકની ખીણ અને હિમાલયના દક્ષિણ ભાગમાં ચા, અને નિચાણના પ્રદેશમાં ડાંગર થાય છે. સુરોખાર જમીન પરથી કેટલીક જગાએ જથ્થાબંધ એકઠો કરવામાં આવે છે.

આ પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ મુખર્ષ ઇલાકાના ક્ષેત્રફળથી લગભગ અડધું છે, પણ વસ્તી મુખર્ષ ઇલાકાથી આસરે દોઢી છે. આ ધાડી વસ્તીના મુલકમાં ૮૫ ટકા હિંદુ અને ૧૪ ટકા મુસલમાન છે. આ ભાગના લોકોની મુખ્ય ભાષા હિંદી અને બિહારી છે આ ભાગમાં એક લાખ કરતા વધારે વસ્તીવાળાં સાત શહેર છે. હિંદુસ્તાનના કોઈ બીજા પ્રાંતમાં મોટાં શહેરની એટલી સંખ્યા નથી ઉદ્યોગમાં કાનપુરમાં સુતરાઉ અને ગરમ કાપડની મિલો છે, એ ઉપરાંત ત્યાં ચામડાની બનાવટના કારખાના પણ છે બનારસમાં પિત્તળના વાસણ, અને કસબનું કામ સાફ બને છે.

ઇ. સ. ૧૮૦૧માં દોઆબ* અને રાહીલખડનો ભાગ સહાયકારી લસ્કરને પેટે અયોધ્યાના નવાબે લોઈ વેચેલીને આપ્યા હતા. સીરજી અંજે ગામના કોલકરાર પ્રમાણે અંગ્રેજ સરકારને દિલ્લી અને આગ્રા પ્રાંત ઇ સ ૧૮૦૩માં મળ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૬માં અયોધ્યાના નવાબની ખરાબ વર્તણૂકને લીધે અયોધ્યા ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું.

* દોઆબ એટલે બે નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ. દો=બે, અને આબ = પાણી. અંજા અને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ

ડું શિક્ષકે આ કોલકરાર કોની વચ્ચે, અને કયા વિગતને અંતે થયા હતા તે કહેવું

આગ્રા પ્રાંત.

ઈ. સ ૧૮૩૩માં આ પ્રદેશને બંગાળામાંથી છુટા પાડી એનું નામ વાયવ્ય પ્રાંત રાખ્યું હતું, કારણ કે તે વખતે આની અમાડી કોઈ પણ મુલક અંગ્રેજ સરકારને તામે નહોતો.

મુખ્ય શહેરો:-

અલાહાબાદ (૧,૭૨,૦૦૦) પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર લખનૌ, બનારસ અને કાનપુર કરતા પણ નાનું છે આ શહેર ગંગા અને જમનાના મગમ ઉપર આવેલું છે, અને અકબર પાદશાહે કિલ્લો બાંધી એનું અસલ નામ પ્રયગ બદલી અલાહાબાદ રાખ્યું હતું.

બનારસ (નાગાજસી) કાશી (૨,૦૪,૦૦૦) ગંગાના ડાબા કિનારા પર હિંદુઓનું જત્રાનું ધાર્મિક મોટું ધામ છે. નદી પર મોટા ઘાટો બાંધેલા છે, અને ત્યાં દર્શનના જત્રાણુ દર રોજ નાહતા જોવામાં આવે છે એ શહેરમાં હિંદુઓના એટલા બધા દહેરા છે કે દરેક શેરીએ એકાદ મોટું દહેરું નજરે પડ્યા વગર રહેતું નથી. મસજિદો પણ ત્યાં ઘણી છે, અને કેટલીક જોવા લાયક છે. સરકૃત વિધાના અભ્યાસનું મુખ્ય સ્થળ હજી કાશા છે

કાનપુર, (૧,૭,૦૦૦) ગંગાના જમણા કિનારા પર લખનૌની નૈર્ઋત્યે ૪૬ માઈલ પર આવેલું છે આ શહેર અનાજના વેપાર, સુતરાઉ તથા ગરમ કાપડ, તથા ચામડાના સામાન માટે પ્રખ્યાત છે. અહીં લશ્કરની ઠાવણી પણ છે આ શહેરમાં ઈ. સ ૧૮૫૭ના બળવા વખતે નાનામાંહેએ અંગ્રેજોની કતલ કરી હતી.

ગાજીપુર (૩૯,૦૦૦) બનારસની પૂન ગુનાગળજ તથા અહીંથીના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે

જાંસી (૫૬,૦૦૦) મોટું રેલ્વે જંકશન છે ઈ. સ ૧૮૮૫-માં ગ્વાલીયરનો કિલ્લો આખી અંગ્રેજ સરકારે મિલિયા સરકાર પાસેથી જાંસી લીધું હતું.

આગ્રા (૧,૮૫,૦૦૦) જમના નદીના દક્ષિણ કિનારા પર છે. તે અકબર અને શાહજહાનના વખતમાં હિંદુસ્તાનની રાજધાનીનું

નગર હતું. આગ્રામાં જેવા લાયક જીનાં મકાનો ધણાં છે; અને તે સર્વમાં સૌથી ઉત્તમ શાહજહાંનો બંધાવેલો તાજમહાલ છે એ રાજાનું કામ તદ્દન આરસનું છે, અને આજે પણ જાણે હમણાનો બંધાવેલો હોય એમ લાગે છે.

કનોજ પ્રાચીન કાળમાં મોટું શહેર હતું.

મથુરા (૬૦,૦૦૦) આગ્રાની વાયવ્યમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની જન્મભૂમિને માટે પવિત્ર ગણાય છે મથુરા પાસે આવેલું વૃંદાવન (૨૩,૦૦૦) (૪ દાવન=તુગસીનું વન) શ્રી કૃષ્ણે બચપણમાં કરેલા વિહાર માટે ધણીજ પવિત્ર જગા ગણાય છે.

મીરત (૧,૧૬,૦૦૦) ગંગા અને જમના વચ્ચે મોટું લગ્ગરી ઢાવણીનું સ્થળ છે.

અલીગઢ (૬૫,૦૦૦) આગ્રાની ઉત્તરે મુસલમાની મોટી કોલેજ માટે, સહરાનપુર (૬૬,૦૦૦) વનસ્પતિ-વ્યવસ્થા-દર્શક બગીચા માટે, તેમજ હરદ્વાર પાસે આવેલું રુરકી મોટામાં મોટી એન્જીનીયરિંગ કોલેજ માટે પ્રખ્યાત છે.

દેહગઢુન (૨૮,૦૦૦) નામના હવા ખાવાના ઉચ્ચ સ્થળમાં જંગલખાતાની કોલેજ તથા ચાના બગીચા છે.

મૈનિતાલ કમાલિન પ્રાતમાં દરીઆની સપાટીથી ૬,૫૦૦ ફુટ ઉંચું એક સુંદર સરોવર પર આવેલું છે ઉનાળામાં આ પ્રાંતનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર અહીં રહે છે.

ચરેલી (૧,૨૫,૦૦૦) રાહીલખડમાં મોટું શહેર છે. એ બાગમાં અશ્વધાનોની રાહીલા નામે જાતે જીતી લઈ વાસ કર્યો હતો, તેથી તે રાહીલખડ નામે ઓળખાય છે.

અયોધ્યા.

ઇ સ ની ૧૨મી સદીની આખરમાં આ રાજ્ય મુસલમાનોના તાબામાં આવ્યું ત્યારથી તે ઇ સ. ૧૮૫૬માં એ રાજ્ય ખાલસા થયું ત્યારુધી આ પ્રાંતમાં મુસલમાની અમલ હતો. ઇ. સ ૧૭૪૦માં અયોધ્યાના નવાબે દિલ્હીના મોગલ પાદશાહની સત્તા છોડી દઈ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું હતું.

મુખ્ય શહેરો:-

લક્ષ્મી (૨,૬૦,૦૦૦) અયોધ્યાનું મુખ્ય શહેર જોમતી પર આવેલું છે. ત્યાં ઘણાં સુંદર મુસલમાની મકાનો આવેલાં છે.

અયોધ્યા (૫૫,૦૦૦) જોમતી ઉપર બચ્ચરી છાવણીનું સ્થળ છે. પાસે જુના અયોધ્યા શહેરનાં ખડેરા છે. અયોધ્યા શહેર શ્રી રામચંદ્રજીના જન્મ, રાજ્ય ત્રગેરે માટે બહુ પવિત્ર ગણાય છે.

દેશી રાજ્ય:-

રામપુર નામનું નાનું મુસલમાની રાજ્ય રોહીલખંડમાં છે. એનું મુખ્ય શહેર રામપુર (૭૪,૦૦૦) ખેસ, દુપટ્ટા, અને ચાદરને માટે વખણાય છે. ગઢવાલનો રાજા રજપુત છે, અને એ રાજ્યનું મુખ્ય શહેર તરીકે છે, ઇ. સ. ૧૯૧૦થી બનારસના રાજાને રાજ્ય બક્ષવાથી તે પણ નવા સ્ટેટ તરીકે દાખલ થયું છે.

પંજાબ.

આત્રા અને અયોધ્યાના સયુક્ત પ્રાંતની પશ્ચિમે પંજાબ પ્રાંત આવેલો છે. આ પ્રાંતમાં પાંચ નદીઓ ફોલમ, ચિનાબ, રાવી, બિઆસ, અને સતલજ વહે છે, તે ઉપરાંત એનું નામ પંજાબ (પંજ=પાંચ, અને આબ=પાણી) પડ્યું છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧થી પંજાબમાં પાંચ જિલ્લા લઈ વાયવ્ય તરફના ડુગરી મુલકોમાં ઉમેરી એક નવો વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે. આ પ્રાંતનો પોણો ભાગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના કાપના મેદાનનો ભાગ છે આ મેદાનનો સૌથી ઉંચો ભાગ પંજાબની પૂર્વ સરહદ પર આવેલો છે. આ પ્રદેશનો ઉત્તર ભાગ પહાડી છે. સૌલ્ટ રેન્જ (મીદાના ડુગર) નામનો પહાડ એકમ અને સિંધુ વચ્ચે પૂર્વ પશ્ચિમ (૫,૦૦૦ ફુટ ઉંચો) આવેલો છે. એમાંથી મીહું (સિંધવ) નીકળે છે, તેથી એનું નામ આવું પડ્યું છે ઉપર કહેલી પાંચ નદીઓ ઉપરાંત સિંધુ અને જમના બે મોટી નદીઓ એક પશ્ચિમની સરહદ પર, અને બીજી પૂર્વની સરહદ પર વહે છે. પંજાબની છેક દક્ષિણમાં પંચ નદી (પંજાબની પાંચ નદીઓનાં એકઠાં થએલાં પાણી) સિંધુને મળે છે. હેલમ અને ચિનાબ કા-

રમીરમાંથી, રાવી અને ખિઆસ હિમાલયના કુંઝરમાંથી, અને મોઢામાં મોટી નદી સતલજ તિબેટનાથી નાકળી એક ખીજને મળતા હોયે પગનદ અને છે. એલમ અને રાવી ચિનાબને, અને ખિઆસ અને ચિનાબ સતલજને મળે છે. આ નદાઓ વચ્ચેના પ્રદેશને પશ્ચિમ દોઆબ કહે છે તમા રાવી અને સતલજ વચ્ચેનો ચારીદોઆબ ધણીજ વસ્તીવાળો અને ફળદ્રુપ ભાગ છે.

પગનબની હવા શિયાળામાં અતિશય ઠંડી, અને ઉનાળામાં અતિશય ગરમ છે કુગરમાં ૪૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે, પશ્ચિમ જમ, જમ નીચે અવ. ૧ જમ એ છીઅ તેમ તેમ એ છે પડે છે દક્ષિણમાં વરસાદની તાલુ નહેરોને લીધે લાગતી નથી આ પ્રાતમાં જોતી નહેરો બાધેત્રા છે તેટલા ખીજ પ્રાતમાં નથી કગરાની ખીજ ચાને માટે પ્રખ્યાત છે. આ ભાગમ મુખ્ય પાક ધઉ છે, અને તે કરાચી બદરથી ઇંગ્લાડ મોકલવામાં આવે છે એ ઉપરાંત ચોખા, બજારી, મકાઈ, કઠોળ, તેલી બીઆ, અને ૩ પશુ આ ભાગમાં પાકે છે. મુલતાનમાં રેશમના કીડા ઉછેરવામાં આવે છે, તેથી રેશમની પશુ થોડી પેદાશ છે. મીઠાના કુંઝરમાંથી સિંધવ અને કાલાબામ આગળથી ફટકડી નીકળે છે આ પ્રાતની જમીનમાં કોઈ કોઈ જગાએ કોલસા પશુ નજરે પડે છે.

આ પ્રાતનું ક્ષેત્રફળ મુખ્ય ઇલાકાના ક્ષેત્રફળ કરતાં લગભગ થોડું છે, પણ વસ્તી લગભગ મુખ્ય ઇલાકાના ખાલસા મુલક જેટલા છે. એના ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગમાં વસ્તી થોડી છે, અને લોકો ચરીરે મજબુત બાધાના છે સીખ્સ લોકોનું મૂળ સ્થાન પગનમ છે, અને તેઓની સમ્યા ૨૧ લાખ કરતા પશુ વધારે છે આ લોકો ખાસ લાહોર, અમૃતસર, જામધગ, અંબાલા, અને ફીરોજપુર તરફ વધારે જોવામાં આવે છે મુમલમાનોની વસ્તી આ પ્રાતના અડધા કરતાં

* શિક્ષકે નકશા પર કાગરાની ખીજનો પ્રદેશ બતાવે. અને ૧૯૦૫માં ધરતીકંપથી ત્યાં જે નુકસાન થયેલ તે વાત કહેવી. (જુઓ શાળાપત્ર પુ. ૪૪મું અક્ટોબર)

૬ સીખ લોકો કોણ છે, તથા તેઓ કેવી સારી નોકરી બજાવે છે તે વિષે શિક્ષકે કહેવું.

વધારે છે, પણ તેઓ ધણે ભાગે પશ્ચિમ ભાગમાં વસે છે. લોકોની મુખ્ય ભાષા પંજાબી અને હિંદી છે. લોકોનો મુખ્ય કુખર સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ અને શાલ બનાવવાનો છે. ખાસ કરીને શાલને માટે આ પ્રાંત અને કાશ્મીર પ્રસિદ્ધ છે. અફઘાનિસ્તાનના લોકો જોડે આ પ્રાંતનો વેપાર ચાલે છે અને તે બાજુએથી મુખ્ય ચીજો જીન મેવો હોંઝ, અને ઘોડા આવે છે.

૪ સ ૧૮૪૯માં સીખ વિમ્મહો પછી આ પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો ત્યારે અહીં ચીફ કમિશનરની નીમણૂક કરવામાં આવતી હતી, પણ ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૮૫૯થી આ પ્રાંતનો ઉપરી અધિકારી લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ડેરવામાં આવ્યો છે.

મુખ્ય શહેરો:-

લાહોર (૨,૨૯,૦૦૦) આ પ્રાંતનું રાજ્યમથક રાવી નદી પાસે આવેલું છે. સીખવશની ગાદી સ્થાપનાર રણજીતસિંહનો મહેલ, તથા તેની કબર એ એ ધણા જોવા લાયક મકાનો આ શહેરમાં છે. અકબરે થોડો વખત આ શહેરમાં પોતાની રાજધાની રાખી હતી અહીંથી થોડે છેટે મિયાનમિરમાં લશ્કરી છાવણી છે.

દિલ્હી (૨,૩૩,૦૦૦) જમના નદીના જમણા કિનારા પર મુસલમાનોની છેલ્લી રાજધાનીનું નગર હતું આ શહેર અને તેની આસપાસની જગા હસ્તિનાપુર વગેરે જુદે જુદે નામે છેક પાડવ કીર્તના વખતથી ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે. હાલનું દિલ્હી શાહ-જહાંના વખતમાં બધાએલું કહેવાય છે એમાં જુમામસજીદ, મોતીમસજીદ, બાદશાહી મહેલો, કુતુબમિનાર વગેરે જોવા લાયક મકાનો છે. આગલા દિલ્હી શહેરનાં ખડેરા આજુબાજુ જોવામાં આવે છે. અહીંની શેનરજી તથા માટીના વાસણ વખણાય છે.

અને ૧ ૧૨થી હિંદની રાજધાનીનું શહેર કલકત્તાને બદલે દિલ્હી થયું છે.

અમૃતસર (૧,૫૩,૦૦૦) રાવી અને બિઆમ વચ્ચેના દોઆખમાં સીખ લોકોનું જત્રાનું મોટું ધામ છે. એક સીખ ગુરુએ અહીં અમૃતસર નામનું તળાવ બંધાવ્યું છે, અને તે ઉપરથી

શહેર અમૃતસર કહેવાય છે ગરમ શાલ, રેશમી અને સુતરાઉ કાપડના વેપાર માટે આ શહેર પ્રખ્યાત છે.

અંબાલા (૮૦,૦૦૦) સતલજ અને જમના વચ્ચે લશ્કરની ડાવણીનું સ્થળ છે

પાણીપત (૨૭,૦૦૦)નું ઇતિહાસમાં આટલું બધું પ્રખ્યાત થયેલું મેદાન દિલ્લી અને અંબાલા વચ્ચે મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે.

રુચાનેશ્વર અંબાલાની દક્ષિણે ઐતિહાસિક શહેર છે. એની પડોશમાં મહાભારતમાં લખેલું કુરુક્ષેત્ર મેદાન છે.

સીમલા હિમાલયના એક ઢાંટા ઉપર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. આ ટેકરી ૭,૨૦૦ ફુટ ઢરીઆની સપાટીથી ઉંચી છે, અને ત્યાં ઉનાળામાં વાદ્યસરોય સાહેબ રહે છે. પહેલા ગવર્નર જનરલ ને અહીં રહ્યા હતા તે લોર્ડ આમ્હરસ્ટ હતા. એ સ્થળ મુખ્યથી ૧,૨૦૦ માઈલને અંતરે આવેલું છે, અને સાં જતા ૪૫ કલાક લાગે છે. હેક સીમલા સુધી રેલવેની સગવડ છે સીમલાથી ૩૨ માઈલને છેડે કસાવલી છે, અને તે હડખાયા જનાવરથી કરડેલા ફરદીના ઇલાખાના માટે પ્રસિદ્ધ છે

મુલતાન (૫૯,૦૦૦) રાવલપીંડી (૮૬,૦૦૦), અને સિયાલકોટ (૫૮૦૦૦) લશ્કરી ડાવણીના સ્થાન છે

* અલિબાલ, સોંબ્રાડન, ફિરોજગઢેર, મુઝ્કી, ગુજરાત, અને ચિલીઅનવાલા ઐતિહાસિક શહેરો છે

દેશી રાજ્યો.

પન્જબનાં દેશી રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ કાઠિઆવાડથી પોણાબે-ગણું છે, અને તેમાં વસતી કાઠિઆવાડથી દોઢી છે એમાં ૩૪ રાજ્યો છે, પણ તેમાંના ધણાં તો બહુ નાનાં છે.

માવલપુરનું મોટું મુસલમાની રાજ્ય (૧૫,૦૦૦ ચો. મા.) સતલજ અને સિંધુની દક્ષિણે આવેલું છે. એ રાજ્ય મોટા રણ સુધી લાંબી ચીયરવટી છે. આ રાજ્યની રાજધાની માવલપુર છે.

પતિઆલા સીખ રાજ્યોમાં મોટું (૫,૪૦૦) અને ફળદ્રુપ

* શિક્ષકે આનો ઇતિહાસ જોડેનો સ્વયં ધ બતાવવો.

છે. આ રાજ્યનું મુખ્ય શહેર પતિઆલા (૫૪,૦૦૦) છે. આ ઉપરાંત ફીંદ, નમા, કપુરથલા, ફરીદકોટ અને મુદી, એ નાનાં સીખ રાજ્યો છે.

વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત.

પંજાબની પશ્ચિમે જે નવેા પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે તે વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત નામે ઓળખાય છે. એ પ્રાંતમાં પંજાબના પાંચ જિલ્લા અને કેટલીક એજન્સિઓ જેવી કે-ફીર, સ્વાત, ચિત્રાલ, સ્વાઈચર, કુરમ વગેરે આવેલી છે. આ પ્રાંત ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે, અને એ ચીફ કમિશનર એમાની એજન્સિઓ માટે એજન્ટ ડુ ધ ગવર્નર જનરલ છે એ પ્રાંતનો ખાલસા મુલક આપણા ઉત્તર વિભાગથી સહેજ મોટો છે, પણ વસ્તી આપણા વિભાગની અડધીથી ઘોડી વધારે છે.

આ પ્રાંત પહાડી મુલક છે. માત્ર સિંધુ નદી તરફનોજ મુલક રૂબરૂ છે. આ ભાગમાં હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો મોટો માર્ગ સ્વાઈચર ઘાટ પેશાવરની પશ્ચિમે અને કાબુલ નદીની દક્ષિણે આવેલો છે. આ પ્રાંતની ખેતી લાયક જમીનમાં ધઉ, જવ, અને બીજાં અનાજો, તેલી બીયાં, રૂ, વગેરે વાય છે.

લોકો પઠાણ જાતના મુસલમાન છે. દક્ષિણમાં રહેનારા મુસલમાનો વાઝીરી નામે, અને ઉત્તરમાંના કોહિસ્તાની નામે ઓળખાય છે. પહાડોમાં લોકો પુશ્તુ બાપા, અને મેદાનના મુલકમાં ઉર્દુ અને પંજાબી બોલે છે. લોકોનો મુખ્ય વેપાર અફઘાનિસ્તાન જોડે છે.

મુખ્ય શહેરો:-

પેશાવર (૯૮,૦૦૦) આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે, અને એમાં લશ્કરની મોટી હાવણી છે.

હેરાહસમાઈલસાન (૩૨,૦૦૦) ગોશાલ ઘાટમાંથી ગઝની જવાના રસ્તા પર સિંધુ નદી પર આવેલું ગામ છે.

ચિત્રાલ, કોહાટ, ગ્લુડેસઆબાદ અને આવટાબાદ બીજાં નાનાં શહેરો છે.

જૂજોળવિદ્યા.

વાયવ્ય સરહદ પરના પ્રાંતની દક્ષિણે ચલુચ્છત્ત્વ આવેલો છે. એમાંનો ૪૬,૦૦૦ ચો. મા. એટલે કાઠિયાવાડથી બમણો મુલક ખાલસા છે, અને બાકીનો ૮૭,૦૦૦ ચો. મા. જેટલા પ્રદેશ પર દેશી રાજ્યોનો અમલ છે આ ખાલસા મુલકનો ઇ. સ. ૧૮૮૮-માં એક પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને તે વાઘસરોયની દેખરેખ નીચે છે, એટલે તે હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યનો ભાગ છે આ પ્રાંતનો ચીફ કમિશનર તે આ ભાગમાં આવેલા દેશી રાજ્યોનો એજન્ટ હુ ધ ગવર્નર જનરલ છે.

આ પ્રાંત ધગની ઉચ્ચ પ્રદેશના અગ્નિ ખુણાનો પહાડી અને રણનો ભાગ છે સુત્રેમાન પર્વત તરફનો એનો ભાગ ધણોજ ઉચો છે અહીં શિઆળામાં હવા ધણીજ દડી અને ઉનાળામાં અતિશય ઉષ્ણ રહે છે સિંધુ નદીના કિનારાથી બેલન ઘાટ સુધીનો માર્ગ ઉનાળામાં હિંદુસ્તાનમાં ઉચામાં ઉચા ઉષ્ણતામાનવાળો પ્રદેશ છે.

આ ભાગન ખાલમાં મુલકની વસ્તી ૪ લાખ અને દેશી રાજ્યોની વસ્તી ૪ લાખ છે લોકો બે જાતના છે. બલુચી આર્ય જાતના, અને અહુર્ધ મોગલ જાતના છે, પણ બંને મુસલમાની ધર્મ પાળે છે આ પહાડી લોકો ધણા મજબુત છે.

મુખ્ય શહેરો:—

કેવેટા (૩૪,૦૦૦) ચીફ કમિશનરનું રહેવાનું સ્થળ બેલન ધાટના ઉત્તર છેડાથી ૨૮ માઈલ પર ફરીઆની સપાટીથી ૫,૫૦૦ ફુટ ઉંચાઈએ આવેલું છે સિંધના મક્કર શહેરથી કેવેટા સુધી રેલવે છે.

ખિલાત ખાનની રાજધાની ૬૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ કેવેટાની દક્ષિણે ૮૪ માઈલ પર આવેલું છે. ખિલાતના ખાનના તાબામાં મોટો પ્રદેશ છે, અને એ હિંદુસ્તાનની સરકારનો તાબાનો રાજ છે.

અજમેર મહેરવાડા.

પંજાબની દક્ષિણે રજપુતાના એજન્સિ આવેલી છે તે મધ્યે અજમેર મહેરવાડા નામનો નાનો ૨,૭૦૦ ચો. મા. નો ખ્રિષ્ટિય પ્રાત આવેલો છે. ઇ. સ. ૧૮૧૮ના સિધીઆ સરકારની જોડે થએલા તહનામાની રૂએ અંગ્રેજ સરકારને અજમેર પ્રાત મળ્યો હતો. મહેરવાડા પ્રાત ૧૮૨૦મા જીતી અજમેરમા જોડી દેવામાં આવ્યો હતો. રજપુતાનાના બીજા ભાગની માફક આમા ખેતી કરવા લાયક જમીન ઘણી થોડી છે, તે જતા ફળદુપ જમીનમા મકાઈ, જવ, ગુવાર, અને બાજરી થાય છે આ પ્રાતનો ચીફ કમિશનર રજપુતાનાનો એજન્ટ હુ ધ ગવર્નર જનરલ છે. આ પ્રાંતમા વસ્તી ૫,૦૦,૦૦૦ છે.

આ પ્રાંતનુ મુખ્ય શહેર અજમેર (૮૬,૦૦૦) ઇ. સ. ૧૪૫-માં અમલ રાજ્યે વસાવેલુ કહેવાય છે આ શહેર રજપુતાના એજન્સિના એજન્ટ હુ ધ ગવર્નર જનરલનુ મદર રેશન છે શહેરમા રાજકુમારોને શીખવવા સાફ એક મહાવિદ્યાલય છે. એમાં આજે મુએઝીન-ઉદ્દ દીન ચીશતીની દરગાહ છે અને તેના માનમા છ દિવસનો મોટો મેળો ભરાય છે.

મધ્ય પ્રાંતો અને વરાહ.

રજપુતાના એજન્સિની પૂર્વમા મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ આવેલી છે, અને તેની દક્ષિણે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાહ આવેલા છે આ ભાગ અસલ ગોડવાના નામે ઓળખાતો હતો, કારણ કે ગોંડ નામની અતાર્ય વ્રજના અહીં રાજ્ય હતો.

આ “ નૌન રેગ્યુલેશન ” પ્રાત ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે. વરાહ પ્રાત નિજમના તાબાનો સુલક હતો, પણ તે ઇ. સ. ૧૮૫૩માં કરજ પેટે અંગ્રેજ સરકારને આપવામા આવ્યો હતો, અને હાલ તેને મધ્ય પ્રાંતોમા જોડી દેનામા આવ્યો છે. આ પ્રાંતો લગભગ મદ્રાસ ઇલાકા જેવડા છે, પણ વસ્તી મદ્રાસ ઇલાકાથી લગભગ ત્રીજો ભાગ છે.

આ પ્રાંતોનો પશ્ચિમ ભાગ પદારો અને જંગલોથી છવાયેલો છે. વિંધ્ય અને સાતપુટા એ બે મુખ્ય પર્વતો છે. નદીઓના મુખ તરફનો એમાનો પ્રદેશ નીચો છે અમરકંટક જમ્બહુપુરના અગ્નિ ખુણાનાં ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને ત્યાંથી નર્મદા નદી નીકળે છે. નર્મદા અને તાપ્તી ઉપરાંત બીજી પણ નાની નદીઓ આ પ્રાંતોમાં વહે છે. વર્ધા સાતપુટાના પર્વતોમાંથી નીકળી ગોદાવરીને મળે છે. ઘાઈનગંગા ઉપલી નદીને મળે છે, અને પછી આગળ એ બે નદીના પાણી પ્રાણહિતા નદીને નામે ઓળખાય છે. પેનગંગા વગરની દક્ષિણ સરહદ પર આવેલી છે, અને તે પણ વર્ધાને મળે છે. પૂર્ણા નદી વરાડમાં થઈ તાપ્તી નદીને મળે છે.

વરાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ગરમી વધારે લાગતી નથી, પણ નાગપુરના મેદાનમાં ઉનાળામાં તાપ સખત પડે છે મધ્ય પ્રાંતોનો કે ભાગ જંગલ છે જંગલોમાં સાગ અને સાલ મુખ્ય ઇમારતી લાકડા છે. વળી લાખ અને રેશમ પણ જંગલમાં એકઠું કરવામાં આવે છે વરાડ પ્રાંત ધણોજ ફળદ્રુપ છે, અને મધ્ય પ્રાંતોમાં પણ સપાટ ભાગમાં પુષ્કળ અનાજ પાકે છે મુખ્ય પાક ઘઉં, ડાંગર, રૂ, તુવેર, અને તેલી બીજા છે છત્તિસગઢમાં ઘઉં, અને વરાડમાં મુખ્ય પાક ઝેરો છે મહા નદી અને વાઈનગંગાના પ્રદેશમાં ડાંગર થાય છે આ ભાગમાં કોયલાની ખાણો છે, અને ઉંચું લોખંડ નીકળે છે

આ પ્રાંતોમાં ચાર ભાગ હિંદુ અને એક ભાગના ગોડ જતના અનાય લોક વસે છે. મધ્ય પ્રાંતોમાં લોકોની મુખ્ય ભાષા હિંદી છે, પણ મરાઠી, ઉર્દૂ, ગોડ, અને તેતુગુ ભાષા કોઈકોઈ જગ્યાએ બોલાય છે વરાડમાં મુખ્ય ભાષા મરાઠી છે. નાગપુરમાં સુતર વણવાની અને કાતવાની મિલો છે

૪ સ. ૧૮૫૩માં નાગપુરનો છેલ્લો ભોસલે રાજા વારસ વિના મરણ પામવાથી તેના તાબાનો મુલક ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો. ૪ સ. ૧૮૬૧માં કેટલોક ભાગ જુના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી અને કેટલોક મદ્રાસ પ્રદેશમાંથી લઈ મધ્ય પ્રાંતો નામનો

પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૨માં મધ્ય પ્રાંતોમાં વરાડ જોડવામાં આવ્યો, તેથી મધ્ય પ્રાંત અને વરાડ એવું આ ભાગનું નામ રાખવામાં આવ્યું છે. ઇ. સ. ૧૯૦૫માં પૂર્વનો સબલપુર જિલ્લો બગાળામાં જોડી દેવામાં આવ્યો.

મુખ્ય શહેરો:--

નાગપુર (૧,૦૧,૦૦૦) મધ્ય પ્રાંતોની રાજધાની, ચીફ કમિશનરનું મુખ્ય સ્થાન, અને વેપારનું મથક છે. એ શહેરથી નવ માઈલ પર કામરીમાં લશ્કરી હાવણી છે.

જબલપોર (૧,૦૧,૦૦૦) સાતપુડાની ઉત્તરે દરીઆની સપાટીથી ૧,૩૦૦ ફુટ ઉંચું છે. આ રેલવેનું તથા વેપારનું મોટું સ્થળ છે.

સાગર (૪૨,૦૦૦) ની હવા ઉંચાણને લીધે ધણી સારી છે. ત્યાં લશ્કરી થાણું છે

હુરાનપુર (૩૩,૦૦૦) તાપી નદીના ઉત્તર કિનારા પર રેશમી અને કસબી કાપડ માટે વખણાય છે. એની પડોશમાં બસીરગઢનો કિલ્લો છે આ ઉપરાંત ઝંડલા (૧૬,૦૦૦), પંચમહી, રાયપુર (૩૨,૦૦૦), અને ચાંદા (૧૬,૦૦૦) નાના ગામો છે. પચમહીમાં ઉનાળામાં ચીફ કમિશનર રહે છે. ચાંડા ગોડની જુની રાજધાની મધ્ય પ્રાંતોના નૈર્ઋત્ય ભાગમાં છે

વરાડ.

ફલીચપુર (૨૬,૦૦૦) વરાડમાં મોટું શહેર છે, અને મુસલમાની રાજ્યની એક વખતે રાજધાની હતી.

ઝમરાવતી (૪૦,૦૦૦) રૂના વેપારનું મોટું મથક છે. આ ઉપરાંત અકોલા (૨૯,૦૦૦) અને આર્ગામ* ખીલ્લ નાનાં શહેરો છે.

દેશી રાજ્યો.

મધ્ય પ્રાંતોના દેશી રાજ્યોનો વિસ્તાર કાઠિઆવાડથી દોઢ-મણો છે, પણ વસ્તી કાઠિઆવાડથી ઘણી છે. એ રાજ્યોમાં

ગ્જેતિહાસિક શહેર.

ધણે ભાગે જંમશે આવેલાં છે, અને અનાયૈ પ્રજા રહે છે. એ રાજ્યોમાંનું મોટું રાજ્ય ઘસ્ટાર છે, અને તેની રાજધાની જગદલપુર ઇલાવતી નદી પર છે.

દેશી રાજ્યો.

હિંદુસ્તાનમાં નાના મોટા ૬૮૦ દેશી રાજ્યો છે. તેમાંનાં ૪૮૦ રાજ્યો તો ધણા નાના છે બાકીના રાજ્યોમાંના મોટા જે પ્રાંતોની અંદર આવેલાં છે, તે પ્રાંતોના ઉપરી અધિકારીની દેખરેખ નીચે છે કાશ્મીર, ગાયકવાડ, નિજામ, અને મહેસુર એ ચાર મોટાં રાજ્યો વાઇસરોયની દેખરેખ નીચે છે, એટલે તેની તરફથી ત્યાં રેસિડેન્ટ રાજ્યોને સલાહ આપવા રહે છે આ ચાર મોટા રાજ્યો ઉપરાંત રાજ્યોના સમૂહની બે એજન્સિઓ રજપુતાના, અને મધ્ય હિંદ એજન્સિ પણ વાઇસરોયની દેખરેખ નીચે છે, એટલે કે તેની તરફનો અધિકારી એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ એ એજન્સિઓમાં રહી રાજ્યો પર દેખરેખ રાખે છે આ મોટાં રાજ્યોમાંના ગાયકવાડી રાજ્યનું વર્ણન મુખર્મી ઇલામની બૂગોળમાં શીખી ગયા છે, માટે બાકીના ત્રણ રાજ્યો, અને બે એજન્સિની બૂગોળનું વર્ણન હવે આપવામાં આવશે.

કાશ્મીર.

પંજાબની ઉત્તરે જે મોટું કાશ્મીરનું દેશી રાજ્ય આવેલું છે તે હિંદુસ્તાનનો છેક ઉત્તરનો ભાગ છે એનો નૈર્ઋત્યને ભાગ કાશ્મીરની ખીણ કહેવાય છે અહીં મોગલ શહેનશાહો ઉનાળામાં આવીને રહેતા હતા. ઉત્તરમાં બાલિસ્તાનનો, ઇથાનમાં લાડકનો, અને દક્ષિણમાં જમ્મુનો સુલક કાશ્મીરના રાજાના તાબા હેઠળ હોવાથી, આખું રાજ્ય હાલ કાશ્મીર કહેવાય છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮૧,૦૦૦ ચો મા છે.

કાશ્મીર ખીણ અને પહાડોનો પ્રદેશ છે. આ રાજ્યમાં બરફથી ઢાંકાયેલાં શિખરો અથવા બરફની નદીઓ (ગ્લેશિયર)

ધણી છે. નૈઋત્યની ખીણ જે ખરૂં કાશ્મીર છે, તે ૮૦ માઈલ લાંબી, અને ૨૦ થી ૨૫ માઈલ પહોળી, અને ૫,૦૦૦ થી ૬,૦૦૦ કુટ ઉંચી છે એવું ધારવામાં આવે છે કે એક વખત આ ખીણ સરોવરનું તળીયું હતું. કાશ્મીરમાં દાખલ થતી વખતે સિંધુ નદીની ફરીઆની સપાટીથી ઉચાઈ ૧૪,૦૦૦ કુટ છે, અને કાશ્મીરમાંથી પળખમાં દાખલ થતી વખતે એની ઉચાઈ ૪,૦૦૦ કુટ છે ઉપલી ખીના બનાવી આપે છે કે સિંધુનું પાણી કાશ્મીરમાં ૧૦,૦૦૦ કુટ નીચે ઉતરવાથી ઘણી ઝડપથી વહેતું હશે.

કાશ્મીરની ખીણની હવા ઠંડી અને ઘણીજ આનંદદાયક છે. મેવો, અને અનેક જાતના ફૂલ આ ખીણની અંદર થાય છે. એનો પાક પળખના જેવો છે કાશ્મીરી શાકો તિબેટના બકરાના જીનમાંથી બનાવવામાં આવે છે, અને તે ઘણી કીમતી હોય છે, તેમજ ઘણી વખણાય છે. જાંટના વાળની મેળવણીનું પશ્ચીમના નામનું સુદર કપડું પણ ત્યાં બને છે.

આ પ્રાંતના વસ્તી ૩૧,૫૮,૦૦૦ છે, અને ક્ષેત્રફળ જોતાં એ ઘણીજ આગ્રી છે, પણ તેનું કારણ એ છે કે મુલક પહાડી છે. ઉત્તરમાં અને પૂર્વમાં વસનારા લોકો મોગોલ જાતના છે, અને તેઓ જૈન અથવા મુસલમાની ધર્મ માને છે. મધ્ય ખીણના રહેવાસી કાશ્મીરી ઘણે ભાગે મુસલમાન છે, પણ ડુગરમાં રહેનારા ડોગરા ઘણે ભાગે હિંદુ છે. કાશ્મીરીઓ ગૌર વર્ણના અને ખુબ-સુરત છે કાશ્મીરમાંથી અનાજ, મારતી લાકડું, શાલ, મેવો, ધી, વગેરે પળખ મોકલવામાં આવે છે.

રાજ ડોગરા જાતના રજપૂત છે, અને સીખ લોકોનો મુલક જીતી લીધા પછી ઇ. સ ૧૮૪૬ માં લોર્ડ હાર્ડિંગે હાલના રાજના વશમાં આ મુલક સોંપ્યો હતો.

મુખ્ય શહેરો:-

શ્રીનગર (૧૨૬,૦૦૦) રાજધાની અને મહારાજાનું ઉનાળામાં રહેવાનું સ્થળ એલમ નદી પર ૫,૨૦૦ કુટની ઉંચાઈએ કાશ્મીરની ખીણના મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે. આ ઘણીજ રમણીય

જગા છે, અને શેરીમાં હોડીમાં બેસી ફરાય છે. બોઝા ધરાની અગાસી પર ફૂલના કુડા મૂકી બાગ બનાવે છે.

જમ્મુ (૩૬,૦૦૦) પળાવના સિયાળકોટની ઈશાનમાં ૨૫ માઈલ પર આવેલું છે. કાશ્મીરનો રાજા કાશ્મીર અને જમ્મુનો મહારાજા કહેવાય છે.

લેહ લાડકનુ મુખ્ય શહેર છે. એ સિંધુ નદી પર આવેલું છે. ચિનાઈ-તુર્કસ્તાનનો વેપાર આ સ્થળને હાથ છે.

રજપુતાના એજન્સિ.

રજપુતાના એજન્સિનો પ્રદેશ પળાવની દક્ષિણે આવેલો છે. એમાં ૨૦ રાજ્યો છે. તેમાંના ૧૭ રજપુત રાજ્યો, ૨ જાટ સંસ્થાનો, અને ૧ મુસલમાની રાજ્ય છે આ બધાં રાજ્યનો ઉપરી અમલદાર એજન્ટ ટું ધ ગવર્નર જનરલ અજમેર રહે છે, અને તેના હાથ નીચેના અમલદારો રેસિડેન્ટ જુદા જુદા રાજ્યમાં રહે છે. આ બધાં રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ આપણા ગુજરાતથી લગભગ બમણું છે, પણ વસ્તી ગુજરાતથી મરજજ વધારે છે. મુખ્ય રાજ્યો ઉદેપુર અથવા મેવાડ, જોધપુર, વિકાનેર અને જેસલમીર છે. નાના રાજ્યો તુંદી, કોટા, કિશનગઢ, મરતપુર અને ઘોઢપુર (જાટ), અને ટોક (મુસલમાન) છે.

અરવલ્લી ડુંગર રજપુતાના એજન્સિના મધ્ય ભાગમાં આવેલો છે. ડુંગરાની પશ્ચિમનો ભાગ સપાટ મેદાન છે, અને તેમાં કોઈ કોઈ જગાએ રેતીના ડુંગર નજરે પડે છે વાયવ્ય તરફનો ભાગ તદ્દન રણનોજ પ્રદેશ છે. ડુંગરાની પૂર્વનો ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. એ ઉચ્ચ પ્રદેશનો નૈઋત્ય ભાગ ફળદ્રુપ છે. અરવલ્લીના દક્ષિણ ભાગમાં આઝુ શિખર હવા ખાવાનું સ્થળ છે, અને ઉનાળામાં એજન્ટ ટું ધ ગવર્નર જનરલ અહીં રહે છે આ ભાગમાં નદીઓ થોડી છે. લુણી અજમેર આગળ અરવલ્લીના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના રણમાં પડે છે એનું પાણી ખાઈ છે. સંબલ મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિના પહાડોમાંથી નીકળી ઉત્તરમાં આગ્રા આગળ જમનાને મળે છે. બનાસ નામની નાની નદી ચંબલને મળે છે. ચંબલ નદી રજપુતાનાની પૂર્વ સરહદ છે.

અરવલ્લી ડુંગરના પશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદ ઓછો પડે છે, અને પૂર્વ ભાગમાં વધારે પડે છે, તેથી પૂર્વ ભાગ વધારે ફળદ્રુપ છે. વાયવ્ય તરફ અતિશય ટાઢ, અને અતિશય તાપ પડે છે. રજપુતાના એન્જિનિસ ખેતીનો પ્રદેશ નથી. પાણીની તાણુને લીધે પૂર્વ તથા દક્ષિણ ભાગ સિવાય બીજી કોઈ જગ્યાએ બે પાક થતાજ નથી ધઉ અને મકાઈ મુખ્ય ખેતી છે. સાંબર સરોવર પર મીઠું પકવવામાં આવે છે આ રણના પ્રદેશમાં મુખ્ય જનાવર ઊંટ છે. વિકાનેર તરફ ઊંટના લશ્કરની ટુકડીઓ છે. ખેતી તથા ગાડીના કામમાં પશુ એ બાળુએ ઊંટજ વપરાય છે.

રજપુતાનામાં મુસલમાનોની વસ્તી ઓછી છે રાજ્યો રજપુત (રાજપુત્ર) છે, તેથી આ ભાગનું નામ રજપુતસ્તાન—રજપુતાના પડેલું છે. લોકો મારવાડી અને ઉર્દુ અથવા હિંદી બોલતા બોલે છે.

મુખ્ય રાજ્યો:--

જોધપુર અથવા મારવાડનું રાજ્ય બધામાં મોટું (૩૫,૦૦૦ ચો. મા.) છે એ રાજ્યમાં વસ્તી ૨૦,૫૭,૦૦૦ છે, અને લોકો મારવાડી નામે ઓળખાય છે આ રાજ્યની મુખ્ય પેદાશ બાજરી, મઠ, અને જીવાર છે. એની રાજધાનીનું નગર જોધપુર (૬૦,૦૦૦) ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીમાં જોધા નામના રાજાએ વસાવ્યું હતું

જયપુરનું રાજ્ય જોધપુરના રાજ્યથી ક્ષેત્રફળમાં અડધું છે, પણ તેમાંની વસ્તી (૨૬,૩૬,૦૦૦) જોધપુરના રાજ્ય કરતા વધારે છે. એની રાજધાનીનું નગર જયપુર (૧,૩૭,૦૦૦) જયસાંગ બીજાએ ઇ. સ. ૧૭૨૮માં વસાવ્યું હતું એ શહેરના રસ્તાઓ તથા મકાનો એક સરખા બાંધેલા છે. હિંદુસ્તાનમાં જોવા લાયક શહેરમાંનું આ એક છે શહેરમાં મંદિરો તથા વેપારશાળા જેવા લાયક છે.

ઉદેપુર અથવા મેવાડનું રાજ્ય જયપુર કરતાં પણ નાનું છે, અને તેમાં વસ્તી ૧૨,૮૩,૦૦૦ છે રજપુત રાજાઓમાં ઉદેપુરના રાજા ઉચા કુળના ગણાય છે, કારણ કે તેઓએ પોતાની બેટી કોઈ પણ મુસલમાન રાજાને લગ્નમાં આપી નથી. એની રાજધાની ઉદેપુર (૪૬,૦૦૦)માં રાજાનો મહેલ ધણીજ સુંદર છે. એની

ધંજાનમાં ઉદેપુરના રાજ્યની જુની રાજધાની ચિતોડ છે. એની ઉત્તરે ૧૨ માઈલ પર એકલિગજ મહાદેવનું દહેર, અને તેનાથી થોડે છેટે શ્રી નાથજીનું વૈષ્ણવોનું જત્રાનું મોટું ધામ છે.

વિકાનેરના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ઉદેપુરના રાજ્યથી લગભગ બમણું છે, પણ વસ્તી (૭,૦૦,૦૦૦) ઉદેપુરના રાજ્યથી લગભગ અડધી છે એનો રાજા જ્ઞેધપુરના રાજાના વશનો છે, કારણ કે જ્ઞેધાના છોકરા વિકાએ વિકાનેર (૫૩,૦૦૦) ધં સ ૧૪૩૯માં વસાવ્યું હતું. ધણી ઉડાઈએ ખોદવાથી આ રાજ્યના કુવાઓમાં પાણી નીકળે છે.

જેસલમીરના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૬,૦૦૦ ચો. મા. છે, પણ વસ્તી ધણીજ ઓછી (૮૮,૦૦૦) છે. આ રાજ્યનો લગભગ બધો ભાગ રેતીનું રણ છે રાજા યદુભટ્ટી જાતનો રજપુત છે. ધં. સ ૧૧૫૮માં જૈસલ નામના રાજાએ જેસલમીર (૧૧,૦૦૦) નગર વસાવ્યું હતું અહીં પણ ૨૦૦-૩૦૦ ફુટ જમીન ખોદ્યા પછી પાણી નીકળે છે.

ભરતપુરના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ થોડું (૧૯,૦૦૦ ચો. મા.) છે, પણ દેશ ફળદ્રુપ છે આ જાટ નામના રજપુત રાજાનો પ્રદેશ છે, અને એની રાજધાની ભરતપુર (૪૪,૦૦૦) આગ્રાની પશ્ચિમે આવેલું છે ભરતપુર શહેરનો માટીનો મિલ્લો ધણો મજબુત મણાતો હતો ભરતપુર પાસે દીંગમાં રાજાનો મહેલ હિંદુસ્તાનનાં સુદર મકાનોમાનો એક છે.

આબુ શિરોહીમાં એક માઈલ ઉંચું હવા ખાવાનું સ્થળ છે આરસની ધણીજ સુદર કોરણીવાળા જૈન દહેરા માટે એ પ્રખ્યાત છે.

મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ.

રજપુતાના એજન્સિની પૂર્વે આવેલી આ એજન્સિ ૧૪૮ નાના રાજ્યોની બનેલી છે. તેમાં સિંધીઆનું રાજ્ય મોટામાં મોટું છે એમાંના ૧૨૪ રાજ્ય તો એટલા નાના છે કે તેમાંનાં કોઈનું ક્ષેત્રફળ ૫૦૦ ચો. મા. કરતા વધારે નથી. આ બધા રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ કાઠિઆવાડથી ચારગણું છે, અને વસ્તી પણ ચાર-

ગણી છે. આ એન્જનિસના એક ભાગમાં ગ્વાલીઅર (સિંધીઆનું)નું રાજ્ય, અને પ્રાચીન માળવાનો ધણોખરો ભાગ છે, અને બીજામાં જુદેલખડ માહેલા દેશી રાજ્યો, અને રેવાનું મોટું રાજ્ય છે. આ બે ભાગો વચ્ચે સંયુક્ત પ્રાંતની એક સાકડી પટ્ટી (જાસીનો મુલક) આવેલી છે. મધ્ય પ્રતોનો સૌથી ઉત્તરનો સાગર નિલ્લો આ પટ્ટીને મળે છે.

આ પ્રદેશની ઉંચાઈ ૬૦૦ થી ૨,૦૦૦ ફુટ છે, અને એનો ઢોળાવ ઉત્તર અને ધિશાન તરફનો છે વિધ્યાચળનો ઉત્તરનો પ્રદેશ માળવાનો ઉચ્ચ પ્રદેશ ટહેવાય છે. જુદેલખડ અને રેવા પહાડી મુલક છે, અને તેમાં દક્ષિણે મોટા મોટા જગલો છે. એમાં વિંધ્ય અને સાતપુડાં પર્વતો આવેલા છે. વળી કમુર નામની વિધ્યાચળની એક શાખા પૂર્વમાં ધિશાન તરફ જાય છે નદીઓમાં નર્મદા, સોણ, અને ચંબલ છે. સોણ નર્મદાના મૂળ પાસેથી નીકળી કૈંશુરના ડુંગર આગળ થઈ બગાળામાં ગંગા નદીને મળે છે.

આ ભાગમાં વરસાદ ૩૦-૩૫ ઇંચ પડે છે ઉત્તરમાં હવા ઉત્તળામાં વધારે ગરમ, અને શિયાળામાં વધારે ઠંડી છે દક્ષિણમાં ઉચ્ચ પ્રદેશને લીધે હવા સમઘાત છે. જમીન ધણે ભાગે રસાળ છે સાધારણ અનાજ ઉપરાંત આ ભાગમાં ઇંદોરની આબુબાબુ તમાકુ અને અફીણ થાય છે આ પ્રાંતના પૂર્વ ભાગમાં કોયત્તાની મોટી ખાણો છે. વિધ્યાચળની તળેટીમાંથી લોખંડ નીકળે છે જુદેલખડ હીરા અને બીજા અમૂલ્ય ખનીજો માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાંના લોકો હિંદી ભાષા બોલે છે. સાતપુડા અને વિંધ્યાચળમાં ગ્રોડ અને બીલ જાતના અનાજ લોકો રહે છે, અને તેઓ પોતાની ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય રાજ્યો:-

રેવાના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૩ ૦૦૦ ચો. મા. છે, અને તેમાં વસ્તી ૧૩,૦૦,૦૦૦ છે. આ રાજ્યમાં પુષ્કળ ખાણો અને જંગલો છે. એની રાજધાની રેવા (૨૫,૦૦૦) છે.

પંજાબુ નાનું રાજ્ય (૨,૬૦૦ ચો. મા) યુદેલખંડમાં આવેલું છે, અને તે હીરાને માટે પ્રખ્યાત છે.

તેહરીનું રાજ્ય પણ (૨,૧૦૦ ચો. મા) નાનું છે આ રાજ્યનો રાજા બધા યુદેલ રાજ્યોમા મોટો ગણાય છે. યુદેલા રજપુતોએ આ મુલક ૫૦૦ વર્ષ પર પોતાના કબજામાં લીધો હતો, અને એ રજપુતો પરથી આ ભાગનું નામ યુદેલખંડ પડ્યું છે.

ઈન્દોરના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૯,૫૦૦ ચો મા છે, અને તેના રાજા મરાઠા છે. એ રાજાએ હોશ્કરને નામે ઝોળખાય છે. એની રાજધાની ઈન્દોર (૪૫,૦૦૦) અહલ્યાના કાંઠે વસાવ્યું હતું, અને ઇ. સ. ૧૮૧૮થી ત્યાં રાજધાની રાખવામા આવી છે મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિના એજન્ટ દુ. ધ. ગવર્નર જનરલ આ શહેરમા રહે છે. ઇંદોરમા મધ્ય હિંદ એજન્સિના રાજકુમારોને માટે એક કોલેજ છે.

મહુ (૩૬,૦૦૦) ઇંદોરથી નૈર્ઋત્યમા ૧૩ માઈલ પર અગ્રેજ લશ્કરની હાવણીનું સ્થળ છે.

મોપાલના મુસલમાની રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૭૦૦૦ ચો મા. છે. એ રાજ્યમા બેગમ અમલ ચલાવે છે તેની રાજધાની મોપાલ (૫૬,૦૦૦) છે મોપાળના પોલિટિકલ એજન્ટ શહેરની પશ્ચિમે શિહુરમા રહે છે.

ગ્વાલીઅરના મરાઠી રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૨૯,૦૦૦ ચો. મા. છે, ને તેની વસ્તી ૩૦,૯૦,૦૦૦ છે મધ્ય હિંદુસ્તાનમા એ મોટામા મોટું રાજ્ય છે એના રાજા મિધીઆ કહેવાય છે તેની રાજધાની ગ્વાલીઅર અથવા લક્ષ્કર (૪૭,૦૦૦) છે ગ્વાલીઅરનો કિલ્લો અંગ્રેજ સરકારે મિધીઆ સરકારને આપી તેની પાસેથી ઝાસી લીધું હતું એ રાજ્યના ઉત્તરના ભાગમા તાપ પડે છે, અને મુલક રેતાળ અને ડુબરવાળો છે દક્ષિણમા ઉજ્જન (૪૦,૦૦૦) મિધીઆને તાબે છે ઉજ્જનની પાસે જુની ઉજ્જન નગરીનાં ખડેર જોવામા આવે છે. હિંદુ ખગોળશાસ્ત્રી ઉજ્જનથી પહેલું રેખાંશરૂત* ગણે છે પશ્ચિમમા નીમચ અગ્રેજ લશ્કરની હાવણી છે.

*શિક્ષકે રેખાશરૂત વિષે સમજણ આપી નકશાના રેખાશરૂત કયાથી ગણવામા આવે છે તે કહેવું,

આ ઉપરાંત ઘાર અને રતલામ એવાં બે નાનાં રાજ્યુત રાજ્યો છે.

નૈજામનું રાજ્ય.

મધ્ય પ્રાંતો અને વરાહની દક્ષિણે હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો-માં મોટામાં મોટું એવું નિજામનું રાજ્ય આવેલું છે. આ મુસલમાની રાજ્ય છે, અને રાજકર્તા નિજામને નામે ઓળખાય છે. આ રાજ્ય માયકવાડી રાજ્યથી દશગણું મોટું છે, અને વસ્તી (૧,૩૩,૭૪,૦૦૦) માયકવાડી રાજ્યથી સાતગણી છે. ઔરંગ-જેખાના મરણ પછી તેના એક સરદારે નિજામ-ઉલ-મુલક (રાજ્યની વ્યવસ્થા કરનાર) નામ ધારણ કરીને દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. નિજામના દરબારમાં બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રૈસિ-૯૮ રહે છે.

આ મુલક દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનો ધણો ભાગ રોકે છે. એમાં કેટલાક પહાડો આવેલા છે, તેમાં વાયવ્યમાં અજિન્ટા મુખ્ય છે. ગોદાવરી, કૃષ્ણા, भीमा, અને તુંગભદ્રા એ મુખ્ય નદીઓ છે. તુંગભદ્રા જે તુંગ ને બદા એ બે નામની નદીથી બનેલી છે, અને જે કૃષ્ણાને મળે છે, તે તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણા નિજામના રાજ્યની દક્ષિણ સરહદ પર આવેલી છે. મુખર્ષી ઇલાકાની भीमा નદી તુંગભદ્રાને મળે છે. રાજ્યની જમીન સાધારણ રીતે કૃષ્ણદ્રુપ છે, પણ કેટલાક ભાગમાં જમલો આવેલા છે. રાગી, બીજાં અનાજો, શે, અને તેલી બીજાં મુખ્ય પાક છે. ગોદાવરીની ઈશાનની સરહદ પર કાયલાની મોટી ખાણો છે એ ખાણો નજદીક વળી લોખ-ડની કાચી ધાતુ પણ નીકળે છે.

આ રાજ્યમાં લોકો ધણે ભાગે મુસલમાન છે, પણ પૂર્વમાં તેલુગુ, અને પશ્ચિમમાં મરાઠા લોક વધારે જોવામાં આવે છે. મુસલમાનો ઉર્દુ, તેલુગો તેલુગુ, મરાઠાઓ મરાઠી અને કાનડીઓ (નૈર્ઋત્યમાં) કાનડી બોલે છે.

મુખ્ય નદીઓ:—

હૈદરાબાદ (૫,૦૧,૦૦૦) નિજામના રાજ્યની રાજધાની મુસ્લી નદી પર આવેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં આ ચોથું

શહેર છે. શહેરમાં ધણી જોવા લાયક મકાનો છે. સિંકંદરાબાદ અને જોઝારમ હંદરાબાદની પાસે લશ્કરી ચાણા છે

ઔરંગાબાદ (૩૧,૦૦૦) વાયવ્યમાં અજિ ટાડુમર પાસે શહેર છે. એનાથી આઠ માઈલ પર દોલતાબાદ અથવા દેવગઢનો કિલ્લો છે. ઝાંઝાબાદમાં ઔરંગજેબની છોકરી બાબી મુકરગનો રોજો છે, અને તે તાજમહેલનો નમુનો છે

ગોચલકોહા હંદરાબાદની પશ્ચિમે સાત માઈલ પર જુની રાજધાની છે. એક વખત એ હીંને માટે પ્રખ્યાત હતું

ઘંગુલ તૈલગણના રાજ્યની, વીંદર (ખેદર) મુસલમાની રાજ્યની રાજધાની, અને કલ્યાણ ચાલુક્ય રાજ્યની રાજધાનીના શહેર હતાં રાયચુર (૨૨,૮૮૦) જ આઠ પી રૈલવે અને મદાસ રૈલવેનું ઝંકશન છે આસાઈ ઔનહાસિક શહેર છે ફ્લોરા અને અર્જિટા વાયવ્યમાં બૌદ્ધ તથા હિંદુ લોકોના પહાડમાંથી કોનરી કાઢેલા દેવાલયો અને ગુફાઓ માટે પ્રસિદ્ધ છે

મહેસુર.

નિજામના રાજ્યની દક્ષિણમાં આ મોટું હિંદુ દેશી રાજ્ય આવેલું છે એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ગ્વાલીઅરના રાજ્ય જેટલું છે, પણ વસ્તી (૫૮,૦૦,૦૦૦) તે રાજ્યથી આસરે બમણી છે દેશી રાજ્યોમાં આ એક સુધારામાં આગળ પડતું રાજ્ય છે વાઇસરૌય તરફથી રસિડટ અહીં રહે છે, અને તે પાસના ટ્રિટિશ કુર્ગ પ્રાંતોના ચીફ કમિશનર પણ છે.

આ ઉચ્ચ પ્રદેશની સપાટી ફરીઆથી લગભગ ૨,૦૦૦થી ૩,૦૦૦ ફુટ ઉચી છે એનો કિનારો દોળાવ તુગબદ્રા તરફ, પૂર્વનો પેન્નેર, પાલાગ, અને પન્નાર તરફનો, અને દક્ષિણનો કાવેરી તરફ છે પશ્ચિમ તરફનો ભાગ વધારે ડુગરા તળો છે એટલુંજ નહિ પણ તે જ ગલીનાળો ને વસાદાળો છે. ઉંચાણને લાંબે હવા ગરમ થાય, અને ચણા ભાગમાં તો સમઘાત છે. એની મુખ્ય પેદાશ રાગી છે અને લોકોનો સામાન્ય ખોરાક પણ તેજ છે બીજા પાકો ડાંગર, શેરડી, તમાકુ, અને ૩ છે પશ્ચિમ ભાગનો ડુગરી ભાગ જે મલનાડ નામે ઓળખાય છે, તેમાં ખુદ થાય છે.

નંગલમાં પુષ્કળ ઇમારતી લાકડું, અને સુખડ ઉત્પન્ન થાય છે. કોલર જિલ્લા તરફ પુષ્કળ સોનું નીકળે છે.

ઇ. સ. ૧૭૯૯માં ટીપુ સુલતાન પાસેથી અંગ્રેજ સરકારે એ રાજ્ય જીતી જે આગલા હિંદુ રાજાને હૈદરે પદ્મશ્રી ક્યો હતો તેના વશના એક બાળકને ગાદીએ બેસાડ્યો. મૈસુરના રાજાને કાયદા બાધવાના કામમાં મદદ કરવા લોકોના પ્રતિનિધિની એક સભા છે, પણ હાલ તો તેને માત્ર સલાહ આપવાનો અધિકાર છે.

મુખ્ય શહેરો:-

બાંગલોર (બગલૂર) (૧,૮૯,૦૦૦) મદ્રાસની પશ્ચિમે ૨૧૯ માઈલ પર મોટું શહેર છે એ ફરીઆની સપાટીથી ૩૧,૦૦ ફુટ ઉંચું છે, અને એની હવા ધણીજ સારી ગણાય છે. ત્યાં વિદ્યાની શોધખોળને માટે એક મંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે એ લશ્કરી જ.વણીનું અને રેસિડન્ટના મુકામનું સ્થાન છે. સુતરાઉ અને ગરમ કપડ વણવાની મિલો પણ ત્યાં છે.

કોલર (૩૮,૦૦૦) સુલતાન હૈદરઅલીની જન્મભૂમિ છે. હાલ ત્યાંની સોનાની ખાણોમાંથી સોનું કાઢવામાં આવે છે.

મૈસુર (૭૧,૦૦૦) રાજધાનીનું નગર બગલોરથી ૯૬ માઈલ પર નૈર્ઋત્યમાં છે એની ઉત્તરે દક્ષિણ માઈલ પર કાવેરી નદીમાં ટાપુ પર શ્રીરંગપટ્ટણ ટીપુ સુલતાનની રાજધાની હતું. ત્યાંની હવા ખરાબ છે, તેથી શહેર ખડેર હાલતમાં છે.

સ્વતંત્ર રાજ્યો.

નેપાળ

હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્ય ઉપગત કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો છે તેમાં નેપાળનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલું છે, તે મોટામાં મોટું છે એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ સિંધ જેટલું છે, પણ વસ્તી સિંધ કરતા વધારે છે.

આ આખું રાજ્ય હિમાલયની તળેટીથી સરેરાશ ૫,૦૦૦ ફુટ ઉંચું પર્વત ઉપરના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં છે. એમાં હિમાલયનાં

ઉંચાં શિખરો ઘચલગિરિ ને ઘચરેસ્ટ છે. ગોમ્લા, ગંઢકી અને કુઝી એ ત્રણ નદીઓનાં મૂળ પણ આ રાજ્યની સરહદમાં છે. પહાડોમાં કેટલીક ફળદ્રુપ ખીણો છે નીચલી ખીણના ભાગમાં ખેડાણ લાયક જમીન છે. તેરાઈના જંગલમાં ડાંગર, અનાજ, તેલી ખીઆ, અને તમાકુ થાય છે. વળી સાગ અને સીસમનાં લાકડા પણ જંગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

લોકો ધણે ભાગે મોગલ (મોગોલ) જાતના છે, અને બીજા ધર્મ માને છે ગુરખા નામના રજપુતોએ આ દેશ ઇ. સ. ૧૭૬૭-માં જીતી લીધો ત્યારથી તેમની વસ્તી ત્યાં વધારે થઈ છે. ધણા ગુરખાઓ હિંદુસ્તાનમાં લશ્કરી નોકરી બજાવે છે, અને તેઓ સીપ જવા બહાદુર લડવૈયા છે. આ રાજ્યની મુખ્ય નિકાસ ચોખ્ખા, ખીજનં અનાજ, તેલી ખીઆ, ઠોર, શણ, અને ચામડા છે.

રાજ સિસોદીઆ રજપુત છે બ્રિટિશ રેસિડન્ટ દરબારમાં રહે છે, પણ તે રાજ્યના કામની અદર હાથ ધાલતા નથી આ રાજ્યની રાજધાની ચ્વટમંડુ (૫૦,૦૦૦) દરીઆની સપાટીથી ૪,૫૦૦ ફુટ ઉચુ ખીણમાં આવેલું શહેર છે.

મુતાન.

મુતાનનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સિકીમની પૂર્વે પહાડમાં આવેલું છે, અને તે લગભગ કાઠિઆવાડ જેવડું છે, પણ એમાં વસ્તી કાઠિઆવાડની વસ્તીનો પાંચમો ભાગ છે બ્રિટિશ સ્વતંત્ર પર જીલમ કરવાના વાકાથી એનો કેટલોક મુલક ઇ. સ. ૧૮૬૩માં ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો. એની રાજધાની પુનાચા દાર્જિલિંગની ઈશ્તાનમાં ૧૦૦ માઈલ પર આવેલું છે. આ પ્રદેશ ખરો પહાડી છે, અને ઊન, મીણ, કસ્તૂરી, અને ઘોડા (ટફુ) આ રાજ્યની નિકાસ છે. લોકો શરીરે મજબુત બાંધાના છે, અને બીજા ધર્મ માને છે.

ફ્રેન્ચ સંસ્થાનો.

ફ્રેન્ચ ગંરનાનોનું ક્ષેત્રફળ ૨૦૦ ચો. મા. અને વસ્તી ૨,૮૨,૦૦૦ છે. એનું મુખ્ય શહેર પોન્ડીચરી કોરોમંડલ કિનારા પર આવેલું છે, અને ત્યાં ફ્રેન્ચ ગવર્નર જનરલ રહે છે. તે શહેરમાં પાંચ

મિલે છે. પોંડીચરી (૧,૮૫,૦૦૦) ઉપરાંત ખીજાં ચાર સંસ્થાનો હિંદુસ્તાનમાં છે—ચંદ્રનગર (૨૫,૦૦૦) હુગલી નદી પર, કારાચી (૫૭,૦૦૦) કાવેરીના મુખના પ્રદેશમાં, ચાનાન (૫,૦૦૦) ગોદાવરીના મુખ આગળ, અને માહી (૧૧,૦૦૦) મલબાર કિનારા પર છે. આ સંસ્થાનોની મુખ્ય નિકાસ મગફળી, સુતરાઉ કાપડ, અને ચોખા છે.

ફિરંગી સંસ્થાનો.

ફિરંગી સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૦૦ ચો. મા. છે, અને વસ્તી ૫,૦૦,૦૦૦ છે. એના ત્રણ સંસ્થાનો દીલ્હી, દમણ અને ગોવા પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલા છે (જુઓ મુખ્ય ઇલાકા). આ સંસ્થાનોની મુખ્ય નિકાસ નાળિયેર, માછલા, અને સોપારી છે.

સિલોન.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે આવેલો સિલોન અથવા લંકાનો ટાપુ હિંદુસ્તાનનો ભાગ છે, અને બ્રિટિશ રાજ્યને તાબે છે, પણ તે હિંદુસ્તાનના વાઇસરોયની સત્તા નીચે નથી. ઇ. સ. ૧૭૯૬માં અંગ્રેજ લોકોએ આ ટાપુ પરના વલદા સંસ્થાનો વલદા પાસેથી લઈ મદ્રાસ ઇલાકામાં જાડી દીધા હતા, પણ ઇ. સ. ૧૮૦૧માં એને હિંદુસ્તાનના વાઇસરોયની સત્તા નીચેથી કાઢી એનું 'કાઉન કોલોની' * કરવામાં આવ્યું હતું. આ ટાપુનું ક્ષેત્રફળ કાઠિઆવાડથી સવાગણું છે, અને વસ્તી કાઠિઆવાડથી દોઢગણી છે.

આ ટાપુના દક્ષિણ ભાગનો મધ્ય ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને તે પર ઉચા પર્વતો, અને શિખરો આવેલા છે—પેદ્રા તાલા ગલા પર્વત (૮,૨૦૦ ફુટ), અને સામનિલ્લા શિખર (૮,૪૦૦ ફુટ). કિનારાનો અને ઉત્તરનો પ્રદેશ નીચો, અને સપાટ મેદાન છે.

આ ટાપુ પર નૈર્ઋત્યનો વરસાદ હિંદુસ્તાનમાં પડે તે અગાઉ પડે છે, અને તે નૈર્ઋત્ય ભાગ પર વધારે પડે છે. ઉત્તર ભાગની હવા ઠંડી પડેલી માફક સુકી અને ગરમ છે નૈર્ઋત્ય કિનારાની હવા ગરમ અને ભેજવાળી છે અહીં ધણી ભાગમાં પહેલાં જગલ હતા હુગર ઉપર, અને નૈર્ઋત્ય કિનારા પર હજી વનસ્પતિ

* જુઓ ભૂગોળ ભાગ ખીજો, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય.

ધાડી છે જંગલમાં તજ પુષ્કળ થાય છે, અને તે ઉપરાંત કીમતી ઇમારતી લાકડુ થાય છે. જંગલમાં હાથી, ચિત્તા, અને રીંછ જેવા-માં આવે છે. આ બાબુએ અગાઉ બુદ્ધ મોટી પેદાશ હતી, પણ તેને બદલે હાલ ચા મુખ્ય પેદાશ છે. એ ઉપરાંત સિકોના, કેકાઉ, અને તમાકુ થાય છે. અનાજમાં ચોખા મુખ્ય પાક છે માણેક વગેરે કીમતી ખનીજો, પ્લમ્બેગો, અને મીઠું મુખ્ય ખનીજો છે. મનારના અખાતમાંથી મોતી નીકળે છે, અને કિન રા પર પુષ્કળ મીઠું પકવવામાં આવે છે.

આ ટાપુમાં સિંગાલીસ લોકોની વસ્તી વધારે છે ઉત્તરમાં તામીલ બાષા બોલનારા લોકો વસે છે. વસ્તીના અડધા જાગ કરના વધારે લોક બૌદ્ધ ધર્મ માને છે એની મુખ્ય નિકાસ, ચા, બુદ્ધ, નાજિએર, કોપરા, કોપરેલ, કાયાના દોરડા, સિકોના, વ્બર, કોકો, તજ, એલચી, પ્લમ્બેગો, એબની, સોપારી, અને વેનીલા છે.

આ ટાપુનો ઉપરી ગવર્નર કહેવાય છે, અને તેને રાજકો-જમાં મદદ કરવા પાંચ સભાસદની મંડળી, અને કાયદા બાધવાના કામમાં ૧૮ સભાસદની મંડળી છે. ૪ સ ૧૮૧૫ માં કાઢીના રાજને ગાદીએથી ઉઠાડી આખો મુલક ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો.

મુખ્ય શહેરો:-

કોલેબો (૧,૫૮,૦૦૦) રાજધાની અને મુખ્ય બંદર છે એ બંદરેથી ચા, બુદ્ધ, કોપરેલ, અને તજ ચઢે છે

પોઈન્ડીગાલી (૩૭,૦૦૦) કોલેબોની ગોદી તૈયાર કરવામાં આવી તે અગાઉ મોટું બંદર હતું ત્રિકોમાલી (૧૧,૦૦૦) દરિઆઈ ભરકરી વહાણનું મુખ્ય મથક, અને જાફના (૩૪,૦૦૦) ઉત્તર કિ-નારે હિંદુસ્તાન જોડે વેપાર કરનાર સ્થળ છે, કાંદી (૨૭,૦૦૦) સિંગાલીસ દેશી રાજની રાજધાનીનું નગર હતું

માલદીપ—સિલોનની પશ્ચિમે ૫૦૦ માઈલ ૫૦ પરવાગાના ટાપુનો સમૂહ માલદીપ નામે ઓળખાય છે ત્યાંના રાજા સિલો-નના ગવનરના તાબા નીચે છે ત્યાંના રહેવાસી તેમજ રાજા મુસલમાન છે, ટાપુની મુખ્ય પેદાશ નાજિએર છે.

સમાપ્ત.

